

300.773

III. ÉVFOLYAM

1945. JANUÁR—DECEMBER

1—4. FÜZET

EGYHÁZTÖRTÉNET

RÉVÉSZ IMRE

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI

ESZE TAMÁS

ÉS

BUCSAY MIHÁLY

BUDAPEST,

1947

EGYHÁZTÖRTÉNET

Egyházi történettudományi folyóirat.

Megjelenik valamennyi magyarországi református egyházkerület püspöke és a protestáns tábori püspök ajánlásával.

A szerkesztésért és a kiadásért *Esze Tamás* felel.

A kiadóhivatal vezetője *Mauritz Anna* diakonissza testvér.

A folyóirat anyagi gazdálkodását egy bizottság ellenőrzi. Tagjai: *dr. Kiss József* református egyetemes konventi főtanácsos, *dr. Nagy Sándor* egyházkerületi tanácsos és *Tóth Lajos* református egyetemes konventi titkár.

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33. szám.

Megjelenik évente legalább 10 ív terjedelemben.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft. Intézményeknek és jogi személyeknek 50 Ft.

Külföldi előfizetés 4 Dollár vagy 16 svájci frank.

A folyóirat eddig megjelent évfolyamai kötetenként 20 Ft.-ért kaphatók. Tiszteletpéldányokat és mutatóvényszámokat a kiadóhivatal nem küld.

A folyóirat munkatársai egyben a folyóirat előfizetői is. Előfizetési díjukat évi 40 Ft. összegben szerzői tiszteletdíjuktól vonjuk le.

Postatakarékpénztári csekk számla száma és címe: 52.249. EGYHÁZ-TÖRTÉNET szerkesztősége és kiadóhivatala.

A szerkesztőség csak előre megheszeltek cikkek közlését biztosítja, a nyomda kívánságára csak géppel írt kéziratot fogad el és az esetleges szerzői korrektúra költségeit a tiszteletdíjból levonja.

Minden közleményért szerzője maga felel.

A PÁLOSREND A KÖZÉPKOR VÉGÉN.

*A Bernardinumnak
szeretettel és hálával.*

Ha református egyháztörténeti folyóiratban középkori tárgyú dolgozatot szerzője katolikus intézménynek ajánl, bizonyára mellőzhetetlen néhány felvilágosító szó. Még akkor is, ha a szerkesztő elhatározásával már az író javára eldöntötte a vitát, hogy a protestáns egyháztörténetírásnak elég-e kutatásait Luther fellépésével kezdenie, vagy pedig figyelmét az előzményekre ki kell-e terjesztenie.

Mintegy tíz esztendő előtt négy szemeszteren keresztül vizsgálva, hogy milyenek voltak a középkor végén a magyar egyházi állapotok, nem az új, a sokszor megtárgyalt renaissance-jelenségek vonták magukra figyelmemet, hanem azok, amelyek a régi élet színeit viselték magukon. Úgy találtam, hogy megismertetésük nélkül nem teljes a magyar középkor képe s ezért amidőn a Magyar Tudományos Akadémia megbízott a Teleki József-féle *Hunyadiak kora* befejező kötetének megírásával, ebben sem a vulgáris renaissance-kutatás eredményeit óhajtottam összefoglalni. Ezért is szándékoztam ily alcímmel látni el: Egyházi társadalom és művelődés a középkori Magyarországon. Nem egyháztörténet ez, hanem az egyház középkori élete szociológiai szemszögből nézve. 1944. tavaszától kezdve a hosszú szünetben, amelyet csak a légi riadók törtek meg, sikerült a munka végére eljutnom. A befejező részek már az év utolsó heteiben készültek el. Élvezve a kolostori élet megnyugtató békéjét a Bernardinumban, a ciszterci rend tanárképző főiskolájában, ahová a dermesztő elhagyatottságból a legjobb barát vezetett át, megnyitva előttem a maga és szerzetes testvérei szívét. Az ő gondoskodásuk Budapest legkegyetlenebb hónapjait idillikus nyugalommá varázsolta számomra. Elhárítottak minden bajt, megmentettek még azoktól a kellemetlenségektől is, amelyekkel a kevésbbé szerencsések otthonuk óvóhelyein küzködni kényszerültek. Így nem láttam semmit a gyarlóságokból, amelyeket máshol az összezsúfoltság kiváltott az emberekből. Ezek a személyes élmények ösztönöznek, hogy a középkori magyar kegyesség egyik szép, a mi szívünkhöz és érzelmeinkhez talán legközelebb álló harmónikus fejezetéről szólva, dolgozatomat a Bernardinumnak ajánljam fel. Hálából azért is, hogy megadta nekem a kútfőkből elem taruló életet, ötödfélszázad után, falai között személyesen megismerhetnem.

Az alább következő tanulmány említett munkám egyik részletesen kidolgozott fejezete. Eppen mert több tér nyílt a tárgy kifejtésére, kútfőkritikai vizsgálódásra, az első pálos rendtörténet elemzésére is kiterjeszkedtem. A második részlet a devotio moderna-val való kapcsolatot fogja ismertetni.

I.

A pálosrend történetének legelső feldolgozása, Gyöngyösi Gergelynek az 1520-as években készült munkája, a „Vitae fratrum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremitae“ már régóta ismeretes. Amióta adatait Eggerer András átvette 1663-ban megjelent, barokkos című rendtörténeti művébe, a „Fragmen panis corvi protoeremitici“-be, amely címének folytatásában számunkra már érthetőbben fejezi ki, hogy a pálosok évkönyveinek maradványait tartalmazza,¹ közvetve vagy közvetlenül a rend középkori életének valamennyi kutatója reája támaszkodott. A bizalmat Gyöngyösi meg is érdemelte. Óvakodott valótlan állítások leírásától. Kitetszik ez abból a nyíltságból is, amellyel a rendjére kevésbé kedvező tényekről beszámolt. Előadását oklevelekre építette; az egyes kolostorok birtokjogi vonatkozású adományleveleit éppen úgy felhasználta, mint a pápai privilégiumokat vagy a rendi káptalani határozatokat. De feljegyezte, munkájába beleillesztette a rendi kegyes hagyományokat is, amelyek szájról-szájra jutottak korára s nélküle előbb vagy utóbb feledésbe merültek volna. Mindezek felül adatai nem rendszertelenül sorakoztak egymás mellé, hanem az egyes generálisok életrajzához függesztve, mintegy tevékenységüket illusztrálták. Előadásában a rendnek az élete, az első kezdetektől fogva az író koráig, egyetlen egésznek tűnt fel. Nemcsak többé-kevésbé laza kapcsolatban lévő kolostorok összefogó szervezetét kellett tehát az olvasónak látnia a rendben, hanem Gyöngyösi könyvéből arról is meggyőződhetett, hogy az egy sajátos életeszmény elérésére tudatosan törekedett. A műből, mint minden írói alkotásból, szuggesztív hatás áradt ki, amit még fokozott az a körülmény, hogy benne eszmélt először irodalmi formában önmagára egy népes szerzetesi közösség. Rendje előtt Gyöngyösi elbeszélése a valóságnak, sőt követendő normának tűnt fel s a tekintély és megbecsülés, amelyben a mű részesült, magától értetődően befolyásolta a szerzetesi hagyományoktól távol álló későbbi történetkutatókat is.

A munkának, mint történeti forrásnak, beható kritika alá vételét legfőképpen az a sajnálatos körülmény nehezítette meg, sőt tette lehetetlenné, hogy mindmáig nem jelent meg nyomtatásban. A magyar történet sok más, kevésbé fontos kútfőjét ismételten az olvasók asztalára helyezte editoraink buzgalma, Gyöngyösi művét azonban, Toldy Ferencet kivéve,

¹ *Fragmen panis corvi protoeremitici seu reliquiae annalium eremicoenobiticorum ordinis fratrum eremitarum sancti Pauli primi eremitae.* (Szabó—Hellebrant: Régi Magyar Könyvtár. 2195. sz.)

aki komolyan gondolt sajtó alá rendezésére,² még a leglelkesebbek, a „kiadatlan forrásokat“ szenvedélyesen keresők is elmélőzték. Lehet, hogy a középkori egyháztörténettől való idegenkedés is közrejátszott, az igazi akadályt azonban Eggerer könyve jelentette. Ha ugyanis valaki kezébe vette Gyöngyösi kézirat művének a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példányaait³ s keresgélte, hogy mi is az, ami új, vagy ismeretlen benne, hamar megállapíthatta, hogy a XVII. századi feldolgozás annak szinte valamennyi adatát felhasználta, értékesítette, még pedig kritikailag megrostálva, a hibákat helyreigazítva, a nyilvánvalóan téveseket kiküszöbölve. Minél inkább várt tehát tőle valaki az egész magyar történetre vonatkozó felvilágosításokat, annál kevésbbé találhatta olyannak, hogy érdemes sajtó alá rendezni. Főleg ha nem gondolt arra, hogy egy kútfő értékének megállapításánál a hibákat is számba kell venni, mivel azok, meg a mellékéseknek, jelentékteleneknek látszó megjegyzések esetleg tanulságosabbaknak bizonyulhatnak, mint a helyes állítások, másrészt pedig nem mindegy, hogy Gyöngyösi munkáját folyamatosan olvassuk-e, vagy pedig Eggerer által más forrásokból kiszedett részletekkel kibővítve, amelyeknek későbbi eredetét a XVII. századi író természetesen nem jelezte. Aki azután figyelmesen összevetette a kéziratot Eggerer könyvével, az talált ugyan benne, még pedig fölös számmal, az utóbbiból hiányzó fejezeteket, ezek az adatnélküli elmélgedések, jellemzések, magyarázatok azonban teljesen érdekteleneknek látszottak s így kihagyásuk természetesnek tűnt fel. Alapvetően különbözött a két munka stílusa, hiszen Gyöngyösi egyszerű mondatait Eggerer barokk köntösbe öltöztette, mivel azonban XVI. századi forrásaink régibb elemzői nem ügyeltek a stiláris jegyekre, ez a különbség sem látszott fontosnak.

A Gyöngyösi-kézirat csak akkor követelte volna parancsolóan teljes szövegében, változatlan formában való kiadását, ha vagy irodalomtörténetünk a maga hatáskörébe tartozónak érzi a magyar szerzők latin nyelvű munkáinak megtárgyalását,

² Toldy szándékáról Ipolyi Arnold értesít 1863-ban, tévesen „Dombróí Márk pálos kézirati évkönyvei“-nek nevezve Gyöngyösi munkáját: „...most van kijövő félben Toldy Analecta Monumentorum Hist. Hung. című sajtó alatt levő kiadásában“. (Adalék a pálosok magyar történetéhez. Ipolyi Arnold kisebb munkái. Budapest, 1887. III. k. 420. l.)

³ A. b. 151. a, b. és c. A „b“ példány, amely a legrégibb, eredetileg a lepglavai kolostoré volt. (Fejezetekre, caputokra osztása újabkori.) A „c“ példányt, amely Gyöngyösinek a XV. sz. végével megszakadt művét folytatta, a XVII. sz. elején (1606?) jegyezték be a csáktornyai kolostor katalógusába, 1743-ban pedig csereképpen a lepglavai pálosok szereztek meg. Az „a“ példány a „c“-nek egyszerű másolata s a rendfőnökség tulajdona volt.

vagy pedig középlelatin és humanista filológiánk kötelességének tartja ily emlékeink publikálását. Az irodalomtörténet azonban — Toldy Ferenc érdeklődését nem számítva — csak Horváth János óta lát többet Gyöngyösi művében, mint egyszerű rendi krónikát, tekinti írásos bizonyítéknak, hogy a pálos rendnek volt világos tudata a saját irodalmáról, tudós tagjainak hivatásszerű összetartozásáról s nyilvánítja „az irodalomtörténet tudománya primitív előfutárjának“. Azonban, bár azt is felismerte, hogy a munka írói alkotás,⁴ beható megtárgyalásáig még sem jutott el. Nyilván azért, mert még nincs kezében a kényelmesen használható pontos szöveg, amellyel megint filológiánk bizonyára azért adós, mert elfogultságában talán nemcsak Ábel Jenő korában becsülte az izzig-vérig magyar jellegű egyházi műveknél többre egy klasszikusnak éppen nem nevezhető olasz auctor Mátyás királyt szerepeltető könyvét.⁵

A mű, amelynek kiadásáért három tudományszaknak kellene versengenie, hosszas előkészületek gyümölcse volt. Annak jeléül, hogy szerzője régóta érzett hiányt pótolts és sokak óhajának tett eleget megírásával. A XVI. század elején István generális korában (1496—1500 és 1506—1512), sőt, a jelek szerint, egyenesen az ő óhajára indult meg az adatgyűjtés. Először az okleveleket vette számba Zalánkeményi János⁶ és Dombrói, másképp Dalmata Márk szlavóniai vikárius. Az utóbbi 1501—1506. a Zágráb város szomszédságában fekvő remetei, 1507—1508. pedig a Corvin János által temetkező helyül választott lepoglavai kolostornak volt a vikáriusa,⁷ s így első-

⁴ A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Budapest, 1931. 70. l. — Kardos T.: Középkori kultúra, középkori költészet. Budapest (é. n.) 206. l.

⁵ Brandolinus Lippus munkájára célunk, amelyet Ábel 1890-ben kiadott (Irodalomtörténeti Emlékek. II. k.), Angyal Pál 1928-ban magyarra lefordított (A köztársaság és királyság összehasonlítása, Budapest.), jelentőségét pedig Mayer Erzsébet 1938-ban gondos elemzés során megállapította (Un umanista italiano della corte di Mattia Corvino. Biblioteca dell' Accademia d'Ungheria di Roma, 14.). — Nem említi Gyöngyösi Istváni Géza sem, noha a „Vitae patrum“ kétségtelenül van annyira középkori jellegű, mint Thuróczy János krónikája. (Die mittellateinische Philologie in Ungarn. Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters. 1940. 206. s. köv. l.)

⁶ Zákonyi Mihály azonosnak tekinti Zalánkeményi Péterrel, aki 1488—1492. volt generális. (A Buda melletti Szent-Lőrinc pálos kolostor története. Századok, 1911. 773. és 777. l.) Azonban Gyöngyösi ezt oly határozottan mondja Péternek (68. c.), hogy nem gondolhatunk reá. Ellenben 1516-ban generálissá választották Zalánkeményi Jánost s mert akkor 57 éves (Gyöngyösi „c“ példány, 227. l.), a feltevés, hogy a század elején szerepelt, valószínű.

⁷ Az öt vikáriusnak nevező oklevelek regesztái: Levéltári Közlemények 1927. 186—196. l. és 1926. 163—165. l.; talán azonos azzal a Márk szerzetessel, aki 1499-ben mint a modrusi kolostor képviselője jelent meg a budai káptalan előtt (u. a. 1926. 188. l.) Ily módon eszik a feltevés, hogy

sorban a délvidéki állapotok megismerésére nyílt alkalma. Munkájának hamar jelentkezett a gyakorlati haszna. Attanulmányozva az okleveleket, amelyek egyszerre adnak felvilágosítást egy-egy kolostor alapításáról, meg vagyoni helyzetéről, meg tudta mondani, hogy egy birtokfoglaló, hatalmaskodó féllal szemben a bíróság előtt milyen érveket kell felsorakoztatni, sőt módjában volt perdöntő bizonyítékokhoz hozzásegíteni alárendeltjeit. Mint 1503-ban a sztrezai kolostort, megküldve perjelének egy fontos oklevelet, „amelynek hátán erőstintával A:A jel van írva”.⁸ A gyűjtéssel, az oklevelek kivonatolásával azonban másokat is foglalkoztatott István generális. Erre mutat, hogy 1506-ban Szentlőrincere magával vitte a garigi kolostor húsz privilégiumát; bizonyára azért, hogy rendtörténeti szempontból is feldolgozzák adataikat.⁹

Az okleveleken kívül rendszeresen gyűjtötték a szerzetesi életet szabályozó káptalani határozatokat. Az érvényben lévő rendelkezések már régóta együtt voltak s a codex, amely összefoglalta azokat, valósággal törvénykönyvnek számított. Így is nevezték: *Constitutiones fratrum heremitarum*. Tartalmazta ugyanis a rendi alkotmányt, amely pontosan feltünteti az előjárók hatáskörét és kötelezéseit, szabályozza a választási eljárást s részletesen megállapítja a szerzetesek életrendjét. Ez a statútumkönyv, amelyet ma a Nemzeti Múzeum kéziratára őriz¹⁰ s amely a XVI. század elején is érvényben volt, írása,

Mátyás korában élt s kezdte írni rendtörténetét. (Horváth J. i. m. 71. l., Pintér J.: Magyar irodalomtörténet. Budapest, 1930. I. k. 430. l., Szinyeyi J.: Magyar írók. II. k. 994. l.)

⁸ Levéltári Közlemények, 1928. 171. l. (Dl. 34.950). Történetírói szerepéről tanúskodnak Gyöngyösi prologusának következő szavai: „Nichilominus hunc tractatum alias a reverendo patre nostro, fratre Joanne de Zalonkemen bis generali nostro magna ex parte comportatum et per fratrem Marcum Dalmatam, vicarium condam Zagrabiensem inchoatum, ego frater Gregorius Gengyesinus etc. felici omine mei nominis amantissimis, quibus mecum eadem studia et eadem voluntates concurrunt, ad laudem et gloriam astripotentis et theotoce, divique Pauli primiheremite reverenciam agrediendo continuabo.” Továbbá az az életrajza is, amely Gyöngyösi „b” példányához hozzáillesztve található s amely talán magának Gyöngyösinek a műve (212. l.): „Tandem inter alia hoc memoriale reliquit, quod opus istud cronicarum fratrum heremitarum ipse inchoavit ad comportandum et scribendum. Omnia privilegia ordinis et literas legens et relegens ac multa monasteria perlustrans et de diversis et antiquis diversa gesta requirens, audiens, colligens et aliqualem minutam eorum faciens, morte preventus ad effectum perducere non potuit.” (A „theotoce” szóról meg kell jegyeznünk, hogy az utolsó betű a kéziratban nem tiszta; lehet „i”-ből javított „s” is).

⁹ Levéltári Közlemények, 1935. 263. l., Dl. 35.766. A feljegyzés szerint „ad octavas” vitte magával, azonban a garigieknek a királyi kúriában folyó peréről nincs tudomásunk.

¹⁰ Cod. Lat. 253. — V. ö. Bartoniek E.: *Codices Latini medii aevi* (Catalogus bibliothecae Musei Nationalis Hungarici XII.) Budapest, 1940. 224. l.

külső jellege szerint is a XV. század első feléből származik. A benne foglalt szabályokon kívül azonban voltak más, kevésbé fontos, érvénytelenné vált rendelkezések is, amelyeknek már csak történeti értékük volt, valamint olyanok, amelyek a kodifikálás után keletkeztek. Szétszórta, az egyes kolostorok feljegyzései tartották fenn őket. „In uno librorum de Ongwar scribitur“, jelöli meg Gyöngyösi egy 1426-i utasításnak a forrását, az 1437-i káptalan egyik határozatának idézésénél pedig megjegyzi: „prout reperitur in libro constitutionum de Toronallya“. ¹¹ Egy-egy értékesíthető adat akadt a kolostori kalendariumokban is, amelyek szükséztűn, de pontosan feljegyezték, hogy mely napon, halálozási évfordulón melyik kegyes jóttevőnek a lelkiüdvéért milyen misét vagy imákat kell mondani. Így írta ki Károly Róbert halálának napi dátumát, 1342. július 16-ot Gyöngyösi a Visegrád melletti Kékes régi naptárából, amelyben a kolostort felvirágoztató király emlékét megörökítették a hálás pálosok. ¹² Az elszórt adatok összeszedése történetírói feladat volt s hogy ezek a töredékek, amelyek a rend belső fejlődésének, szellemi életének mind megannyi becses emléke, nem merültek feledésbe, az éppen a XVI. század eleji anyaggyűjtés rendszerességének a bizonyossága.

Sor került végül a rendi hagyományok, a szájról-szájra, generációról-generációra szálló legendás történetek, csodás események emlékét megörökítő elbeszélések lejegyzésére, kritikai megrostálására is. Azokról a csodákról, amelyek Remete Szent Pál segítségül hívására történtek, a Buda melletti Szentlőrincen, ahol a szent ereklyéit őrizték, 1465 óta vezettek jegyzőkönyvet, a XVI. században pedig részben maguk az egészségüket visszanyerő betegek tettek írásban tanúságot, részben a szerzetesek állították ki a felgyógyulást elbeszélő leírást. Nyomatott könyvecske is szolt Szt. Pál életéről, amelynek a csodák kiegészítő részei voltak, ezt a munkát azonban István generális — ugyanaz, aki az oklevelek számbavételét elrendelte — nem találta megbízhatónak. Ezért utasítására Hadnagy Bálint, a szentlőrinci praedicator 1507-ben megírta a szent életét, fametszetű képen lerajzoltatta, hogyan kell őt szabály-

¹¹ 42. és 46. c. (75. és 84. l.) Egy másik munkájában olvassuk: „in omni conventu sint sexterni, in quibus acta capitulorum illius vel istius anni signentur, prout predecessores nostri in libro constitutionum fecerunt et apparere apud veteres domos ordinis, scilicet in sancto spiritu in Pilisio et in Eurmenies et sic de aliis.“ (Declarationes rub. 17.)

¹² „Anno vero... 1342 obiit rex Karolus, fundator ecclesie sancti Ladislai in Keekes, qui confirmari fecit ordinem nostrum, secundo die divisionis apostolorum, ut scribitur in kalendario antiquo de Sancto Ladislao“. (24. c., 44. l.) — A feljegyzésekről máshelyütt így emlékezik meg: „Anniversaria sunt inspicienda in Kalendario breviarum et etiam in inventariis domorumstrarum.“ (Declarationes, rub. 38.)

szerűen ábrázolni s összeállította a mintegy igazoltnak tekinthető csodáknak, összesen 82-nek a lajstromát.¹³

Az egybegyűlt anyagnak oly összefüggő előadásba öntésére, amely a rend életét vetíti az olvasó, elsősorban természetesen a pálosok elé, Gyöngyösi Gergely vállalkozott. Tudása, tehetsége, széles látóköre egyaránt alkalmassá tették a nagy feladatra. Magyar családból származott¹⁴ s így megértette a magyar eredetű rendnek a lelkületét. Nem kívülről tekintett tehát reá, hanem összeforrva vele, mint egyik tagja, része, aki azonosítja magát törekvéseivel és átérzi hivatását, hatolt be annak szellemébe. Rendje szervezetét is jól ismerte, hiszen végig járta az összes fokozatokat, a noviciusságtól a generálisi méltóságig. Amellett szívesen forgatta a tollat, ha rendjének pallérozása, szellemi és erkölcsi felemelése ügyét szolgálhatta írásával, amióta mint rendfőnöki titkár a fogalmazás technikájába belegyakorolta magát.¹⁵ Hitszónok korában rendfőnök-

¹³ A munkácska 1511-i velencei kiadásának két példánya ismeretes. Leírásuk, ismertetésük: Fraknoi V.: Hadnagy Bálint munkái. Magyar Könyvszemle. 1901. 113. s. köv. l., Kelényi B. O.: A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása. Tanulmányok Budapest multjából IV. k. (1936) 87. s. köv. l., Pásztor L.: A magyarság valóságos élete a Jagellók korában. Budapest, 1940. 99. s. köv. l. Kelényi meggyőző érvekkel valószínűsíti, hogy Hadnagy könyve nem jelent meg Krakóban (1507), s így első kiadása a velencei (1511). Ugyanő helyesen emeli ki: István generális tilalmából, amely szerint könyvük elvesztésének terhe alatt tilos a rendtagoknak Szt. Pál életét más leírásban megvásárolni, éppen úgy határozottan következik, hogy a pálosrendtől eltérő felfogású munkák kiszorítása volt a cél, mint Hadnagy szavaiból, amelyek szerint a generális meghagyta neki, „ut vitam sancti Pauli patris nostri ab erroribus scriptorum stampatorumque exuerem.”

¹⁴ Nevét rendtörténete kéziratában, valamint nyomtatásban megjelent Directorium-ában Gregorius Gengyesinus-nak, az ugyancsak napvilágot látott Epitoma-ban Gengiesinus-nak írta. A humanista névforma kétségtelenül Gyöngyösről, ebből a színmagyar városkából való származást jelöl. Bizonyossá teszi ezt Gyöngyösinek az az 1520 piunkösd másodnapján, tehát a nagykáptalanból kiadott oklevele, amelyben a pálosrend testvériségébe felvette „circumspectus Petrus Myklos de Gengees“-t feleségével, vejével, t. i. Yspan (Espan) Mátéval s unokáival együtt. (Nemzeti Múzeum, Törzsanyag, 1520 május 28). A „de Gengees“ Gyöngyösit jelent, azok pedig, akik az új generális jóvoltából a renddel szoros kapcsolatba jutottak, az ő rokonai s magyarok, mint családnevük: Miklós, Ispán is mutatja.

¹⁵ A titkár írásbeli teendőiről mondja máshelyütt Gyöngyösi: Eius insuper est scire litteras, rethoricam et orthographiam. Litteras ineptas nec per se scribat neque ab aliis scriptas acceptet sive ille littere sint confraternitatis sive missiles. Attendat, ut decenter format epistolas plus vel minus, secundum exigentiam materie vel personarum. Quantuncunque sciolus fuerit, tamen secum habeat modos scribendi ordinis. Nam religiosi aliam a secularibus habent scribendi formam: hii enim semper orationes et humilitatem pre se ferre debent. Nec sigillet ullas litteras nisi pater ordinis sollicitè prius prospexerit, presertim si ille littere concernant graves excellentes et sublimes personas; tunc autem epistolas faciat de

kének, az említett Istvánnak a számára egy kis munkácskában összefoglalta a generális kötelességeit, teendőit. Ajándéku­ l nyújtotta át számára az „Epitoma seu brevilogia in quo omnium religiosorum profectus et profectuum adminicula, itemque defectus et defectuum antidota describuntur“-t, hogy a generális a gondjaira bizott nyáját vezethesse, taníthassa „ezekben a rossz időkben, amidőn majdnem az egész világ szenvedélyeit követi“.¹⁶ Amidőn pedig Rómába került perjelnek — 1512—1519. élt itt — két könyvet is sajtó alá bocsátott. Az egyikben, a „Directorium singulorum fratrum officialium“-ban a rend szervezetét írta le, úgy, amint azt vele novicius korában megismertette mestere, Szombathelyi Tamás, aki kétszer viselte (1476—1480 és 1484—1488) a generálisi tiszte­ t. Ő is a fiataloknak szánta könyvét, hogy belőle alaposan megtanulhassák a szabályokat.¹⁷

littera magis legibili et meliori... Fratribus, qui sibi scribunt, scribere non omittat. Presertim si viderit aliquos tentatione vel tribulatione fatigatos... Scriptores ordinis non defidatores papiri, sed qui cognoscunt sillabam a littera et econverso. (Directorium. „Socius prioris generalis“. Ugyaninnen idéznünk kell még ezt a két mondatot: Mediator sit inter patrem et fratres... Lectores mense faciat sciolos et vociferatos, presertim quando rex vel alii principes solito more adventaverint.)

¹⁶ *Cogitanti mihi, quid dignum offerre tue reverentie ex ingenio meo, quod tuis tuorumque successorum obsequiis votive devinxi, placitum fuit ad excellentiam nominis et glorie tue (cuius ego avidissimus sum) hoc epitoma seu brevilogiam (ubi profectus et profectuum adminicula, defectus defectuumque antidota pro fratribus singularum religionum prelati videlicet et subditis exprimuntur) ex multis sanctorum scriptis comportare tibi (nisi molestum sit) dicare eo presertim respectu, ut qui mihi per omnia presides meas quoque vires possideas sicque tue paternitati serviat uterque meus ymo tuus homo. Nec ab re quidem. Cum enim ad te unum totius nostri sacerrimi ordinis moderamen referatur, recte tibi hoc opusculum dirigendum atque dicandum erat. Quo subiectum tibi gregem iam iam multis insolentiis iuxta necessitatem huius maligni temporis (quando totus pene mundus post passionem suas abiit) obrutum et naufragum (nisi gratia dei aspiraverit) eo facilius erudire queas, quanto singulorum statuum profectus et defectus eorumque adminicula et antidota patulis oculis animadverteris. Ipsum igitur grato capescas animo tanquam in quo omnia dicta prona sunt auditu suavia, facilia intellectu et honesta susceptu. Quo facto qui virtute peditus prudentia expertus et moribus probus existis alios quoque tibi creditos fratres virtuosos prudentes et probos facere comodius poteris. Vale et me commendatum haberi cupio. (Egyetlen példánya a Pázmány Péter Tudományegyetem könyvtárában.)*

¹⁷ *Minderről munkája legelső fejezetében így számol be: „Causa compilationis. Optavero sepe numero quamplures fratres prelati et subditi regulas officialium sacerrimi ordinis heremitici hactenus imprimi neglectas (quas tantummodo seniores a primis cunabulis sue inventutis in sancta religione nostra didicerunt, sed iuvenes et presertim novelli nesciebant) pro multorum posterorum speciali educatione in scriptis re­ ductas tandem in communi produci, quorum quidem desideria ne videar declinare, non tam gloria laudis, quam exercendarum virium ingenii mei causa permotus, ut studiosis tanquam meis hereditatem hereditatem intel-*

Majd a rendi alkotmányt, a „Constitutiones“-t tartalmazó kódeket adta ki rendkívül bő egyházjogi és oklevelekre támaszkodó magyarázatokkal kísérve „Declarationes constitutionum“ címmel.¹⁸ A Directorium sokkal többet tartalmaz, mint címe és szerzőjének szerény szavai után várnók. A magyarázatok, miközben körülírják a szerzetesi élet szabályait, a jövő felé vezető utat is megmutatják. Gyöngyösi ugyanis közéjük vitte, köpenyükbé burkolta reformgondolatait, amelyek szerint rendjének szellemét korszerűvé szeretne volna tenni.

Ily előkészületek után is csak akkor látta elérkezettnek az időt történeti műve megírására, amidőn a rendfőnöki méltóságot elnyerte, sőt le is tette. Mint generális — tisztét 1520/1-ben viselte — először is az anyaggyűjtést tette teljessé. Vallo-mása szerint rendfőnöksége idejében Magyarországon, Németországban és Szlavóniában átkutatta a kolostorok szekrényeit, ládáit s áttanulmányozva az okleveleket, elkészítette valamennyi privilégium jegyzékét, inventariumát.¹⁹ Összeállítása, amely tehát az előmunkálatok eredményét is tartalmazza, máig fennmaradt. „Inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum ordinis heremitarum Sancti Pauli primihere-

lectus dimitterem hoc opusculum iamdudum a patribus comportatum, variis tamen in locis conspersum comportare et scribere decrevi. In quo quid quisque agere et cavere debeat atque teneatur eo modo, quali mihi tunc novicio reverendus quondam pater frater Thomas capitulari electione bina vice generalis multisque annis vicarius et predicator illuminatissimus, cuius fama non mediocris extat inter pervigiles vinee domini Sabbaoth excultores inculcavit brevibus licet verbis et stilo minus eleganti, sententia tamen admodum conducibili pandam, ut et tenebris inscieie caligantes efficiantur illuminati et docti remissius agentes maiorem ad perfectionem tendere cogantur.“ (uo.) Arról, hogy az Epitoma után jelent meg a könyv, tanúságot tesznek mindjárt az első fejezetnek (Norma prioris generalis) a szavai is: „Mirabitur forsitan aliquis me iamiam plura scribentem de statu reverendi patris prioris generalis ad ulteriora intendere...“

¹⁸ Incipiunt declarationes constitutionum ordinis fratrum heremitarum Sancti Pauli primi heremite etc. Super passus obscuro earundem partim ex actis capitulorum generalium, partim vero ex privilegiis ordinis eiusdem et iure canonico recollete. — Történeti művében Gyöngyösi egyaránt hivatkozik Directorium-ára és Declarationes-ére: „...libri devoti, de quibus habes in directorio meo circa normam noviciorum“ (48. c., 91. l.); „Tradita est nova forma visitandi, quam videre potes in glosa nostre constitutionis. Rub. XLV.“ (50. c., 99. l.) Viszont a Declarationes-ben meg (Rubr. 45.) az Epitoma-ra: „De hac parte alias plenius scripsimus in brevilio c. XIX.“

¹⁹ A „Prologus“-ban: „Proinde ipse qui tempore mei generalatus singulorum monasteriorum nostri ordinis tam in Hungaria et Germania, quam in Selavonia existencium cassas seu serinia et archas indagaram et variarum literarum tenores perlegeram, unum inventarium omnium privilegiorum et vitas fratrum et presertim generalium cum aliquibus emergentibus negociis elucubraram.“

mite“ címet visel s tartalmazza mintegy 80 kolostor okleveleinek regesztáit, kolostoronkint és évről évre haladva, a második részben pedig, amely talán valamivel későbbi eredetű, a pápai bullák szövegét.²⁰ Csak amikor már úgy érezte, hogy minden adat, a legkisebb is kezébe jutott — igen sok érdektelen oklevelet kellett átolvasnia, hogy ezt az eredményt elérje²¹ — látott hozzá a fogalmazáshoz.

Az időrend biztos fonalára fűzte adatait, az apró mozaik-szemeket, amelyek rendje életének egy-egy töredékét: valamelyik funkcionárius nevét, az egyik kolostor alapítását, a másiknak vagyoni megerősödését, adományban részesülését öröktették meg vagy káptalani határozatról, pápai intézkedésről számoltak be, szárazon és szűkszavúan, úgy hogy az előadás élénkítéséhez kétszeresen szükség volt néhány legendás történet beiktatására, de egyszersmind anekdotikus részletekre is. A nyomtatásban megjelent munkák közül használta Thuróczy Jánosnak gyorsan népszerűvé lett krónikáját. Erre az általános útmutatóra, amely a magyar királyok uralkodásáról, nemzeti múltunk nagy eseményeiről évszámokkal tájékoztatott, rá is szorult, mivel a rend a magyarság sorsával elválaszthatatlan kapcsolatban lett naggyá.²² Forgatott általános egyháztörténeti összefoglalást is. Ebből jegyezte ki egyebek közt, hogy XXII. János pápa összeállítása szerint hány pápát, bíbornokot, érseket, püspököt, kiváló apátot adott a bencés rend vagy hogy ugyanő publikáltatta s közölte az egyetemekkel a Kelemen-féle kánonjogi törvénykönyvet; hasonlóképpen a prágai egyetem alapítási évét (1343). Bár szemelláthatóan nagy gondot fordított Gyöngyösi a kronológiára, művébe mégis becsúszott néhány

²⁰ Mind az „inventarium“ kifejezés, mind pedig az a körülmény, hogy 1521-nél, tehát Gyöngyösi generálisságánál fiatalabb oklevél nincs benne, kétségtelenné teszi, hogy Gyöngyösi készítette. Magyar Könyvszemle 1883. 221. s. köv. l. szerint „az írás után ítélve a registrum valószínűleg 1530 körül, a pápai bullák és kiváltságlevelek néhány évvel később“ íratlak le. Zákonyi (i. m. 778. s. köv. l.) 1603.-i adattal is igazolja Gyöngyösi szerzőségét.

²¹ Az egyes kolostorok levelesládáiban ugyanis sok olyan oklevelet őriztek, amelyek a birtokok előző tulajdonosaira, azok pereskedéseire vonatkoztak. Ha irányadónak tekintjük a szlavóniai kolostorok levéltári anyagának megoszlását (Levéltári Közlemények), azt kell mondanunk, hogy csak a lényegesen kisebb részüket használhatja fel a rendtörténész.

²² Thuróczy krónikájával, amelyet különben Drághi Tamásnak tulajdonított, így polemizál (11. c., 17. l.): *Quantum egregius Thomas de Drag, regius cancellarius in sua Cronica, que Hungarorum vocitatur, scripsit, quod rex Karolus introduxerit fratres heremitas in Hungariam et quod protunc paucos habuerint conventus et loca, utputa Sanctum Laurencium, Sanctam Crucem, Sanctum Petrum et Sanctum Ladislaum in silva de Pilisio, tamen non legerat bullam reverendi patris Pauli episcopi Wesprimiensis in precedenti capitulo insertam.*

hiba. A legfeltűnőbb, hogy 1351—1353-ra teszi az időpontot, amidőn Hedvig királyné a pálosrendet Lengyelországba átvitte.²³ Tehát akkorra, amidőn Hedvig még nem is élt.²⁴ A tévedésből kétségtelen, hogy Gyöngyösinek nem állottak egykorú feljegyzések rendelkezésére, amelyek egy-egy generális életét, a főnökségük alatt történeteket megörökítették volna. Még a rend előljáróinak folyamatosan vezetett névsora is hiányzott. Ezt is most kellett Gyöngyösinek megállapítania, amint az kitetszik ilyesféle kijelentéseiből: Egy 1396.-i átíró oklevélből nyilvánvaló, hogy 1346-ban Miklós szentkereszti perjel és „vicarius per totam Hungariam deputatus” volt.²⁵

Annál feltűnőbb, hogy elbeszélésének keretétől mégis az életrajzi formát választotta. A rend életét a generálisok tevékenységében látta kifejeződni s ezért az ő kormányzásuk szerint tagolta munkáját, nevükhöz fűzve az igazgatásuk alatt bekövetkezett eseményeket. A valóságnak nem egészen felelt meg fel fogása. Az egyes kolostorok megalapításában ugyanis a rend főnökeinek vajmi csekély, voltaképpen semmi részük sem volt, mivel a döntő szerepet a kegyúr, az alapító személyes elhatározása játszotta. A generálisokat tehát kissé érdemtelenül juttatta Gyöngyösi dicsőséghez, amidőn mintegy szándékaik, akaratuk szerint igazodónak mutatta be a rend életét. Igen jellemző egyik tévedése: A XIV. század elején élt Lőrinc generá-

²³ *Eiusdem viri dei evo [1351] illustris regina Hedvigis filia regis Ludovici fratres sancti Pauli primiheremite transduxit in Poloniam.* (27. c., 48. l.)

²⁴ A tévedés így eshetett meg: Lengyelországban az első páloskolostort, a czenstochowait Opuliai László herceg alapította, még pedig 1382-ben (Kisbán E.: A magyar pálosrend története. Budapest, 1938. I. k. 31. l.). A herceg, Nagy Lajos sógora, előzőleg Magyarország nádora volt (Pór A.: Opuli László herceg, Magyarország nádorispánja. Századok, 1909. 552. s. köv. l.) Nádorsága idején 1366—1369. Péter volt a rend generálisa, de ugyancsak Péternek hívták azt a generálist is, aki 1351—1353. közt tevékenykedett. Gyöngyösi tudhatta, hogy a királyi családnak része volt a rend átvitelében, az érdemet azonban Nagy Lajos leányának tulajdonította, idejéről pedig a nádor korában élt generális hasonló nevű elődjének kormányzatát tette meg.

²⁵ *In quibusdam literis capituli Budensis apud Sanctam Crucem habitis et de anno 1396 emanatis continetur, quod frater Nicolaus prior de Sancta Cruce et vicarius per totam Hungariam deputatus fuit.* (25. c. 45. l.) — Igen jellemző alábbi következtetése is: Az 1376.-i generális, Péter, annyira elbetegesedett, hogy „regimen per alium et presertim fratrem Gregorium protunc priorem Sancte Crucis administrari faceret. Cuius virtutes plurimorum certa vulgavit narratio. In huius rei fidem apud Sanctam Crucem in literis quibusdam capituli Strigoniensis in anno presentis in festo beate Elizabeth emanatis scribitur, quod frater Clemens prior Sancti Spiritus et Nicolaus filius Johannis de Keztewlecz nominibus fratris Gregorii vicarii principalis et conventus Sancte Crucis acceptavit fassio-nem Joannis de Kezthewlecz super donacione vinee de eadem Keztewlecz facta monasterio Sancti Spiritus” (33. c., 56. l.)

lis gondosságának a jelét látta abban, hogy a privilégiumokat megmagyaráztatta és írásban megerősíttette Placenciai Mátéval, a római és a kánonjog doktorával.²⁶ Oly határozottan minősíti érdemnek Lőrinc eljárását, hogy azt kellene gondolnunk: volt valami bizonyíték kezében, amiért dícséretben részesítette őt. Pedig csak egyszerű szóvirág az érdem emlegetése, mivel a piacenzai származású Vicedominisi Máté egy teljes évszázaddal később élt — 1391 — 1429 volt esztergomi kanonok és érseki vikárius²⁷ — s így a nevéhez fűződő oklevelet Gyöngyösi csak elnézésből sorozhatta be Lőrincnek a korába. Felfogása, hogy a generálisok személyét kell a rendtörténet kristályosodási pontjaiul tekinteni, elsősorban saját tapasztalatai nyomán alakulhatott ki. Főleg az a meggyőződése lehetett a döntő, hogy az ő reformjai, tettei is elhatározóan befolyásolják rendjének a sorsát.

Közvetlen példa szintén lebegett előtte: Hadnagy Bálint már előzőleg leírta ugyanannak az István generálisnak az életét, aki mindkettőjüknek munkára, írói tevékenységre ösztönző pártfogója volt. A kis könyv, amelyet, úgy látszik, maga Gyöngyösi függesztett kéziratához,²⁸ bátorítóan hathatott reá, bár a történeti adatok, az évszámok hiánya és a csodás elem túltengése más, a „Vitae fratrum“-tól eltérő jellegűvé tették. Semmi útmutatást sem nyerhetett ellenben tőle jellemzéseihez. Igen egyszerű okból: ő már legelső művében, az Epitoma-ban István generálisnak az egyéniségéről teljes és élénken színező képet festett.

²⁶ Accedit ad sue sollicitudinis argumentum, quod omnia privilegia sui temporis per egregium doctorem utriusque iuris, Matheum de Placencia fecit interpretari et in scriptis relinqui. (18. c., 34. l.)

²⁷ Kollányi F.: Esztergomi kanonokok. 1100—1900. Esztergom, 1900. 73. l.

²⁸ A „b“ kéziratban, amely Gyöngyösi példányának tekinthető, a 188. l.-n a XV. sz. végével megszakad az előadás. (A 188—189. lapon Miklós generális élete más kéz írása.) A 201—203. l.-n más, de egykorú kézírással következik „De laudibus et virtutibus reverendi patris fratris Stephani prioris generalis“ címmel Gyöngyösi Epitoma-jának 26. fejezete, majd a 203—211. l.-n „Vita et exitus eiusdem reverendi patris“ címmel Hadnagy Bálint munkája, azután a 212. l.-n Dombrói Márk életrajza. (Erre vonatkozólag l. a 8. jegyzetet.) E szerint a kéziratban Gyöngyösi félbeszakadt történeti műve és a régi, nyomtatott könyvből kiírt részlet közé 11 üres lap esett. (Ma a 193—200. lap már nem üres; későbbi kéz „exemplumokat“ írt rájuk, éppen mint a 209—211., 213—217. lapra is). Mintha csak maga Gyöngyösi hagyta volna szabadon a helyet, mintha fenn akarta volna tartani az összefűző szöveg, a XVI. sz. eleji események elmondása számára. A másolati példányokban természetesen a két szöveg már szorosan egymás után következik. — Hadnagy Bálint szerzősége kitűnik a szövegből: „Cum igitur ego frater Valentinus socius sui itineris . . .“ (207. l.) Ez a Bálint, mint már Kardos Tibor is felismerte (i. m. 208. l., csak hogy az itt idézett részlet az „elmésséggel egybekötött humanitásról“ Gyöngyösi leírásában van!), feltétlenül azonos Szt. Pál életének szerzőjével.

Abban a szándékában, hogy művének egész anyagát életrajzok keretei közé illessze, sokkal elhatározóbban befolyásolhatták az irodalmi mintaképek, amelyekkel bizonyára római tartózkodásának éve alatt ismerkedett meg. Középkori és újabb, humanista hagyományok után igazodók egyaránt voltak közöttük. Amióta Filippo Villani firenzei történetének (1382) második részében 35 híres polgárnak az életrajzát egyesítette (*Liber de origine civitatis Florentiae et eiusdem famosis civibus*), Aeneas Sylvius pedig félbenmaradt művében, amelynek címe „*De viris illustribus*“ lehetett volna, nem kevesebb, mint 65 arcképet akart kidolgozni, a humanista történetirodalomnak egyik legjellegzetesebb s igen népszerű ágává fejlődött a biográfia. De ha új volt is a műfaj az antik világhoz képest, hiszen az életrajzok most már nem elégedtek meg a felötlő vonások kiemelésével, hanem hőseiknek a működését időrendi kapcsolatba hozták egymással s egyetlen folyamat részeivé tették,²⁹ a legkevésbé sem volt az a középkori rendtörténetek mellé állítva. A koldulórendek krónikásai ugyanis szokásszerűen az egymást felváltó generálisok életrajzait fűzték össze. Joggal mondhatjuk: kezdettől fogva, mivel másképp, mint Szt. Domonkos vagy Szt. Ferenc életének leírásával nem is kezdhették volna meg tárgyalásukat. Az ő munkáik közt Gyöngyösi számtalan mintaképet találhatott. Vajjon melyik gyakorolta reá a legnagyobb hatást, el nem dönthetjük. Ha helye van találgatásnak, inkább dominikánus vagy ágostonrendi, mint franciskánus példára gyanakodhatunk. A ferences rend történetírói ugyanis műveiknek előszeretettel a „krónika“ címet adták. Így Salimbene: *Chronicon ab anno 1167.*, már hosszasan Bernardus de Bessa: *Catalogus sive chronica ministrorum generalium ordinis fr. Min.* vagy egy ismeretlen a XIV. század második feléből: *Chronicon XXIV. generalium ordinis Min.*, aminek megfelelően alakult azután a helyi monografiák címe is, mint erről a XIV. század elején elhalt morvaországi Glassberger munkája tanúskodik.³⁰ Ellenben a dominikánusok XIII. századi történetírója, Gerardus de Fracheto „*Vitae fratrum*“-nak címezi művét, a bolognai Leander Alberti 1517-ben hat részben „*De viris illustribus O. Praed.*“ ír, az ágostonrendiek XIV. századi historikusa, Jordanus Saxo pedig ugyancsak „*Vitae fratrum*“-nak nevezi könyvét.

Ők és társaik azonban nemesak általánosságokban, a

²⁹ Fueter, E.: *Geschichte der neueren Historiographie*. 3. kiadás. München, 1936. 95. s köv. l.

³⁰ *Chronica seu brevis annotatio ex diversis chronicis et scriptis exarata de omnibus generalibus ministris in ordine Minorum... ac etiam de omnibus ministris provincialibus provinciarum superioris Alamaniae ac Saxoniae.*

forma megállapításánál lehettek Gyöngyösinek a segítségére, hanem a módszer kérdésében is. Mert pl. a milánói dominikánus, Ambrosius Taëgius a XVI. század elején hatkötetes rendtörténetéhez páratlan szorgalommal összegyűjtve a teljes forrásanyagot, előadta a provinciák és a kolostorok megalapítását, a rendbe tartozó szentek életét, felvonultatta a bíbornokok, püspökök és híres emberek sorát, megemlítette a pápáktól és fejedelmektől nyert különleges jogokat, valamint a káptalanok határozatait. Arra nem is gondolunk, hogy éppen ez a hatalmas mű lett volna Gyöngyösi mintaképe, noha teljes köztük az egyezés. Hatásról ugyanis azért sem lehet szó, mivel Taëgius munkája kéziratban maradt. Viszont hüen tanúsítja, hogy Gyöngyösi a XVI. század elején szokásos és korszerűnek mondható történetírói eljárást követte. Ellenben feltételezhetjük, hogy ismerte, olvasta Ambrosius Massaria de Cora ágostonos generálisnak († 1485) a rendtörténetét, amely szintén a szentségükkel és tudományukkal kitűnt szerzetesekről, a generálisokról és a privilégiumokról szól. Ez a könyv ugyanis 1481-ben Rómában, 1490-ben pedig Strassburgban nyomtatásban is megjelent.³¹

Ha így nem is szabad mindenütt humanista hatást keresnünk Gyöngyösi művében, mégis kétségtelen, hogy sem ő, sem pedig kortársai nem maradhattak mentesek a humanizmusra jellemző bizonyos külsőségektől; főleg azoktól, amelyek konvencionálisak lettek. A legfeltűnőbb requisitumok egyike, a fiktív szónoklatok szerkesztése az ő írói arzenáljába is beletartozik. Csakhogy az ő hősei nem hadvezérek, hanem szelíd szavú emberek, akik exhortatióikban a papokat kötelességeikre,³² a noviciusokat önfegyelmezésre, a rossz barátok kerülésére intik,³³

³¹ Az említett munkákra vonatkozólag l. Potthast: *Bibliotheca historica medii aevi*, Hurter: *Nomenclator literarius* II. k., Hauck: *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, Wetzer—Welte: *Kirchenlexikon*. Gerardus de Frachetoról Katona L.: *Az Ehrenfeld és Domonkos codex forrásai. Irodalomtörténeti Közlemények*. 1903. 61., 76. l.

³² Ferenc vikárius a XV. sz. közepe táján „singulis sacerdotibus dicebat: Non sis, inquit, in celebrando nimis prolixus aut festinus, sed serva bonum communem modum, cum quibus vivis. Attente curans, ne aliis aut molestiam aut tedium generes, quoniam potius debes servire aliorum utilitati, quam proprie devocioni vel affectui.“ (56. c., 116. l.)

³³ Benedek generálisról (1492): *Exhortatio sua praecipua ad omnes et signanter ad novellos* hec erat: *Attendite filii, ne seducamini a sociis malivolis, dissolutis et mendosis, sed iungite vos virtuosos, disciplinatos et eruditos, a quibus semper audire possitis verbum bonum et suave, consolatorium et imitatione dignum. Sicut enim carbo frigidus igni ardenti coniunctus fit calidus et ardens, sic tepidus sociatus fervido et devoto fit sepe fervidus et devotus, doctus et morigeratus. Sic apostoli Christo adherentes facti sunt viri sancti, repleti spiritu sancto. Sic pater noster Augustinus instructus et baptizatus a beato Ambrosio fit tandem doctor gloriosus et columna sancte ecclesie. Sic sanctus iuvenis Maurus iunctus*

vagy pedig szavukat éppen a noviciusok túlságosan szigorú nevelése ellen emelik fel.³⁴ Még ha a háborús életből vett hasonlat a kiindulópontjuk, mint a Báthory László szájába adott beszédben, akkor is hamarosan a világ múlandóságára fordul a szó.³⁵

Gyöngyösi nem kis feladatot vállalt magára, amidőn az életrajzi forma mellett döntött. Ha valamiről keveset árulnak el forrásai, az a generálisok egyénisége. Egy-egy név mindössze, amit az utókorra hagytak az oklevelek, ezek a szinte kizárólag vagyoni jogi vonatkozású emlékek. Gyöngyösi azonban az egyes rendfőnököket mégis hosszasan jellemzi. Ferencet (1431—1433) másfél, Szombathelyi Tamást (1476—1480, 1484—1488) négy oldalon keresztül,³⁶ de a többit is, szinte valamennyiüket be tudja mutatni olvasóinak.

Például Tristianust (1362—1367) a következő módon: „Nem kétséges, hogy vér szerint előkelő nemzetségből származott. Jó erkölcei azonban hasonlíthatatlanul nemesebbek voltak. Még az ifjúság virága díszítette s máris ismerte a tudományokat és arra törekedett, hogy a győzhetetlen Krisztus király szolgálatára, akinek tetszését elnyerte, a szent munkálkodások növekedésével alázatosan felkészüljön. Amikor szerzetessé lett, elhárítva minden világi édesgetést és megváltójához csatlakozva szerzetestársaival a legnagyobb istenfélelemmel társalkodott, a szent tevékenység sokféle gyümölcsével tündökölt s Krisztushoz elszakíthatatlanul ragaszkodva, sem balsorsában nem tört meg, sem jósorsában nem bízta el magát. Elméje ugyanis erős kösziklára helyezve kitéphetetlenül szilárdan állott. Ezért is, mint a közös igazság serény adósa, mindenkinek megadta a magáét. Istennek a tiszteletet és félelmet, hozzátartozóinak a köteles szeretetet, a megbántottaknak és üldözötteknek az ál-

sancto Benedicto fit deo iuvante postea abbas sanctus virtutibus et miraculis clarus. Non fit vobis grave a notis et amicis elongari, qui sepe sunt impedimento eterne salutis et subtractio divine consolacionis. Non diligatis eciam mundum, nec ea, que in mundo sunt, sed respuite omnia, tanquam stercora et venena. (70. c., 170. l.)

³⁴ Péter generális (1418—1428): *Sicut (inquit) si quis in suo horto arbores plantat et mox illas ex omni parte concludit, ut ramos suos nullatenus extendere possint, profecto inde prodirent perplexe et inutiles arbores. Sic iuvenes plantati in orto religionis dum nulla poterint potiri libertate, non crescent, nec fructificant. (42. c., 71. l.)*

³⁵ Charissimi, *parate vos ad pugnam et in omnibus vosmet ipsos reputetis tanquam advenas terre, videtis enim instabilitatem temporis, mundi lubricitatem. Nam qui vendit, est quasi qui fugit et qui emit, quasi perditurus formidat. Qui mercatur, quasi qui fructum non capit et qui edificat, quasi non habitaturus. Qui seminat, quasi non metet. Sic et qui vineam putat, quasi non vindemiaturus, qui nubunt, sic quasi filios non facturi et qui non nubunt, sic quasi vidui. (53. c., 107. l.)*

³⁶ 44. és 62. c.

landó vigasztalást; az ellenséges bűnökkel teljes erejéből szembehelezkedett és az apostol intése szerint állandó fenyítéssel megfeszítette testét indulataival és kívánságaival együtt. Nemcsak szívének templomából, hanem testének valamennyi érzékéből is a szent félelemmel és szeretettel minden rosszat eltávolított. Amidőn pedig jót cselekedett, nagy óvatossággal félt, hogy kedvezés vagy emberi tetszés közbe ne lopakodjék, mivel az erények magas csúcsán állott. Ezért lett generális.³⁷ Ha nem is ily hosszú, de pár soros jellemzésben a többi rendfőnök is részesült.³⁸

Még ha számolunk is a feltevással, hogy néhány elődje jellemzésénél Gyöngyösi előszóbeli hagyományokra támaszkodhatott, ilyenek semmiképpen sem állottak rendelkezésére azokra a generálisokra vonatkozólag, akiknek életkoráig nem ért fel az emlékezet. Írásos emlékek pedig még kevésbbé. Mert ha hiányoztak azok az évkönyvszerű feljegyzések, amelyekben maga a rend örököltette volna meg történetének legkiemelkedőbb mozzanatait, teljesen valószínűtlen, hogy minden generális halála után éppen a nehezen megfogalmazható jellemrajzok elkészítésére akadt volna vállalkozó. A portrék egyébként túlságosan hasonlítanak egymáshoz. A szelídség, a jámborság megszélesítőinek tüntetik fel a generálisokat, akik nem a hiábavaló

³⁷ Tristianus ex ingenua prosapia secundum carnem duxisse originem non ambigitur. Tamen sui probi mores incomparabiliter nobiliores erant. Adhuc iuvenili flore nitens erat literarum scientulus et per sanctorum operum incrementa invictissimo regi Christo, cui conplacebat, studuit se humiliter adornare. Monachus vero factus omnes mundanas illecebras abdicans et ad suum redemptorem pervolans, religiosissime cum fratribus conversabatur, multimodisque sacre actionis fructibus refulgebat, fundamento inviolabili Christo inherens, nec adversis frangebatur, nec prosperis efferebatur. Mens enim ipsius supra firmam petram solidata inseparabiliter fuit radicata. Hinc etiam, tanquam communis iusticie sedulus debitor, unicuique, quod suum erat, tribuebat. Deo honorem et timorem, proximis quoque debitam dilectionem impendebat, afflictis et tribulatis continuam consolationem exhibebat, viciis adversantibus se totum opponebat et carnem propriam secundum monita apostoli per assiduam castigationem cum viciis et concupiscenciis crucifigebat. Non solum autem a templo cordis sui, sed etiam a ceteris sensibus corporeis per timorem sanctum et amorem universa mala exterminabat. Bona autem, que agebat, cum magna cautela pavebat, ne favor aut gracia humana irreperet, quoniam erectus erat in omni culmine virtutum. Ideo generalis factus est. (29. c., 50. l.)

³⁸ Pl. Tamás (1377–1381): Is a primo anno sue habitacionis speculum vite preclare factus, tandem meruit eminentiori modo attolli, ut exempla sanctitatis et iusticie palam omnibus demonstraret. Rerum quippe omnium dominus deus ad hoc eum in sua magna domo constituerat, ut Christi fidelibus et maxime sue cure subiectis verbum gracie ministraret, nec tamen ob hoc negligeret obedienciam mandatorum eius. Quo vere sibi congruat illud evangelicum: Constituit eum dominus super familiam suam, ut det illis in tempore tritici mensuram, scilicet verbi et exempli. (34. c., 57. l.)

tudományoknak éltek, hanem lelkiéletük tökéletesítésére törekedve lettek társaik vezetőivé. Az egyforma jellemzések eleve valószínűtlenné teszik, hogy élő emberek szolgáltak számukra mintaképül. Valamennyiük hősének arcán annak a generálisnak a vonásai ismerhetők fel, akit Gyöngyösi ideáljának tekintett, valamennyiük az ő törekvéseinek érdekében szólalnak meg. A jellemrajzok így egyrészt Gyöngyösi művének legeredetibb részei, másrészt nem a XIV—XV. század, hanem írójuk korának felfogását tükrözik. Tévedés volna tehát azzal kísérletezni, hogy a pálosrend szellemét az ő egyéniségükön, a nekik tulajdonított tetteken, az ajkukra adott beszédeken keresztül ismerjük meg. Ily források nem lehetnek Gyöngyösi jellemzései.

Ezek után magától adódik további feladatunk: A pálosrend XIV—XV. századi történetét általuk nem befolyásoltatva kell áttekintenünk, viszont a XVI. század eleji állapotok ismeretetésénél ezeket, meg Gyöngyösinek gyakorlati célkitűzéssel írott műveit annál teljesebben kell felhasználnunk.³⁹

³⁹ Gyöngyösi életrajzi adatai, amint azokat felsorakoztattuk, eltérnek történet- és irodalomtörténetíróink megállapításaitól. Szinyei (Magyar írók IV. k. 49. l.) szerint — ő a régibb irodalmat reprodukálta — 1520 körül tartózkodott Rómában, 1528—1530 generális, történeti művét pedig 1525 körül írta. Zákonyi helyesen megállapította, Gyöngyösi saját szavai alapján, születési évét: 1472, de mindössze két évi római tartózkodását ő is 1521 körülre teszi, generálisságát meg 1528—1530-ra (i. m. 777. l., ugyanígy Kisbán i. m. I. k. 193. l.). A tévedésnek az a magyarázata, hogy egyrészt Eggerer Gyöngyösi életrajzához a művét folytató kéziratok közül nem a megbízható adatokat tartalmazó „c” példányt vette alapul, hanem valami másik kéziratot, amely a XVI. sz. eleji generálisok életrajzát teljesen összehavarta, másrészt pedig a „Fragmen panis corvi” téves megállapítását utólag a „b”, tehát a legrégebb példányban is (217. l.) feljegyezték. (Sőt még a „c” példányban is az évszámot — szerencsére csak két helyen — 1520-ról 1528-ra javították, 240. 256. l.) A rend multjának későbbi kutatói azután, nem véve észre a tévedést, kitartottak amellett, hogy Gyöngyösi 1528—1530-ig volt generális. A „c” példány leírása így hangzik: „Anno domini 1520 electus est in priorem generalem reverendus pater frater Gregorius Gengyesi artium baccalaureus, qui per duos annos officium generalatus prosecutus, vir eruditus et regularis, disciplinae amator praecipuus, hic antea pluribus annis in diversis monasteriis verbum dei fructuose praedicavit. Deinde socius reverendi patris generalis aliquot annis extitit, postea prior de Urbe septem annis fuit. Idem fecit sermones decem de sanctissimo Paulo patre nostro, impressosque per ordinem dilatavit, postremo reversus de Urbe in priorem generalem est electus ut supra, sed podagra mirabiliter constrictus, tantum per biennium officium explere potuit. Hic reverendus pater procuravit gratiam sanctissimi Leonis papae decimi priori generali et aliis decem personis per eum eligendis super absolutione et dispensatione fratrum ab anno domini 1520 usque ad centum annos. Idem collegit summam inventarium privilegiorum omnium et singularum domorum ordinis heremitarum et in scriptis redegit.” (240. s. köv. l.) A leírás helyességét igazolják okleveles adataink. Múzeum, Törzssanyag. 1520. máj. 28. Dl. 23,544 és Dl. 34,464 szerint Gyöngyösi a generális (s nem Domonkos, mint Eggerer, meg a későbbi irodalom állítja) 1520-ban

és 1521-ben. Az első két oklevelet ugyanis maga Gyöngyösi állította ki, a harmadikban pedig Bakócz Tamás mint pápai legátus mondja, hogy Gergely a prior generalis (X. Leo privilégiuma: Dl. 34.463). Tisztázva a legfontosabb mozzanatot, nyilvánvaló, hogy Gyöngyösi egyrészt művét közvetlenül 1521 után írta, tehát még Mohács előtt, másrészt pedig római tartózkodása, amely hét évig tartott, közvetlenül 1520 előttre esik. Bizonyossá teszik ezt a feltevést nyomtatott műveinek a vallomásai is. Közülük legrégibb az *Epitoma*, amelyet István generálisnak ajánlott, még pedig második rendfőnöksége idejében. (1506—1512. István első rendfőnöksége, 1496—1500, nem jöhet számításba már csak azért sem, mert Gyöngyösi utal könyvében a második választásra: „et secundario te in priorem eorum generalem delegerunt“, 26. c.) A könyv így 1510 körül keletkezhetett. Gyöngyösi ekkor „verbi dei concionator“. (Az már 1504-ben is. A szent-lőrinci pálosok vezetőit felsoroló 1504. május 24-i oklevél „Gregorius predicator“ megjelölése kétségtelenül reá vonatkozik. V. ö. Dl. 21.299.) A generális titkára, „socius“-a előbb volt, mint éppen az *Epitoma* idézett 26. fejezetéből is kitűnik: „prout in ultimo ferme officii tui cursu socius palpavi.“ Hasonlóképpen fontos kormeghatározó adatot tartalmaz Rómában írott Directorium-a. Ezt mint bizonytalan évben megjelent könyvet Szabó-Hellebrant a XVI. sz. végiek közt sorolja fel. (III/1. 965. sz.) s talán ez a körülmény is gátolta irodalmunk kutatóit, hogy tüzetesebben megvizsgálják. Megírásának és kiadásának időpontjáról a dedikáció tájékoztat: „Frater Gregorius Gengyesinus prior sancti Stephani rotundi in celio monte de urbe reverendissimo in Christo patri et dno dno Ber. epi, Sabinen. et card. sancte crucis orationes dicit et presens dedicat opus.“ A bíboros, akinek Gyöngyösi felajánlotta művét, korának egyik legismertebb egyénisége: a spanyol származású Bernardinus de Carvajal. Előbb carthagenai püspök, majd egymás után több bíbornokság címét viselve, a pápai tiara aspiránsa, aki pápaválasztások alkalmával jelentős számú szavazatokat kap, a bíbornoki collegiumnak kétségtelenül legtekintélyesebb tagja. 1522-ben dékánja. Gyöngyösivel való kapcsolata ez a magyarázat kínálkozik: Mint Carvajal János bíbornoknak, a Hunyadiak korában oly nagy szerepet játszó pápai legátusnak az unokaöccse, ő is tanúsíthatott annyi figyelmet a magyar ügyek, a magyar eredetű rend iránt, amennyi Gyöngyösit felbátoríthatta, hogy a pompaszerető, politikai intrikákban túlfent járatos, de tudománykedvelő egyháznagyban Maecenast láthasson (Pastor, L.: Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. 8—9. kiadás. Freiburg i. Br., 1926. III/1. k. 634. l.) A sabinói bíborospüspöki címet Carvajal 1509—1511 és 1513—1521 viselte; közvetlenül megelőzőleg a praenestei, 1521-től haláláig pedig az ostiai cím illette meg őt. Az 1509—1511. évek nem jöhetnek figyelembe, mivel akkor egyrészt Gyöngyösi sem lehetett még, egyéb adataink szerint, Rómában, másrészt meg Carvajal sem tartózkodott ott, mivel 1510-ben szembefordult II. Gyulával és vezére lett a franciáktól támogatott pártnak, amely Pisába zsinatot hívott össze. Carvajal éppen ezért 1511-ben elvesztette méltóságát s azt csak 1513-ban nyerte vissza az új pápától, X. Leótól (Pastor i. m. IV/1. k. 40. l.) Sabinói bíbornoksága (1513—1521), kombinálva a Gyöngyösi római tartózkodásával más források alapján feltételezett időszakokkal (1512—1519), a Directorium keletkezésének időpontjául az 1515 utáni éveket adja. Valószínű ugyanis, hogy Gyöngyösi inkább római működésének második, nem pedig első felében írta könyvét s találta meg az utat Carvajalhoz. A Declarationes kiadását római tartózkodásának végére tehetjük; egyik jegyzetében ugyanis ezt a megjegyzést olvassuk — mint már könyvének egyik XVIII. századi tanulmányozója is észrevette —: „prout contigit nobis, dum litigabamus cum lateranis in anno 1518“ (Rubr. I. — Szabó-Hellebrant III/1. 237. sz. 1520-ra teszi kiadását, de csak XVIII. századi összeírásból ismeri, holott egyetlen példánya az általa 965. sz. alatt leírt Directorium-

II.

A pálosrend, noha kezdetei a XIII. századba nyúlnak vissza, csak a következőnek az elején alakult meg, jutott határozott, rendinek nevezhető szervezethez. A hegyes, erdős vidékeken élő remetéket már az Árpád-korban többen is megpróbálták összefogni s felettük fegyelmi jogkört gyakorolva, irányítani. Így Bertalan pécsi püspök 1225 körül a székvárosa környékén élő remetéket vonta össze egy házba.⁴⁰ Maradandó sikert

mal egybekötve megvan az Egyetemi Könyvtárban. Gyöngyösi harmadik római munkáját, amely 1532-ben Krakkóban jelent meg „Decalogus de beato Paulo primo heremita comportatus per reverendum patrem fratrem Gregorium de Gyengyes protunc priorem sancti Stephani Rotundi de Vrbe” címmel, — Szabó-Hellebrant 299. sz. — sajnos, nem ismerjük; egyetlen példánya egy lengyel vidéki könyvtárban volt). A Gyöngyösi ajánlásában szereplő „cardinalis s. crucis” okozhatja még félreértést. Ezt a címet Carvajal 1495—1507. viselte s így azt lehetne gondolni, hogy talán már ezekben az években kapcsolatba került vele Gyöngyösi. Ennek a kitételnek azonban nincs kormeghatározó jellege, mivel az Carvajalnak népies neve volt. Az egyes kardinálisokat ugyanis kortársaik „vulgaris” névvel jelölték meg, amelyet, mint Carvajal a „Carthaginensis seu s. Crucis”-t, akkor viseltek, amidőn már előkelőbb csoportba léptek át. (V. ö. Eubel, C.: Hierarchia catholica medii et recentioris aevi. 1923. III. k. 4. l.) Ezek után csak az az állítás szorul bizonyításra, hogy Gyöngyösi még a magyar középkor utolsó éveiben, nem pedig Mohács után írta történeti művét. A döntő érvet prologusának már idézett szavai szolgáltatják, melyekben Zalánkeményi Jánost reverendus pater noster-nek és bis generalis-nak nevezi. Az első cím a tényleges generálist illette meg. De mikor volt Zalánkeményi másodszor generális? A nyomtatott irodalom, amely óvatosság nélkül megismételte Eggerer téves állításait, a XVI. sz. eleji generálisokat így sorolja fel: István 1506—1512, Gergely 1512—1518, Domonkos 1518—1523, Zalánkeményi János 1523—1528, Gyöngyösi Gergely 1528—1530 (Kisbán i. m. 153., 193. l.), vagyis kétszeri generálisságról nem is tud. A valóságban, mint Gyöngyösi XVI. századi folytatójának kéziratából („c” példány) kitűnik, a generálisok így következtek: Gergely 1512—1514, Domonkos 1514—1516, Zalánkeményi János 1516—1520, Gyöngyösi 1520—1522, János 1522—. Ezt a legutóbbit, aki 1537-ben halt meg mint esáktornyai vikárius, a kézirat nem azonosítja Zalánkeményivel s vele megszakad a sorozat. Mivel kéziratunk a Mohácsi-vészcél, felforgatva az időrendet, Zalánkeményi első rendfőnöksége után ily kezdetű fejezetben szól: „In secundo generalatu istius reverendi patris anno domini 1526” (235. l.), fel kell tennünk, hogy Zalánkeményi nem ugyan közvetlenül, de rövidesen Gyöngyösi után lett másodszor generális. Így a közbeeső időt fordíthatta Gyöngyösi munkája megírására. (A „c” példány generális-névsorának helyességét igazolja Gyöngyösinek Zalánkeményi első rendfőnöksége időpontjára vonatkozó következő megjegyzése: Item anno 1516 tempore reverendi patris fratris Io. de Zalonchemen fuit in capitulo generali diffinitum. [Declarationes. rub. 3.]

⁴⁰ Bertalan 1219—1252. volt pécsi püspök, Szt. Jakab remetéit pedig 1234-ből oklevél említi (Hazai Oklevéltár 1. l.). Ezek telepe az Ürög feletti Szt. Jakab-hegyen volt, amely nevét éppen egyházuktól kapta. A szomszédságban lévő patacsi kolostor későbbi eredetű. Szűz Máriáról nevezett egyházát kezdetben szintén „üröginek” nevezték, amivel az előbbtől való

azonban csak Özséb esztergomi kanonok ért el, miután, 1250 körül, a pilisi remeték számára Szentkeresztben hajlékot épített. A pálosok őt tekintették rendjük megalapítójának, Szentkeresztet pedig ősi kolostoruknak. Jellemző, hogy még a XIV. század elején is mint „szentkeresztii remetét” (fratres sancte crucis de heremo) emlegették őket.⁴¹ Első kísérletük 1262-ben, hogy a pápától engedélyt nyerjenek a renddé szervezkedéshez és megkapják a Szt. Ágoston-féle szabályokat, sikertelen maradt. A pápa megbízta ugyan a vizsgálattal a veszprémi püspököt, akinek jogköre alá tartoztak, és felhatalmazta, hogy engedélyezze a szabályzatot, ha a kérelmezők rendi életét anyagilag biztosítottak találja, a püspök azonban, mivel az eredmény nem elégítette ki, elutasította őket s csak arra volt hajlandó, hogy házaikat engedély alapján remete módra élő testületeknek tekintse.⁴² A remeteházak mindenütt a megyés püspökök hatásköre alá tartoztak, ami a középkori felfogás szerint az önállótlanúság, a függőség jele.⁴³ Mégis, már a XIII. században volt valamelyes szervezetük: volt egyházmegyénkint — legalább a veszprémi püspökségben — „prior provincialis”-uk, aki házaikat képviselte és kifejezésre juttatta összetartozásuk tudatát.

Végre 1308-ban, miután igazolták anyagi megerősödésüket, Gentilistől, mint pápai követől megkapták az Ágoston-féle

függése jutott kifejezésre (u. o. 158. l., 1297.). Patacsi kolostorról csak a XIV. század közepétől fogva hallunk. (Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. k. 492., 515. l.) Formális okokból sem látszik tehát hitelesnek az a szabályzat, amelyet állítólag Bertalan püspök adott a remetéknek (Eggerer i. m. 66. s. köv. l.). Lehetetlen ugyanis feltenni, hogy patacsi remetéknek nevezte volna azokat, akiket száz év múlva még mindig ürögieknek hívtak. A levél formájában megszerkesztett iratot (Bartholomaeus dei voluntate episcopus Quinqueecclesiensis eremitis in Patach salutem), amelyet Gyöngyösi művéből ismerünk, tartalmánál fogva is apokrifnak kell tekintenünk. Valószínűleg Gyöngyösi szerkesztette. (Az ellenmondást Patacs szerepeltetése és az Ürögről szóló okleveles adatok közt már Koller J. is észrevette [Historia episcopatus Quinqueecclesiarum, Pozsony, 1782. II. k. 14. l.], ő azonban, a regula hitelességét kétségbe nem vonva, úgy próbálta azt eloszlatni, hogy feltette: az ürögi remetét a szomszédos Patacsról is nevezték. Okleveles adataink azonban ezt a feltevést nem engedik meg.)

⁴¹ Gentilis 1308-ban. Monumenta Vaticana Hungariae. I/2. 180. l.

⁴² Eggerer i. m. 78. l., Monumenta Vaticana Hungariae id. b.

⁴³ Ezért kellett 1297-ben az egri püspökkel megerősíttetniök Lodomer esztergomi érsek szabályait. (Gyöngyösi: Vitae fratrum. 17. c., 27. s. köv. l.; Eggerer i. m. 91. s. köv. l.) A szabályzat, amely életüket igen egyszerűnek, valóban remete színvonalon állónak mutatja s amely Gyöngyösi munkájában maradt fenn, a hitelesség szempontjából még nem került vizsgálat alá. Szükséges volna összehasonlítani más rendek szervezkedésének első idejéből fennmaradt emlékekkel. Mint magában álló szöveg nehezen értékelhető. Az egri püspök 1297-i átíró oklevelében a „regularis observantia” kifejezés szokatlaunak látszik.

szabályokat, a következő évben pedig a felhatalmazást, hogy provinciális káptalanra összegyűlhessenek, itt intézkedéseket tehessenek, statutumokat hozhassanak; csak olyanokat azonban, amelyek nem ellenkeznek az ágostoni regulával.⁴⁴ Még később jutottak a pápai privilégium birtokába. 1329-ben Károly Róbert kérésére XXII. János engedélyezte a szabályokat, valamint a jogot, hogy oly „prior generalis“-t választhassanak, aki fel van ruházva a visitatio és a fegyelmezés hatalmával, az excommunicatio alól pedig feloldozhat. Ugyanekkor más jelentős kiváltságokban is részesültek; így abban, hogy nem fizetnek saját földjeik után tizedet s nem kell az egyházmegyei zsinatokon sem megjelenniök.⁴⁵ Egyházjogilag végleges hatállyal a rend pápai megerősítése 1367-ben következett be. Amíg ugyanis XXII. János csak concedálta a Szt. Ágoston-féle regulát, addig V. Orbán, Nagy Lajos kérésére, ratificálta és egyszersmind approbálta a rendet.⁴⁶ Ez a két pápai kiváltságlevél tette valóban rendd a remeteházakat, miután az egyes egyházmegyékből kiemelte s azok határai felett, rajtuk kívül álló szervezetté fogta őket össze. Most már nevük is végleg megállapodott. Előzőleg gyakran úgy tekintették őket, mintha az ágostonrend tagjai lettek volna.⁴⁷ Még XXII. János is tévesen nevezte meg őket; ezt a hibát a privilégiumban Bakóc Tamás mint pápai legátus 1521-ben javította azután ki.⁴⁸ Amint megerősödtek, nevük végérvényesen megrögzítődött ily formában: Ordo sancti Pauli primiheremite sub regula sancti Augustini. Pápai kiváltságokat természetesen V. Orbán után is kaptak, amint idők folyamán szükségük lett a fejlődést előmozdító kedvezményekre. Régibb privilégiumaik nagy összefoglalását, IX. Gergely 1371-i bulláját „mare magnum“-nak nevezték,⁴⁹ akár mint az ágostonrendiek, vagy a ferencesek és a dominikánusok a sajátjukét.

A kiváltságok azonban csak nyomon kísérték, nem pedig irányították a fejlődést. Ennek jellegét a rend maga állapította meg, a saját életéből bontakoztatta ki. A legszembetűnőbben a szervezet terén látszik ez meg. Amint egyre újabb rendházak épültek fel a királyok és a főurak áldozatkészségéből, a régiek pedig a szerénysorsúak sok kis hagyományából megerősödtek, majd amikor a délnémet, spanyol és portugál remeteházak fel-

⁴⁴ Monumenta Vaticana Hungariae I/2. 256. l.

⁴⁵ Eggerer i. m. 107. l. A téves dátumot 1329-re Zákonyi helyesbítette (i. m. 588. l.).

⁴⁶ Levéltári Közlemények. III. (1925) 131. s. köv. l.

⁴⁷ A magyarországi ágostonosok monografusa, Schier F. Xystus is több pálos kolostort ágostonrendinek tekintett (Memoria provinciae Hungariae Augustinianae antiquae. Graecii, 1778.)

⁴⁸ Levéltári Közlemények. III. (1925) 183. l.

⁴⁹ Gyöngyösi: Vitae fratrum. 32. c., 54. l.

vételével, az ausztriai és lengyel kolostorok megalapításával, a római rezidencia megszerzésével fél Európára kiterjedt a generális hatásköre, a kormányzatnak, hogy az ügyek megsokasodásával lépést tarthasson, egyre több ágúvá kellett lennie. Példaképp az ágostonrend arisztokratikus szervezete szolgált számára.

Az egyes kolostorok élén a perjel (prior) állott; nem szerzetestársai választották, hanem a káptalanon a generális rendelte ki. 1317-ben a diósgyőri perjelt az akkor még provinciálisnak nevezett rendfőnök arra hivatkozva, hogy a gyakori változásokból sok kár származik és hasznosabb, ha állandóan egy és ugyanazon ember intézi az ügyeket, élte végéig megerősítette tisztségében, intézkedése azonban, amelynek szokatlanságát az is mutatja, hogy egy vikáriussal és egy másik perjellel együtt foganatosította,⁵⁰ nem lett szokás kútfejévé. Ha a következő esztendőre ugyanaz a szerzetes maradt is meg perjelnek, meghagyását és megerősítését a nagykáptalanon a generálistól újból és újból nyerte el.⁵¹ Több kolostor felett a vicarius állott. Neve is mutatja, hogy megbízatását a felügyelet gyakorlására a központi kormánytól kellett kapnia. Ennek a kormányznak a feje a generalis prior, akit a generalis vicarius helyettesít, tagjai pedig a diffinitorok, akik azonosak a vicariusokkal.⁵²

⁵⁰ Fejér: Codex diplomaticus. VIII/2. 142. 1.

⁵¹ Declarationes, rub. 3. — Vicarii et priores in qualibet revolutione anni in capitulo generali seu provinciali vicariatum seu prioratum suum humiliter resignent in manus prioris generalis seu provincialium. Qui si inventi fuerint in officiis suis diligentes, restituantur in loca et officia sua (uo., rub. 11.).

⁵² Kiténik ez a Declarationes következő szavaiból: Universi vicarii seu diffinitores capituli illius anni (rub. 1.). A Directorium szerint a generális által a káptalanra pünkösöd előtti csütörtökre, „convocatis vicariis ad domum diffinitoriam“ veszi kezdetét a tanácskozás. („Prior generalis.“) A kormányzatban való részvételüket az Epitoma így emeli ki: Quoniam patres diffinitores pauci ex multis, singulares ex omnibus sacre religionis fratribus assumuntur atque a vulgaribus officiis educti ad totius communitatis regimen evehuntur... (cap. VI.) — A vicarius generalis-t Zákonyi a „rendi alkotmány védőjének“ tartja; „mintha csak a magyar alkotmány nádorispánját látnók szerzetesi viszonyok közé átültetve“ (i. m. 523. l.). Valóban ügyel arra, hogy a generálisra vonatkozó szabályok megtartassanak, ebből azonban nem következik, hogy megbízatását, mintegy dualisztikus jellegűnek fogva fel, ne nyerhette volna a rendfőnöktől. Azt látjuk ugyanis, hogy a generális titkárának, sociusának ugyancsak kötelessége főnökét a szabályok tiszteletben tartására figyelmeztetni. (Directorium. „Socius.“) Helyettes szerepe kiténik a generális kötelességeit felsoroló mondatok egyikéből: „Vicarium semper habeat in prioratibus suis“ (u. a. „Prior generalis“). A vicariusok kinevezése, megbízatása felől pedig az Epitoma következő szavai tájékoztatnak: Promotio fratrum in prelatos, vicarios sc. et priores. — Generalis non facile quempiam promoveat, sed eos, quos solo clarius perspexerit bonos, doctos aut dociles idoneosque ad curas animarum et ad regimen domus et familie (cap. X.). A diffinitorokat természetesen az oklevelek is megemlíti; pl. Levéltári Közlemények. VII. (1929) 292. l.)

A diffinitorok tevékenységüket az évenkénti nagykáptalanon fejtik ki mint a generális munkatársai és ellenőrei. Tapasztalataik széleskörűek, tekintélyük nagy, a volt és a leendő rendfőnökök egyaránt közéjük tartoznak. A káptalanon, ahol a tisztségek betöltéséről és a reformok felől egyaránt döntenek, ők szabnak irányt, hogy azután évközben a határozatok végrehajtásán mint vicariusok buzgólkodjanak. Nem választással nyerik el tanácsadó szerepüket; ez a generális megbízásából illeti meg őket. A generális viszont, bár a káptalan valamennyi tagjának részvételével, lényegében az ő állásfoglalásuknak köszönheti méltóságát. A választások eredménye ugyanis nem a szótöbbségtől függ. A szavazatokat a pálosok sem számlálják, hanem mérlegelik. A „pars sanior“-é a győzelem, még akkor is, ha az ellenfél a numerikus többség. Ez csak akkor marad fölényben, ha kétszeres szótöbbséget mutathat fel. A választás megismétlésére sem akkor kerül tehát sor, ha a szavazatok száma egyenlő, hanem ha a két pártot egyaránt tekintélyes választók képviselik. Ily esetben új választás következik, amíg csak az egyik fél a másikat tekintély és érdem dolgában felül nem múlja.⁵³ Ebben a rendszerben a kolostorok kiküldöttjei, a discretus-ok, akiket a nagyobb rendházak egyenkint, a kisebbek közül pedig többen összefogva választanak, még pedig a perjel és a vicarius kikapcsolásával, nem játszhatnak döntő szerepet.

Oly kormányzat gyakorolja tehát a hatalmat a pálosrendben, amelyet a generális által kinevezett vicariusok s az ezek, mint diffinitorok által választott generális együttműködése jellemez. Egyeduralomnak a rendfőnök nagy hatásköre ellenére sem nevezhető. A generálist ugyanis, IV. Jenő pápa 1439-i határozata értelmében csak négyszer lehetett újra megválasztani; tisztét pedig minden évben le kellett tennie.⁵⁴ Az önálló provinciákat alkotó német és lengyel kolostorokat a generális vicariusok útján ellenőriztette. Nemcsak eredményesen, hanem az érdekeltek javát keresve, mint Pesti Gáspár szereplése mutatja. Ő mint lengyelországi vicarius generalis, hogy felélénkítse a rendi életet és útmutatót adjon az előljárók kezébe, két köny-

⁵³ Non sufficit maior pars, nisi sit sanior respectu zeli et meriti... Non obstante, quod alter electorum haberet maiorem numerum eligentium. Dummodo in duplo non excedat pluralitas numeri, ipsa sanior pars habet ius in electione. (Declarationes, rub. 8.) — Si autem ipsi electores in equali zelo, merito et numero per ipsos scrutatores sic fuerint comperti et inventi, quod una pars elegerit unam personam et secunda pars alteram personam, quod rarissime creditur evenire, saltem in copiosa multitudine, tunc iterata vico debet fieri scrutinium iterum ad tabulam accedendo, donec una pars excedat alteram in zelo et merito (u. o. rub. 9.).

⁵⁴ Lukesics P.: XV. századi pápák oklevelei. Budapest, 1938. II. k. 632. sz.

vet is írt és bocsátott sajtó alá Krakkóban: „*Sermones exhortatorii ad viros sacre religionis decore ornatos*“ címmel 1531-ben és a „*Compendium directorii in visitatione fratrum*“ -ot 1532-ben.⁵⁵ Egy tekintetben azonban különbözött a pálosrend az ágostonostól: A nagykáptalanokat mindig ugyanazon a helyen tartották: pünkösdkor a Buda melletti szentlőrinci kolostorban. Remete Szt. Pál ereklyéit őrizték itt s így központtá magától-értetődően lett. Ez az állandó székhely a rend magyar jellegét is kifejezésre juttatta, amit különben V. Márton is hangsúlyozott, amidőn kijelentette, hogy a generális csak Magyarországon választható meg.⁵⁶

Az ágostonrend, a középkori egyháznak ez a hatalmas szerzetesi testülete, amely nálunk is a tudományos oktatás terén jelentős, bár sajnálatosan elfeledett szerepet játszott, kétségtelenül hatott a pálosrendre, amidőn szervezetének kialakulásához a mintaképet szolgáltatva. Annál feltűnőbb közöttük a különbség a tudományos nevelés és munka, a „rendi szellem“ tekintetében. A pálosrend merőben más típust képvisel, mint a három nagy koldulórend: a ferences, a dominikánus és az ágostonos. Bár velük egyidőben, a XIII. században alakult meg, nem az ő eszményképük lebegett előtte. Míg azok tudományosan képzett, a városi lakosság vallásos életének irányítására alkalmas s ha kell, az eretnek tanokkal sikerrel megmérkőzni képes szerzetesek nevelését és harcba vetését tartották feladatuknak, a pálosrend mindvégig megőrizte a remeteélet örökségét. Tagjait nem városi munkakör ellátására szánta, nem akarta őket a tömegek vezetőivé kiképezni. Ennélfogva feleslegesnek is találta, hogy a korszerű, magas tudományos műveltség részeivé tegye őket.

A tudományos munka — értve ezen a tudományos célkitűzésű nevelést is — háttérbe szorult a pálosrendben még a XV. században is. A generálistól sem kívántak sokat; elég, ha jártas a triviumban, érti a szentírást.⁵⁷ Az igények alacsony volta akkor lesz igazán szembetűnő, ha meggondoljuk, hogy egyrészt a trivium (grammatika, dialektika, retorika) csekély ismeretanyagot, a művelődésnek csak az elemeit ölelte fel, másrészt meg a középkor végén már igen nagy tömegek szerezték meg az egyetemeken a magister címet s jutottak ily módon a hasonlíthatatlanul magasabb fokú ismeretek birtokába. Példával is illusztrálhatjuk, hogy a követelmények valóban szerények voltak: a XV. század közepén az egyik rendfőnök (István,

⁵⁵ Zákonyi i. m. 776. l., Eggerer i. m. 241. l.; Szabó-Hellebrant III/1. k. 291. és 300. sz.

⁵⁶ Lukesics i. m. I. k. 21. sz., Eggerer i. m. 189. s köv: l.

⁵⁷ Directorium. „Prior generalis.“

1452) csak a budai Mária Magdolna-plébánia melletti iskolát végezte el; azon városi iskolák egyikét, amelyben a gyermekek az elementáris ismereteket tanulhatták meg.⁵⁸ A pálosrendnek voltak tanult, művelt tagjai — ha nem is annyian, mint a kolostorok nagy száma alapján gondolnók — ezek azonban nem az ő neveltjei. Azok közül kerültek ki, akik a magasabb fokú iskolák elvégzése után léptek be a rendbe vagy pedig egyházi javadalmukról lemondva vonultak kolostorba. Mint Jakab bácsi prépost (1350 körül) Ferkel Miklós (1393), aki előbb pozsegai kanonok volt,⁵⁹ Gergely generális, aki esztergomi kanonokságát hagyta el (1471),⁶⁰ vagy Szakolyi János, aki Bécsben és Bolognában tanult s a csanádi püspökség éléről távozva öltötte magára a rend ruháját.⁶¹

Nem gondoskodott ellenben a rend azoknak a tagjainak az alaposabb kiképzéséről, akiket fiatal korukban fogadott be. Sőt egyenesen ellenségesen, elutasítóan szállott szembe velük. A pálos szabályok ugyanis kijelentették: „Klerikus. ha még keveset tud és misés pap akar lenni, tanuljon a renden kívül; ha mégis be akar lépni, legyen conversus, de ne zavarjon bennünket a felsőbb tanulmányok miatt, mert fel sem vesszük.”⁶² Aminek más szavakkal ez az értelme: Aki fel van szentelve, aki már elsajátította a felszenteléshez szükséges ismereteket, az tagja lehet a rendnek, hasonlóképpen az is, aki egyszerű szerzetes akar maradni; arról azonban szó sem lehet, hogy a rend neveltessen valakit misés pappá. Megint arra kell gondolnunk, hogy igen enyhék voltak az ú. n. kisebb és nagyobb papi rendek elnyerésének a feltételei, hiszen a leendő klerikusok a plébánosok mellett tanulgattak s a székeskáptalanok tagjaiból alakult bizottságok előtt csak a vizsgákat tették le,⁶³ következőleg csekélyek azok a terhek is, amelyeket a pálosrendnek magára kellett volna vállalnia. Az oktatás, amely mégis folyt az egyes kolostorokban, mindössze arra irányult, hogy a noviciusok megismerjék a rend szabályait, megtanuljanak olvasni és

⁵⁸ Gyöngyösi: *Vitae fratrum*. 51. c., 100. l. Békefi R.: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1906. 40. s köv. l., 99. s köv. l.

⁵⁹ *Monumenta Vaticana Hungariae* I/1. k. 444. l., I/3. k. 217. l.

⁶⁰ Kollányi: *Esztergomi kanonokok*. 111. s köv. l. Családi nevét, sajnos. ő sem ismeri, hanem csak a pálosrend történetéből fennmaradt adatokat.

⁶¹ Gyöngyösi 60. és 71. c., 125. és 172. l. Pray G.: *Specimen hierarchiae Hungaricae*. Pozsony, 1779. II. k. 297. l.

⁶² *Clericus, qui modicum scit et vult promoveri, detur ei consilium. ut exterius studeat et si intrare voluerit, sit conversus. Nunquam nos de studio litterarum perturbet, alioquin non suscipiatur.* (Declarationes. rub. 61.)

⁶³ Békefi R.: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest, 1910. 298., 302. l.

énekelni,⁶⁴ vagyis tudjanak zsolozsmázni. Az írás elsajátítása már feleslegesnek látszott. A laikus testvérektől, a conversusoktól még kevesebbet kívántak meg. Elég volt a Pater noster-t és az Ave Maria-t ismerniök, a noviciusi idő alatt pedig még megtanulták a Credo-t, a Confiteor-t, a Miserere mei-t és az asztali áldást.⁶⁵ Nekik már olvasni sem kellett tudniok.

A rendnek a tudományos képzéssel szemben elfoglalt elutasító állásfoglalása a XV. században erősen anachronisztikus jelenség volt. Nemcsak a humanista, hanem a skolasztikus művelődés hívének szemében is. Az elmaradottságon a XV. század közepének egyik kiváló pálosa, Mihály próbált segíteni. Ő a sajlódi kolostor patrónusa, Czudar Jakab, a nagy hírű család utolsó tagja⁶⁶ támogatásával nyolc évig tanult a párizsi egyetemen, járt Páduában s mint a theologia doktora tért haza. Itthon sokat forgolódott a királyi udvarban; egy alkalommal Mátyás előtt nyilvános vitatkozásban győztes lett egy dominikánussal szemben, aki támadta a szeplőtelen fogantatás tanát. Rendjének primitív környezetében — érthető — nem jól érezte magát. Pártot szervezett tehát a doktorok és magiszterek közt, akik bizonyára szerzetesi fogadalmuk előtt végezték el a magasabb iskolákat s rávette őket, hogy a szabályok ellenére maguknak követeljék a generálisválasztás jogát. Az akció a rendi alkotmány félretolását jelentette⁶⁷ s arra irányult, hogy a vezetést a legműveltebbek kezére juttassa; feltehetőleg azzal a céllal, hogy a hatalom átvétele után a rend majd több gondot fordítson az iskolázásra, általában a szellemi színvonal emelésére. A többség azonban elleneszegült Mihály törekvéseinek; mindazok, a kevésbé képzettek, akik joggal féltek befolyásuk elvesztésétől. A diffinitorok megakadályozták a tervet s hogy a hasonló törekvéseknek egyszersmindenkorra elejét vegyék, kijelentették: a jövőben szerzetestársuk kiképeztetésére egyáltalán nem fog a rend pénzt adni.⁶⁸ Mihály bukása oly teljes volt, hogy nem is maradt Magyarországon. Visszatért Párizsba, hogy ott a héber nyelvben kiképezze magát, előljárói pedig, hogy megszabaduljanak tőle, abba is beleegyeztek, hogy könyveket vihessen magával. A könyvek nem is kerültek vissza, mivel tudós forgatójuk Párizsban halt meg.

⁶⁴ Directorium. „Novicius.” — Instruat eos [magister novicios]: de regula, de constitutionibus, de officio, de cantu, de lectura, de moribus, de signis et de aliis observantiis ordinis nostri. (Declarationes. rub. 63.)

⁶⁵ Directorium. „Conversus novicius.”

⁶⁶ Nagy I.: Magyarország családai. XII. k. 446. l.

⁶⁷ „contra ritum constitutionis nostre.” Gyöngyösi: Vitae fratrum. 49. c., 95. l.

⁶⁸ „At patres diffinitores tantam elacionem incurvare satagentes deliberaverunt, amplius pro aliquo fratre erudiendo nolle facere expensas. ut vel sic taceret querela et indignatio superborum (u. o.).

A rendi hagyomány, amint Gyöngyösi feljegyezte, Mihályban a nagyravágyó, uralomra törő embert látta. Pedig élete, törekvése és kudarca tragikus egyéniséggé tette: megbizonyosodik, hogy változtatni kell az állapotokon és haladni a korral, felismeri, hogy a reformot csak új vezetőség, hivatástudattól áthatott és a felelősségtől vissza nem rettenő műveltek kis csoportja tudná keresztülvinni, meg is próbálja a rendet akarata ellenére boldogítani, a tömeg azonban, nyilván a constitutio védelmének jelszavával, elgáncsolja őt s mint kellemetlen, izgága embert eltávolítja.

A rendnek a könyvektől való idegenkedése a XV. század közepén kifejeződésre jutott a hivatalos regula-magyarázatban is. Ezt Szombathelyi Tamás generális (1476—1480, 1484—1488) készítette el, középkori hagyományokat és nagynevű elődöket követve. A Szt. Ágostonnak tulajdonított szabályzatot ugyanis, mivel szövege nem volt hosszú, korán kezdték részletesebben kifejtetni s mert összesen 28 szerzetesrend követte, köztük a dominikánus, tudós és terjedelmes magyarázatok már akkor készültek hozzá a külföldön, amikor a magyar rend még meg sem szerveződött. Szombathelyi könnyen oldotta meg feladatát: egyszerűen összeolvasztotta azt a két expositiot, magyarázatot, amelyek egyikét Hugo de Sancto Victore, a Párizs melletti Szt. Viktor ágostonrendi kanonok-kolostor tagja, a XII. század első felének híres misztikusa írta,⁶⁹ a másikat szerzője pedig Humbertus de Romanis, a domonkosrend ötödik generálisa volt s így a XIII. század második felében keletkezett. A victorinus mű már régóta ismeretes volt a pálosok előtt, mivel szövegét egyik XV. századeleji codexükben is megtaláljuk,⁷⁰ Humbertus könyvét azonban, úgy látszik, Szombathelyi használta fel először.⁷¹ A pálos magyarázat forma szerint különbözik ugyan két alapszövegétől, mert amíg Humbertus munkája 195 fejezetből áll, addig Szombathelyi könyve hét capitulumra, ezek mindegyike meg mandatumokra oszlik, tartalmilag azonban semmi újat sem nyújt: azoknak egyszerű contaminatioja. Hiányzanak viszont belőle — s éppen ez a jellemző — mindazok a részek, amelyekben Humbertus, a tudós dominikánus a könyvolvasás,

⁶⁹ Migne: *Patrologiae cursus completus*. Lat. 176. k. 881. s. köv. l.

⁷⁰ A rendi constitutiót tartalmazó codexben. Magyar Nemzeti Múzeum, Cod. Lat. 253. Bartoniek i. m. 224. l.

⁷¹ Szombathelyi munkáját (*Espositio regulae B. Augustini episcopi*) a Pázmány Péter Tudományegyetem könyvtárának Cod. Lat. 114. számú s a XVI. század elejéről származó pálos codex tartalmazza. (V. ö. A budapesti m. kir. egyetemi könyvtár codexei címlapjegyzeke. Budapest, 1881. 93. l.) Gyöngyösi szerint Szombathelyi írt egyebek közt „*expositionem regule professe*“, valamint „*exhortaciones pro visitatoribus*“. (*Vitae fratrum*. 62. c., 140. l.) Az említett codex valóban tartalmaz öt ily exhortatiót.

a tanulás előnyeit hosszasan fejtegeti. Ezek a magyarázatok nyilvánvalóan azért látszottak feleslegeseknek, mert nem illettek a pálosrend életébe, szellemétől pedig idegenek voltak.⁷²

A könyvek, amelyek megszerzésére vagy lemásolására mégis törekedtek, liturgikus jellegűek. A szerzetesi élet kiforrott kánonai s az istentiszteleti cselekmények vezérkönyvei az ő kolostoraikból éppen olyan kevésbé hiányozhattak, mint bármely más egyházból, ahol miséztek és zsolozsmáztak. Misekönyv, breviarium, graduale tehát minden nagyobb rendházban joggal kereshető. Pl. a dubicai kolostornak a XV. század közepén a következő könyvei voltak: két missale, három breviarium és két lectionarium, amelyek nemcsak zsolozsmai olvasmányszövegeket tartalmaztak, hanem antiphonákat és responsiókat is.⁷³ Voltak azonban a XVI. század elején olyan kisebb kolostorok — a rendi szabályok legalább is számoltak velük — amelyekben hiányoztak a liturgikus könyvek s így zsolozsmázni sem

⁷² A tanulmányokról szóló magyarázatokat Humbertus a regula 23. pontjához (*Codices certa hora singulis diebus petantur; extra horam, qui petierit, non accipiat*) kapcsolta. Lelkesen magyarázta, hogy a könyvek, a belőlük meríthető érvek mily szükségesek: fegyverek azok, amelyeket a démonoktól ostromlott várnak, a vallásnak a védelmére fel kell használni. Szorgalmas forgatásuk hasznát, eredményét, szükséges voltát hosszasan fejtegette, nem minden büszkeség nélkül emelte ki, bizonyára elsősorban a dominikánusokra gondolva, hogy vannak rendek, amelyek a tanulmányokat különösen előtérbe állították. A tudományos munkáért élő-haló, nagyműveltségű írónak hosszú magyarázatait, amelyek az 1581-i kiadásban 12 lapot tesznek ki, Szombathelyi Tamás mind elhagyta. Könyvének megfelelő részében (*capitulum 5., mandatum 7., 72/b. és 73/a. lap*) Hugo magyarázatát ismétli meg, amely a „lectio” még nem a gótika által adott értelemben használja. Így számára is „lectio, oratio et operatio ad contemplativam vitam instruit et activam” s észrevehető örömmel másolja ki a tanulmányokon gyorsan átsikló forrásának szavait, amelyek a „lectio”-nak a fogalmát a tanításra korlátozzák, pótlására pedig a kézimunkát alkalmasnak mondják: „Sed etsi a lectione cessatur, debet manuum operatio subsequi, quia ociositas inimica est anime et antiquus hostis, quem a lectione sive ab oratione vacantem invenerit, facile ad vicia rapit. Per usum namque lectionis discetis qualiter et vos vivatis et alios doceatis. Per manuum operationem et corporis macerationem et viciis alimenta negabitis et vestris necessitatibus subvenietis et habebitis unde necessitatem patientibus aliquid porrigatis”. Humbertusból csak néhány érdektelen mondatot ragad ki. Gondosan kiírja ellenben belőle azt a részt, amelyben a dominikánus generális megrója azokat, akik tanulmányaik kedvéért elhanyagolják egyéb kötelességeiket: „Nota, quod sunt quidam, qui propter inordinatum suum amorem dimittunt interdum ea, que sunt religionis; modo in scribendo, modo in audiendo (lectiones), modo in legendo et in aliis huiusmodi ad studium pertinentibus multipliciter se occupando. Sic adherent studio, quod etiam obedienciam postponunt, similes primis parentibus, qui instigatione dyabolica propter appetitum sciencie inobedienciam incurrerunt.”

⁷³ Item duo lectionalia simul cum antiphonis et sponsoriis conscripta secundum antiquos. (Dl. 35,701.) A lectionariumról Wetzser-Welte: Kirchenlexikon. VII. k. 1592. s. köv. 1.

lehetett. Reájuk vonatkozólag az a szabály érvényesült, hogy a zoltárokkal és a Miatyánk imádkozásával pótolva a zsolozmázást, kell a órákat megtartaniok.⁷⁴ A liturgikus könyvek megszerzése, lemásoltatása a kolostorok feladata volt. Azonban még a XVI. században sem volt mindegyiküknek írni alkalmasan tudó szerzetese. Így történhetett meg, hogy az egyik kolostor perjele kérte a generálist: küldjön el hozzá egy scriptort, hogy a gradualet lemásolja, mivel van már száz pergamen lapja, nincs ellenben megfelelő embere.⁷⁵

Arra nagy gondot fordítottak, hogy a szertartások a renden belül azonosak legyenek. Az egyöntetű liturgia volt ugyanis az a kötelék, amely a messze fekvő kolostorokat mindenki számára észrevehetően, mondhatnók: láthatóan és hallhatóan összefűzte s amelyre, miként a többi szerzetesrend a magukéra, a pálosok mint önállóságuk, függetlenségük jelére, bizonyítékára tekinthettek. Az elv érvényesülését, hogy „iuxta modum ordinis“ történjenek a szertartások, a liturgikus könyvek azonos-sága biztosította. Ezek átjavított, pontos szövegű példányait kellett a vikáriusoknak maguknál tartaniok, főleg a központi kolostorban, a szentlőrinciben, hogy az énekek és ceremóniák normáit meg lehessen tőlük szerezni.⁷⁶ Az egyformaság támaszai elsősorban a nyomtatott könyvek voltak. A rend gondoskodásának a jele, hogy a pálos missale és breviarium már a XV. században megjelent nyomtatásban. Gyöngyösi szerint Tatai Antal mester, aki sokáig volt Szentlőrincen praedicator, adta ki először mindkettőt,⁷⁷ megelőzve ily módon még a benecéseket is.⁷⁸

⁷⁴ Laici fratres in legendis horis suis hunc ordinem observabunt, quod videlicet pro matutinis beate virginis et diei legent L. pater noster et totidem ave Maria. Pro vespere autem vigintiquinque pater noster et totidem ave Maria. Pro reliquis vero horis singulis legent XV pater noster et totidem ave Maria. Pro matutinis autem et vespere mortuorum quinquaginta pater noster et totidem ave Maria, (Declarationes. rub. 21.) — Circa copiam librorum adverte, quod non habens librum vel carens visu et huiusmodi, excusat, si non dicit horas . . . dum tamen suppleat per psalmos vel pater noster (u. a. rub. 33.).

⁷⁵ A levél másolata a „Vitae fratrum“ b. kéziratának 225. lapján. Gyöngyösi (u. o. 59. c., 124. l.) említi „frater Nicolaus succentor dictus informator scriptorum“-ot; ennek tiszte bizonyára a liturgikus könyvek iratása volt. Ismeretes továbbá Szegedi Gergely pálos, akinek számára Ernuszt Zsigmond pécsi püspök 1502-ben pápai felhatalmazást szerez, hogy hat évig a kolostoron kívül élve az ő egyháza számára dolgozhasson. (Zsák J. A.: Szegedi Gergely egy ismeretlen scriptor és miniator. Magyar Könyvszemle. 1907. 145. s. köv. l.)

⁷⁶ Directorium. „Vicarius.“

⁷⁷ Gyöngyösi: Vitae fratrum. 61. c., 134. l.

⁷⁸ A missale XV. századi kiadásának egy példánya ismeretes: Szabó—Hellebrant III/1. 33. sz.; az 1514.-i kiadás uo. 196. sz. A XV. századi breviarium leírását l. Hóman B.: Pálos-breviariumpok és missalék a

Egyéb könyvek is voltak egyes kolostorokban. Az elmondottak után aligha kétséges, hogy nem rendszeres gyűjtés eredményeül, nem is tanulmányi célokat szolgálva, hanem sokkal inkább oly klerikusok adományából, hagyatékából, akik egyházi javadalmaikról lemondva léptek a rend tagjai közé. A könyvekről, amelyek a XV. század derekán találhatóak voltak, érdekes felvilágosítást nyújtanak az ausztriai ranai pálos kolostornak jelenleg Göttweigben őrzött codexei. Ez a kolostor ugyanis, hogy könyveket szerezzen, elküldötte Magyarországra egyik szerzetesét, Nicolaus Strabmair-t. Ő azután a következő codexeket másolta le: 1447-ben Szentlőrincen, a rend székhelyén Szt. Bonaventúra „Stimulus amoris“-át, 1459-ben a Pozsony melletti Mariathalon, 1460/1-ben az Egertől északra fekvő Felnémeten, a Szt. Magdolna kolostorban több értekezést, így Szt. Ágostontól a „Liber de vita christiana“-t s a „Speculum b. Augustini“-t, Ungváron pedig szentbeszédeket, „Sermones de sanctis“-t.⁷⁹

Mindezek az állapotok a pálosrendet, hogy magyarországi példára utaljunk, a XII. századi bencés rendhez teszik hasonlóvá; a szerzetesi életnek ahhoz a képviselőjéhez, amely a kolduló rendek megalakulásával anachronisztikus jelenséggé lett. Az akkori bencés kolostorokban is másolgattak codexeket, megtanították olvasni a klerikusokat, írni meg a legkiválóbbakat, a tudós munkák tanulmányozása s a megértésükre irányuló nevelés azonban nem lett feladattá, kötelességgé pedig még kevésbé. Annál feltűnőbb, hogy a pálosok Aquinói Szt. Tamás személyében rendjüknek különös pártfogóját tisztelték. Az a hiedelem élt körükben, hogy a skolasztikának ez az egyik legnagyobb képviselője szószólójuk volt a pápai kúriában, amidőn először kértek engedélyt a renddé szervezkedéshez.⁸⁰ Nem szorul bizonyításra, hogy Aquinói, a domonkosrend büszkesége, a párizsi egyetem professzora, a megtestesült intellectus, aki a legszubtilisebb fejtegetéseket halmozta fel munkáiban, égi távol-ságban volt a XIII. századi magyar remetéktől. A jámbor hiedelemben az ágostonrendnek a pálos szervezetre gyakorolt hatását ismerhetjük fel. Aquinói ugyanis ebben a tudós rend-

XV—XVI. századból. Magyar Könyvszemle. 1914. 298. l., az 1537 körül megjelent kiadásról uo. A több példányban fennmaradt 1540.-i kiadás leírása: Szabó—Hellebrant III/1. 329. sz. Nemcsak Gyöngyösi előadásából, hanem az 1540.-i breviarium „iterata castigatione“ szavaiból is következik, hogy nem az első kiadás.

⁷⁹ Römer Fl. F.: Könyvtári bűvárlataim Altenburgban és Göttweigban. Magyar Könyvszemle. 1881. 112. s. köv. l. A futólagos beszámoló még cím szerint sem sorolja fel valamennyi pálos eredetű codexet. Ezek gondos feldolgozása még mindég csak jámbor óhaj.

⁸⁰ Gyöngyösi: Vitae fratrum. 10. c., 17. l.

ben igen nagy népszerűségnek örvendett s a „schola Aegidiana“, az ágostonosok teológiai iskolája azonos volt a tomizmussal. Úgy látszik, a pálosok az Ágoston-féle szabályok, meg az augustinianusok szervezetével való egyezés alapján oly közel érezték magukat a mintaképül tekintett rendhez, hogy ennek dicsőségéből maguknak igényeltek legalább egy fénysugarat.

A követelményekkel, amelyeket az egyház és intézményei iránt a kor támasztott, a pálosrend csak a XV. században kezdett számolni. A lelkipásztorkodásba való bekapcsolódás szolgált számára ösztönzésül. Első lépésnek a VI. Kelemen pápától 1352-ben kieszközölt engedélyt tekinthetjük, amely szerint gyóntathatják szolganépeiket s nekik a szentségeket kiszolgáltathatják.⁸¹ A kolostorok mellett szintén remetei magányban élő munkáselem lelkigondozására adott felhatalmazást a bulla, amelynek 1433-i változatlan megújítása oly értelmű kiegészítéssel, hogy a feloldozás a püspökök számára rezervált esetekben is megadható,⁸² azt jelenti, hogy igen szűk területre korlátozódott tevékenységük. Hozzátehetjük: nagyobb méretűvé nehezen is lehetett volna annak a középkori plébánia-szervezetnek a korában, amelyet a koldulórendek is csak nehezen tudtak áttörni. Ellenben az 1418-ban V. Márton pápától a prédikálásra nyert felhatalmazás hatalmas előhaladás útját tette szabaddá.⁸³ De nem egyszerre, mint valami varázsütésre. Elég hosszú időbe került, amíg a pápai engedély által biztosított munkakör ellátására rá került a sor. Az 1478-i nagykáptalan határozata, amely már oly misékről szól, amelyek után a néphez szentbeszédet kell intézni,⁸⁴ arra utal, hogy a XV. század második fele volt a megvalósulásnak, a tervszerű munkának a kora. A századeleji constitutiók valóban még mit sem szólnak beszédekről vagy a prédikátorok kötelesegeiről, noha a gyóntatást részletesen szabályozzák, ellenben a század végén élt pálosok közül többről feljegyezte Gyöngyösi, hogy sermo-nkat írtak.⁸⁵

Nem minden felszentelt pálosra hárult a beszédmondás

⁸¹ Eggerer i. m. 130. s köv. l.

⁸² Lukács i. m. II. k. 270. és 705. sz. A szolganépek neve itt: „necenarius“, míg az 1352.-i bullában: „familiares“.

⁸³ Lukács i. m. I. k. 51. sz.

⁸⁴ Anno 1478 idem frater Thomas generalis statuít cum patribus diffinitoribus... quod misse cum cantu inchoate cantando perficiantur, secus sit, quando post missam fieri debet sermo ad populum. (Gyöngyösi: Vitae fratrum. 62. c., 144. l.)

⁸⁵ Szombathelyi Tamás „conportavit, edidit et propriis manibus scripsit sermones p(o)p(u)lares“; „frater Jacobus de Segesd doctor celeberrimus, qui erat vicarius provincialis ultra Danubium, is edidit multos sermones de tempore et de sanctis.“ (Vitae fratrum. 62. és 63. c., 140. és 147. l.)

kötelezettsége; kolostoronkint egy-egy praedicator volt. Ennek tiszte a XVI. század elején: ünnepnap, tekintet nélkül arra, hogy sok vagy kevés hallgatója van-e, beszédet kell tartania; ha a kolostoron kívül prédikál, a plébános engedélyét kikérve. A pálosok tehát nem fejtettek ki olyan nagyméretű hitszónoklati tevékenységet, mint a koldulórendek. Utasításuk úgy szólt, hogy bár beszédüknek egyszerűnek kell lennie, átgondolás nélkül ne szóljanak, üres vagy alantas meséket se szőjjenek közbe, hanem mindig ügyeljenek a körülményekre, quid, cur, cui, ubi, quando et quomodo prédikálnak.⁸⁶ Senki sem kívánta tőlük, hogy eredeti beszédeket fogalmazzanak meg és adjanak elő. Elég volt, ha forgattak valami ismert, akár külföldi beszédgyűjteményt s abból megtanultak néhány darabot. A magyar glosszáiról jól ismert „Sermones dominicales” is, amelynek második része pálos kolostoré, a zágrábmegyei remeteié volt a XV. és XVI. század fordulóján, egyszerű átvételek. A 123 beszéd közül 45 Jacobus de Voragine munkájából, míg a többi eredete egyelőre tisztázatlan.⁸⁷ Kétségtelen azonban, hogy külföldi szerzők művei. A prédikálás állandóvá válása mégsem kicsinyelhető le. Nemesak a nép, a hallgatóság műveltségének a színvonala emelkedett, hanem a kiválóbb rendtagoké is azon beszédgyűjtemények forgatása s tartalmuk magyar tolmácsolása közben, amelyek a külföldi skolasztikus művelődés fontos elemeit tartalmazták. A prédikációk megszerkesztése, mégha egyszerű kontaminációval megy is végbe, már irodalmi munkának nevezhető, amely egyre önállóbb tevékenységre ösztönözhet.

Mivel a könyvekkel való foglalkozás a középkor végén sem játszott jelentős szerepet a pálos rendben, a szerzetes legfőbb célja, a régi monasztikus ideálnak megfelelően, egyéniségét aszketikus gyakorlatok során tökéletesíteni, hogy így lelkiüdvének elnyerését biztosítsa, idejét pedig kézi munkával és imádkozással tölti ki.

Az étkezés spártaian egyszerű volt, híven az 1365.-i káptalan elvi kijelentéséhez: „Ha nem tartóztatjuk meg gyomrunkat a torkosságtól, nem tudjuk szívünket a kegyelemmel megerősíteni.”⁸⁸ Az egyházi év szakai szinte versenyre keltek, hogy minél kevesebb és egyhangúbb táplálékra szorítsák a

⁸⁶ Directorium. „Praedicator”.

⁸⁷ Szilády A.: Sermones dominicales Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex. Budapest, 1910. I. k. III., XIV. l.

⁸⁸ Inter acta capituli in anno domini 1365 celebrati sic habetur: Nisi prius restringamus ventrem a gula, non possumus mentem reficere gratia. Igitur cum adiutorio matris dei domine nostre ponimus talem modum in cibis nostris, ut nunquam plura cibaria dentur fratribus nostris ad mensam, nisi duo. (Declarationes rub. 42.)

szerzetest. Karácsonytól hetvened vasárnapig és húsvétól mindszentekig volt a legenyhébb a tilalom. Ebben az időben vasárnap, kedden és csütörtökön kétszer húst, hétfőn kétszer, szerdán és szombaton egyszer tejesételt kaptak, pénteken pedig nagyböjti edelt; a kenyér és víz ekkor nem volt kötelező, de ha valaki csak ezt akart magához venni, megtehetette. Mindszentek másodnapjától adventig napjában egyszer, vasárnaponként kétszer tejesételt ettek, kivéve pénteket és a szentek vigiliáit, amidőn böjti étellel kellett beérniök, mégpedig csak egyszer napjában. Hetvened vasárnaptól Esto mihi-ig hétköznap egyszer, vasárnap kétszer tejes étel volt a táplálék; adventben ugyanígy, de itt már a szigorúbb böjti étel váltotta fel a tejből készületeket. Adventben különben nem volt szabad vacsorát készíteniök. A nagyböjtben természetesen még kevésbbé; ekkor a világiakat is kötelező módon, csak böjti elegeket fogyasztottak.⁸⁹ Ez általános kereteken belül voltak kivételek is, mégpedig az engedékenység és a szigorúság irányában egyaránt. Böjti étel volt tehát a táplálék a Mária-ünnepek és Mindszentek vigiliáján, nagyszombaton, Szt. Ágoston és Remete Szt. Pál vigiliáján; a kenyérre és vízre szorítkozás nem volt kötelező. Hasonlóképpen Márk evangélista napján és az áldozócsütörtök előtti három napon (dies rogationum). Ellenben húsvét és pünkösd másodnapján s néhány nagy ünnepen — összesen 13 volt ilyen egy esztendőben — ha hétfőre vagy szerdára estek s egyéb tilalom nem akadályozta — szabad volt húst is enni.⁹⁰ Jellemző az élet szigorúságára, hogy eleinte a tojást húsnak számították. Az 1365.-i káptalan azzal az indokolással tilalmazta szombati fogyasztását, hogy „meg nem érett hús”. A XVI. század elejére azonban, ebben az egy pontban, már engedett merevségéből a rendi közfelfogás.⁹¹

Magától értetődően egyszerű a pálosok ruházkodása. Meglepőbb a mai ember előtt, hogy a test tisztaságát ellentétben állónak látták a lélekével. Innen a tilalom, hogy egészséges szerzetes fürödni merjen,⁹² ugyaninnen az intelem, hogy még a betegeskedő is felöltözve várja a halált.⁹³ Az 1359.-i kápta-

⁸⁹ Declarationes rubr. 39.

⁹⁰ U. a. rubr. 40. és 41.

⁹¹ Eiusdem prelationis tempore fuit diffinitum... quod diebus sabbatis non comedantur ova a fratribus. Ratio, quia ova sunt carnes imature. Sed tales constitutiones propter disuetudinem toleratam nunc non observantur in ordine. (Gyöngyösi: Vitae fratrum. 29. c., 51. l.) — Occasione illius... statutum fuit anno domini 1365: Ne ova comederemus in sabbato. Ratio: qui ova sunt carnes imature; sed modernis fratribus istud non placet, cum passim comedunt ova. (Declarationes rub. 39.)

⁹² Diffinitum est in anno 1357, quod nullus frater sanus audeat balneari. (Gyöngyösi: Vitae fratrum. 28. c., 49. l.)

⁹³ Item ibidem [1359.-i káptalanban] dicitur, quod nec debilis debet

lani határozat pedig már igen nagy engedménynek számított, amidőn hozzájárult, hogy a mai „székely harisnyához“ hasonló lábbeli-ruha kombinációt, amelyet addig éjjel-nappal viselniök kellett, alvás idejére letehessék.⁹⁴

Az élet nehéz volt ugyan a rendben, de elviseléséhez nem volt szükség az akaraterő heroikus megfeszítésére. A pálos aszkézis ugyanis nem törekedett a test mértéken felüli sanyargatására, amely már az önkínzással azonos. Lényege: a test vágyainak elfojtása, leküzdése az igénytelenségre szoktatással, a lemondásra neveléssel. Célja pedig oly állapotban tartani a testet, hogy az értelem megkapja ugyan tőle a munkájához szükséges támaszt, azonban semmivel sem többet.

Elfoglaltságot, mivel a tudományos tevékenység nem cél, a kézimunka jelent. Ez tartja lekötve a figyelmet, elvonva a világi dolgoktól s menti meg az eltompultságtól az értelmet. A fegyelmezett kéz, amely a szerszámot a munkában örömet lelve forgatta, mesteri alkotásokat varázsolt elő. Igaz, elpusztultak ezek, de bizonyára szabad az ugyancsak névtelen XVII—XVIII. századi pálosok műveit gótikus formákban magunk elé képzelnünk, hogy a jól ismert irodalmi utalások magasztaló jelzőit ne tartsuk túlzóknak. Remete Szt. Pálnak Dénes által kifaragott márványkoporsója, amely a török követet ámulatba ejtette, a Vincétől tervezett szentlőrinci és fehéregyházi szentélyek, vagy János szerzetes orgonái⁹⁵ a pálosok ügyességének és művészi érzékének sokszor felemlített bizonyosságai.

Ennél a kézi munkánál, amely a nap nagyobb részét töltötte ki, lényegesen kevésbé ismeretes a pálosrend imaélete. Ezt is, akárcsak mint a rendnek a könyvek iránti magatartá-

se spoliare, nisi propter aliquam causam rationabilem vel inevitabilem necessitatem et ex permissione sui superioris, imo potius debet esse indutus, ut si forte contingat eum mori, finem bonum sortiatur. (Declarationes. rub. 43.)

⁹⁴ Primitus omnes dormiebant in caligis iuxta constitutiones antiquas, sed anno domini 1359 in generalissimo capitulo ordinatum est, ut pro caligis, cum nos deponimus ad dormiendum, inter crura et pedes bene interponatur tunica usque ad tibiam, ne alibi caro pedum invicem attingat, ne cum dormimus, per tactum adinvicem ex inepto motu et illusione polluatür caro caduca et cum evigilat frater, si tunica exiliit de medio, iterum decenter interponat. (Declarationes rub. 43.) — Anno 1359 fuit definitum in capitulo generali, quod pro caligis, quas prius gestabant fratres die et nocte, dormiendo saltem interponant tunicam usque ad tibiam inter crura et coxas, ne pedes nudi sese contingant. (Vitae fratrum. 28. c., 49. l.)

⁹⁵ Zákonyi i. m. 773. s. köv. l. — Az említett János több helyen volt vicarius s ily megbizatással Németországban is tevékenykedett. Nem egyszerű szerzetes Jakab sem, aki a díszes üvegablakok összeállításában tűnt ki, Kamaneszy János pedig, aki mint híres építőmester kijavította a szentlőrinci kolostor vízvezetékét s felépítette az ottani fürdőházat, a rend vicarius generalis-a. Kétségtelenül jellemző, hogy ők, bár a rend vezetői közé tartoztak, inkább a mesterségek, mint a könyvek barátai.

sát, a XV. században még mindig a régies színek jellemezték. Mint a gótika előtti szerzetesi közösségek vagy a világi papok testületei, a káptalanok, a pálos kolostorok is azzal nyertek létjogosultságot a világ szemében, hogy az egész emberiség lelki-üdvéért imádkoztak. Tehát nemcsak magukért, hanem mindenkiért, az elhunytakért is, kiérdemelve így a hívőknek, mindazoknak, akik érezték gyengeségüket és keresték a támaszt, az adományok bőségében megnyilvánuló háláját. Az ima pedig, megszakításokkal, egész nap folyt a órákon. Karban, a templomban, énekkel és recitáló részletekkel váltakozva, lélekemelően és lenyűgözően. A pálos kolostorokban a órákat pontosan megtartották, mégpedig eredeti terjedelmükben. Tehát nem vonták azokat össze, csak hétköznap s csak azok számára, akiket a kolostoron kívüli munkájuk akadályozott volna a megjelenésben.⁹⁶ Felmentést sem adtak egyeseknek, mint ahogyan a dominikánusoknál szokásos volt, akik a tanulmányok, a tudományos foglalkozás javára megrövidítették azokat. A zsolozsmázásnál a legnagyobb fegyelemnek, pontosságnak, egyöntetűségnek kellett uralkodnia. A szabályok oly részletezőek voltak, hogy még ezt is meghagyták: A könyvet csendben nyissák és csukják, kinyitva, egyik kezüket tegyék a közepére s így keressék fel az illető helyet; imádkozás közben pedig a szöveget mindig tartásuk maguk előtt.⁹⁷ Hasonlóképpen beható utasításokat tartalmaztak az ének és a recitálás módjára: Ne húzzák el a sorok végét, se túlságos magas, se nagyon mély hangon ne énekeljenek.⁹⁸ Ez a közös ima szertartásos s miként tárgya, jellege is személytelen. Kötött formája nem ad módot, alkalmat az elmélyedésre, nem nyújt személyes élményt. Ez a magánimákban volna fellelhető. Csakhogy az ilyesféle imák még a zsolozsmáknál is kevésbé foglalkoztatják az értelmet, mivel

⁹⁶ Ideo statuimus ordinantes, ut in qualibet domo nostra cenobiali, ubi sunt ad minus duo vel plures fratres presbyteri aut clerici singulis diebus dominicis et festivis ab ecclesia colendis et etiam ferialibus fratres in clauastro existentes singulas septem horas canonicas in ecclesiis distincte horis competentibus cum devotione iuxta possibilitatem persolvant... Diebus vero ferialibus et laboris propter domorum ordinis nostri paupertatem omnes horas usque ad vespervas simul dicere possunt hii, qui ad negotia domus extra mittuntur, ne supervenientibus occupationibus aliquam horam negligere contingat vel differre. (Declarationes rub. 34.) — A domonkosrendi felfogásra vonatkozólag v. ö. Walz, A. M.: Compendium historiae ordinis Praedicatorum. Roma, 1930. 104. l.

⁹⁷ Directorium. „Novicius“.

⁹⁸ Dum vero officium divinum legimus vel cantamus, in fine versuum longas caudas non faciamus. Et quia secundum Ber. cantus monachorum non est cantus sed planctus; imo mediocriter cantabimus: non nimis alte nec nimis basse. Biscantum vero vel in burdone cantare in nostro ordine omnino prohibeamus, exceptis illis, qui alte cantare non possunt. (Declarationes rub. 34.)

a szerzetes nem maga formálja azokat. Szövegüket készen kapta, ami még nem volna baj; súlyosabb dolog, hogy nem változatosak. Mindössze kettő van: a Miatyánk és az Üdvözlégy. Ezeket kénytelen ismételtetni gépiesen.

A XIII. század a dominikánusok és a ferencesek vezetése alatt megtalálta az utat, hogy az imádkozást a fejlődő intellectust jobban kielégítővé alakítsa át. A következő században pedig domonkosrendiek irányításával, amelynek jellegét Eckhart, Tauler és Seuse szabta meg, Németalföldön, majd a délnémet vidékeken az apácakolostorokban kialakult a misztikának az az erős, sokszor szenvedélyes érzelmi elemektől kísért áramlata, amely képessé tette az egyszerű apácát is, hogy anyanyelvén maga fogalmazza meg, elmélyedő meditálása közben, fohászait.⁹⁹ Az új irányzat, amelyet a gótika misztikájának nevezhetnénk, a pálosrendre nem gyakorolt hatást. Kiderül ez Gyöngyösi szavaiból is, amelyekben elmondja, hogy az egyik pálos, Budai Mihály a zsolozsmázáson kívül titokban miként imádkozott. Az első évben naponta száz Pater noster-t és ugyanannyi Ave Maria-t mondott el, a másodikban 200—200-at, a harmadikban 300—300-at, úgyhogy halála évében az imák száma kétszer 1300-ra rúgott.¹⁰⁰ A pálosrend szellemére szerfelett jellemző, hogy Budai nem valami tanulatlan ember volt, hanem előbb több helyütt vicarius és perjel, majd a szentlőrinci kolostor karigazgatója, másrészt pedig a rendtörténet ezt a gépies imádkozást a szerzetesek elé felemelő, követésre méltó példa gyanánt állította.

A rend hivatalos állásfoglalását ebben a vonatkozásban is tanulságosan tárják elénk egyrészt Szombathelyi Tamás regulamagyarázatai, másrészt azok a beszédek, amelyek ugyanabban a codexben az expositio pontjait, tárgyak szerint összefogva, részletesen kifejtik. A beszédek, mivel buzdítás, útbaigazítás volt a céljuk, feltétlenül a tényleges helyzetet tükrözik vissza; annál is inkább, mivel szorosan a magyarázatok szavaival és érvelésével szólnak az imák lényegéről.

Az ima, szerintük, a penitencia egyik része — a második a bőjt, a harmadik pedig az alamizsna — s hatása sokféle: a haragvó Istent kibékíti, a kísértés erejét csökkenti, a szív hi-

⁹⁹ Hergenröther—Kirsch: Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte, Freiburg, 1925. III. k. 74. s. köv. 1., Krüger: Handbuch der Kirchengeschichte für Studierende. II. k. Das Mittelalter 2. kiadás. Tübingen, 1929. 203. s. köv. 1., Grundmann, H.: Religiöse Bewegungen im Mittelalter. (Historische Studien. H. 267.) Berlin, 1935. 458. s. köv. 1., Heiler, Fr.: Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung. München, 1918. 269. s. köv. 1.

¹⁰⁰ Vitae fratrum. 69. c., 166. l. „Is hanc sibi proposuerat formam secreta orationis...”

báit kiüzi, a veszélytől megszabadít, Isten sok lelki és földi ajándékának részesévé tesz. Nehéz, válságos helyzetben különösen szokás imádkozni Istenhez. Ezek után következik az intés: minden órát lelkiismeretesen el kell mondani, a hajnali zsolozsmát pedig nem szabad elmulasztani. Mert ha a világiak éjjel felkelnek a haszon kedvéért, mennyivel inkább meg kell ezt tenni Isten szolgáinak, akik nem földi hasznot keresnek.¹⁰¹ A figyelmeztetés félre nem érthetően tanúskodik arról, hogy a zsolozsmázást, a karima elvégzését tartotta a pálosrend a fontosnak. Szó van a magán- és titkos imákról is, de csak mellékesen, ilyenformán: Akik a órákon kívül esetleg (fortasse) imádkozni akarnak, azokat nem szabad zavarni; annál kevésbbé, mert a háborgatást eltiltva, az Ágoston-féle regula is ajánlja a magánimát. Ez ilyen módon egyáltalán nem kötelező, bár kétségtől „a szentség nyilvánvaló jele” és szent férfiak adtak reá példát. Nemesak Krisztus, hanem az apostolok és mások is, mint Remete Szt. Pál, aki, midőn halva találták, szemét és kezét még mindig az ég felé fordította, mintha imádkozna. A magánimáknak vannak bizonyos előjogai, praerogatívái a közösekkel szemben; a zsolozsmák ugyanis nagyobb-részt Isten dicsőítései, laudes, azok pedig kérések. A titkos imában mindenki azt kéri, ami után vágyódik. Ezért erősebb érzelmeket ébreszt, hiszen így imádkozva, hosszabbban lehet időzni, meditálás közben, az egyes dolgoknál; tisztább is, mert nem emberek előtt mondják s így semmi hiábavalóság sem csúszhat beléje. Továbbá bármikor elmondható, mivel nem keltenek hozzá könyvek, társak és idő, mint a zsolozsmázáshoz.¹⁰²

Mindez úgy hangzik, mintha a magánima teljesen érvényre jutott volna. Csakhogy Humbertus magyarázatának ezek a részei, bár Szombathelyi átvette azokat könyvébe, már nem foglalnak helyet az imáról szóló beszédben. Annál inkább a következő fejtegetések és intelmek: Magánimák miatt a közös imák, a zsolozsmák nem hanyagolhatók el; csak a szabad időt lehet, ha marad, magánimára fordítani. Aki ugyanis elhanyagolja a közös elfoglaltságot, az singularitasba esik, ami éppen olyan káros, mint a vadállat a szőlőben. Aki ellenben azt teszi, amit többi társa, azt az üres dicsőségvágy, — hogy t. i. különb legyen másoknál — nem viszi kísértésbe. Mert amint a farkas könnyebben végez a magános báránnal, ugyanúgy a kísértés is nagyobb ott, ahol csak egyedül imádkozik valaki. De nemesak a zsolozsmát nem szabad elhanyagolni magánimák miatt, hanem a világi munkát, a szolgálatokat sem, ame-

¹⁰¹ Pázmány Péter Tudományegyetem könyvtára, Cod. Lat. 114. 17. l., 118. s köv. l. De oratione ordinaria.

¹⁰² U. a. 17. s köv. l., az „Expositio“-ban.

lyek az élet fenntartásához szükségesek. Bizonyos ugyanis, hogy ebből az elfoglaltságból származik valami haszon, a saját imájáról azonban senki sem tudhatja, hogy vajjon ér-e az valamit Isten előtt, magának vagy másoknak hasznára lehet-e vele. S ha megróvásra méltó a szerzetes, mert ily imák miatt elhanyagolja a fáradságos munkát, még inkább a laicus frater, Neki ugyanis az a hivatása, hogy a rendes ima elvégzése után dolgozzék, napi teendőit szorgalmasan elvégezze. Sokkal inkább dicséretre méltó az a laicus frater, aki csak a köteles imákban vesz részt és elmellőzi a misék tömegét, a matutinumot és egyéb időpazarló órákat, a magánmiséket, a rendkívüli imákat, ha mindezt azért teszi, hogy több időt fordítson a testi munkára, mint az, aki elmerülve az ájtatosságokban, nem dolgozik munkaidőben, a szegény, főleg alamizsnából élő rendre így nagy veszélyt hozva.¹⁰³

Kétségtelen mindebből, hogy a magánima lehetősége adva volt, értékét éppenséggel nem vonta kétségbe a XIII. századi Humbertus se, s az is feltehető, hogy a meditáció, az elmélkedés beletartozott a magánimába, bár erre vonatkozólag hiányzik minden útbaigazítás, abból a tényből pedig, hogy a magánimát, szemben a dicsőítő zsolozsmával, kérésnek nevezi, nem következtethetünk magasan szárnyaló, Istent kereső elmélkedésre. Az elméleti elismerés után azonban annyi megszorítás következik, annyi intés, figyelmeztetés, hogy a magánima dolyfőt ébreszthet fel, érvényessége nagyon is kétséges s miatta semmit sem szabad elhanyagolni, hogy joggal gondolhatjuk: inkább visszariasztásnak, mint biztatásnak tekinthette a szerzetes a tanácsokat s így valóban csak „esetleg“ lehettek magánimákat mondó pálosok. A laicus frátereket pedig egész háttározottan arra intette a rendi közfelfogás, hogy okosabban tesszik, ha az imák halmozása helyett minél többet dolgoznak.

Néhány más tényre hivatkozhatunk még, amelyek bizonyossá teszik, hogy a pálosok „esetleges“ magánimái nem meditációk voltak. Elsősorban a rendi constitutio intelmére, amely az imádkozás fontosságát hangsúlyozva, az imák és kérések megsokszorozását ajánlja. Ennek a „multiplicatio“ kifejezésnek csak úgy van értelme, ha megállapodott szövegű imákkal hozzuk kapcsolatba.¹⁰⁴ Megerősíti feltevésünket Gyöngyösinek a

¹⁰³ U. a. 119. b. l., De secreta oratione et privata.

¹⁰⁴ Instantiam autem vigiliarum et multiplicationem orationum in sacris officiis credimus omnibus proficere ecclesiis et non tantum ecclesiis, sed et universo populo dei. Cum nam plus dominus queritur, plus invenitur et cum uberius oratione pulsatur, ad misericordiam petentium citius excitatur. Nihil in aliquo plus desudare debemus, quam orationi incumbere... Nihil enim tam utile tamque salubre, quam pium creatorem precum multiplicatione et assiduitate orationum pulsare. (Declarationes rub. 13.)

constitutio fenti pontját fejtegető magyarázata. Az intelmet ugyanis elsősorban nem a magánimára vonatkoztatja, hanem a zsolozsmázásra s ezért értelmét így fejtí ki: Nem arról van szó, hogy állandóan imádkozunk és semmit sem dolgozzunk. A szentatyák megmutatták példájukkal, mint kell eljárunk. Amint ők az imádkozást és a munkát váltogatták, úgy kell a mai szerzetesnek is a harang jelére ismét és ismét a templomba sietnie a nappali és éjszakai órákra. De nem lehet az imák meditáció jellegére következtetnünk további szavaiból sem. Fejtegetve ugyanis, miért kell imádkozni, az okokat így sorolja fel: Leküzdjük a kísértéseket, érdemeket szerzünk, elnyerjük a földi és égi javakat, a bocsánatot és kegyelmet s végül mert általában semmi sem oly hasznos, mint a gyakori ima.¹⁰⁵

Hivatkozhatunk továbbá Gyöngyösi történeti munkájának Szombathelyi Tamás imádkozását bemutató előadására. Ennek a generálisnak a fohászai kétségtelenül magánimák, mivel a kíváncsi világ szeme elől cellájába zárkózva s a bibliai publikánus módjára verve mellét ostromolta az eget kéréseivel és sóhajaival. Kérte pedig Istent, hogy legyen iránta kegyelmes, bocsássa meg elkövetett bűneit, tisztítsa meg a fenyegető rossztól és szenvedélyeitől, őrizze meg a jövőben a veszélyektől.¹⁰⁶

A magánimáknak a zsolozsmázás mellett háttérbe szoru-

¹⁰⁵ Non quod semper orent et nihil aliud faciant. Cum etiam sancti patres aliquantulum orabant et postea aliquid operis faciebant, deinde ad orationem redibant, sic et ipsi fratres audito pulsu ad horas diurnas et nocturnas iterum atque iterum redeant ad ecclesiam. Ibi que instent orationibus. Quod tunc perficit. Si qui licet breviter, tamen cum continuo fervore orant et repetitis vicibus. Orandum igitur est. Tum primo ad vincendas tentationes. Sicut nam secundum Hieronimum in tentationem intrat, qui orare negligit, sic frequenter orans eam propulsat. Propterea a domino Jesu exhortamur in personis apostolorum: Vigilate et orate, ut non intretis in tentationem. Tum secundo ad augmentanda merita. Tum tertio orandum est ad impetrandum postulata tam temporalia quam eterna, tam veniam quam gratiam. Cum nam dominus plus queritur, plus invenitur. Quia licet ubique sit, tamen orantes singularius consequuntur divinas revelationes et consolationes. Quo contra. Qui orare cum clamore cordis negligit, neglectus erit, ut non habeat celestium donorum degustationem. Tum quarto et ultimo orandum est, quia nil tam utile et tam salubre, quam frequentare orationes. Nam salvator assecuravit dicens, quicquid utile et salubre pecceritis in nomine meo, dabit vobis et si aliquando non ad voluntatem, tamen ad utilitatem. (Declarationes. rub. 13.)

¹⁰⁶ Et ne orationis eius devotio ex aliquo tumultu turbaretur aut ab astantibus, quid secreti cum domino gereret, notaretur, cellam privatam adibat, ubi solus reclusus et pectus suum cum publicano vehementer tundens, celum precibus et gemitibus pulsabat. Nunc postulans deum sibi propiciam fieri, nunc delicta preterita ignosci. Nunc ab instantibus malis et passionibus emundari ac a futuris periculis solite sue pietatis munere defendi. (Vitae fratrum. 62. c., 138. l.)

lását s ugyanakkor a misztikus vonásoktól mentességét, valamint meditációnélküliségét ki kellett emelnünk, mert különben az 1465.-i káptalannak a contemplatioról szóló határozatából a pálos imaéletnek fejlett fokozatára következtethetnénk. Ez a káptalan bizonyos órákat állapított meg a tanulmányok végzésére, másokat a kézi munkára jelölt ki, továbbiakat meg contemplatoria, még pedig azon időn túl, amely az istentiszteleti cselekmények — nyilvánvalóan a mise és a zsolozsma — számára volt lefoglalva.¹⁰⁷ Az első pillanatban hajlandók volnánk a contemplation imádkozásszerű elmélkedést érteni — a magyarázatok, sajnos, nem részletezik a kifejezést — azonban a szöveg megvizsgálásánál két körülmény is óvatosságra int. Egyrészt a „studium“ jelentése is sokkal szerényebb itt, mint a köznyelvben. Nem rendszeres tanulmányról van ugyanis szó, hanem arról, hogy az asztali és kari lectorok olvasmányokról gondoskodjanak, a tanultabbak pedig oktassák a tudatlanoikat.¹⁰⁸ Másrészt Gyöngyösi, Humbertus de Romanis egyik munkájára támaszkodva és hivatkozva, a tanulmányokra legalkalmasabbnak az ebéd előtti időt, a munkára pedig az étkezés utáni órákat mondja.¹⁰⁹ Indokolásából azonban kihagyja — méltán feltűnő módon — a dominikánus generális munkájának egy igen fontos részét. Azt, amely szerint a délelőtt nemcsak a tanulmány, hanem az imádkozás ideje is.¹¹⁰ Bizonyára joggal következtethetjük, hogy Gyöngyösi semmi esetre sem jár el így, ha a contemplatio valóban fontos szellemi munka, másrészt pedig imádkozás jellegű.

¹⁰⁷ In actis capituli generalis anni etc. 1465 tempora fuerunt divisa et erant assignate quedam hore pro studio, alie pro manuali labore, alie pro contemplatione, exceptis horis illis, in quibus divina officia celebrare habebant. (Declarationes. 162. a. l.)

¹⁰⁸ Unde infra horam studii lectores mense et chori lectiones providebant, alii doctiores informabant indoctos. Infra horas quoque laboris quilibet operabatur suam artem et alios docebat. (u. o.)

¹⁰⁹ Dicit Huber. (!) in tractatu de votis ca. 55. ante prandium tempus est doctrine, postmodum autem operis et laboris. Tunc enim exercendus est animus, quando ad studium spirituale levis est et tunc est reprimenda caro, quando calores intentini per cibum solent amplius excitari. (u. o.)

¹¹⁰ Humbertus: Epistola de tribus votis atque aliis virtutibus ad religiosos inprimis spectantibus. Cap. 55.: Ante prandium doctrinae tempus est et orationis, postmodum autem operis et laboris stb.

III.

Ez volt a valóság, a tényleges helyzet. Ha mintegy háttérnek állítva, elvonultatjuk előtte Gyöngyösi hóseit, az arc képek idealizált jellege különösen feltűnő lesz. A generálisokat ugyanis a rend történetírója úgy ábrázolja, hogy tudatosan fordultak el a hívságos tudományos stúdiumoktól s menekültek a magányba, hogy ott szívüket tiszta, egyszerű jámborságban Istenhez emeljék fel. Jellemzése szerint Ferenc (1431) élethivatásul választotta, hogy a világi gondoktól mentesítve lelkét, egyedül Istennek éljen, az írásokból, lectiókból és imákból mindazt megtanulva, amire azután később másokat akart oktatni. Benedek pedig (1434) jártas volt a tudományokban, de még nagyobb a világ megvetésében és Krisztus alázatos életének követésében.¹¹¹ A XV. század közepén élt Berekről elmondja, hogy külföldön tanult, ott is nyerte el a magister címet. Rájött azonban, hogy a legritkább esetben igazságos és jár az egyenes úton az, aki pénzszerző tudományokkal foglalkozik, mint az orvosok, vagy mint a jogászok törvényekkel és decretumokkal. Ezt felismerve, minden igyekezetét erkölcsi életének javítására fordította s minden könyvben, a pogányokban éppen úgy, mint a Bibliában, nem a természet titkait kereste, hanem Istent, hogy dicsérje és dicsőíthesse őt. Csak a fordulat után lépett be a rendbe. Mint generalis exhortatiokat tartott, amelyek egyike „De studio vano vitando“ szól. Ebben a következő tanácsokat adja: Soha se tanulj olyant, ami nem szolgál lelked megújítására. Ha valaki nem azért tanul, hogy tudjon s azután (noviciusokat) tanítson s aki nem devotus, hanem hiábavaló könyveket olvas, az lelkét nem erősíti, hanem, ellenkezőleg, esztelen lesz és hamis dicsőséget szerez, meg kevély szívet, rendetlen erkölcsöket, üres gondolatokat, ingatag észt, Istenről megfélekedést, sőt az ő megvetését, emberek tetzését, megzavart lelkiismeretet, homályos értelmet. Mindezzel pedig inkább tönkreteszi lelkét, mintsem megerősítené.¹¹² Vincéről, aki tíz évvel később volt generális, kiemeli, hogy nem nagyon törekedett subtilis ismereteket szerezni, hanem inkább olyanokat, amelyek a jó lelkiismeret és a tiszta szív megtartására alkalmasak; ezért forgatta szívesebben a devotus könyveket.¹¹³

¹¹¹ Vitae fratrum. 44. c., 77. l. — sed maior extitit in contemtu seculi et imitatione humilis vite Jehsu Christi (46. c. 83. l.).

¹¹² U. a. 48. c., 88. s. köv. l.

¹¹³ Non magnopere laborabat addiscere artes subtiles, sed pro bona conscientia et puritate cordis servanda, sciens fore beatos mundo corde. Non enim, ait dominus in euangelio, beati magistri artium. Ideo devotos libros libentius versabat. (u. a. 53. c., 105. l.) — Az idézett hely a concordantiák szerint az evangéliumokban nem fordul elő.

A rend multja, története, amint Gyöngyösi megeleveníti, valamennyi generális életén keresztül azt példázza, hogy milyennek kell lennie az igazi pálosnak. Bár már az egyes életrajzok megfogalmazása során alkalma nyílt megmutatni, miként lehet az ideált elérni, gondolatait összefüggően, rendszerebben is előadta gyakorlati célból készült könyvében, a Directoriumban. Nem szervezeti vagy tanulmányi reformokkal hozakodik itt elő. Nincs szó új munkakörökről, sokat ígérő vagy sejtető javaslatokról. Annyira tartózkodó magatartása és előadási módja, hogy még azt is valósággal filológiai akribiával kell kiokoskodnunk a szövegéből, ami új a könyvben. Külsőségek helyett az egyes szerzetesek hitéletének a közvetlenebbé, gazdagabbá és őszintébbé tételére törekedett. Röviden összefoglalva: a vallásos személyiség kialakításában látta rendje megújulásának a lényegét. Ki akarta tehát emelni társait a gépies imádkozás állapotából, amely Istennel való viszonyukat objektívvá, időnkint talán hűvössé is tette, hogy ránevelve őket a szemlélődő, elmélyedő magánájtatoskodásra, egyéniségekké válhassanak.

De nem forradalom árán, bármily nagy jelentőségű a változás. A régít korántsem akarja egyszerre eltörölni; nem helyébe, hanem melléje állítja az újat. Hangsúlyozza tehát, hogy a közös imákban, a zsolozsmákban inkább kell bízni, mint a magánimákban. Hozzáteszi azonban: még se legyenek megelégedve a szokott és köteles imákkal, hanem gyakran imádkozzanak a különböző alkalmak szerint, pl. bűneik bocsánatáért, kegyelemért, erényekért, megemlékezve rokonaikról is. A mondatok, amint felsorakoznak Gyöngyösi utasításaiban, tagadhatatlanul ellentétben vannak, legalább bizonyos mértékben, egymással. De éppen ezzel elárulják, hogy a régi, még uralkodó felfogás mellett egy újabb kezd érvényesülni. Szerencsére Gyöngyösi részletes tanácsokat ad, miként végezzék a magánájtatosságot a pálosok s így módunkban van az újnak a jellegét körvonaloznunk.

Keressenek ki, hangzik útmutatása, a magánimákra a templomban rejtett helyeket, ahol nyugalmukat a jövő-menők nem zavarják, vagy állítsanak fel maguknak ugyancsak a templomban oltárokat, amelyek Krisztus életének különböző mozzanataira emlékeztetik őket s ezeket körüljárva elmélkedjenek. Az első oltárnál, amely Krisztus születését ábrázolja, gondolják meg, hogy a gazdag Isten szegénnyé lett emberi alakban s ehhez fűzzék mindjárt hozzá imájukat, hogy ők is békésen tudják elviselni a szegénységet. Hasonló módon elmélkedjenek a második oltárnál a napkeleti királyok hódolatának bemutatásával kapcsolatban, a harmadiknál az Egyiptomba menekülést

szemlélve, a negyediknél, amely a 12 éves Jézust mutatja, amint szülei keresik s így tovább egészen a mennybemenetelig. Eddig terjedőleg, tehát Krisztus életéről, mindenki hosszú lectionot fogalmazhat meg magának, azután pedig próbálják meg, hogy az egyes részekhez különleges imát vagy kérést fűzzenek. Arra törekedjenek, hogy az legyen szívükben, amit szájuk mond — vagyis érezzék át elmélkedésüket és imájukat. S ha netán elkalandozik eszük, ezt fájlalják ugyan, de azért ne essenek kétségbe, mintha az efféle imák semmit sem érnének, mivel az eszményi törekvés jóvá teszi a hibát.¹¹⁴

Számolva azzal, hogy unalmas állandóan ugyanarról a tárgyról elmélkedni, a meditálásra alkalmas fogalmak hosszú lajstromát is összeállítja Gyöngyösi. Ilyenek: Isten és megfoghatatlansága s ezzel kapcsolatban a kezdet és a vég; a világ és csodálatos volta s ezzel kapcsolatban a mindenség kormányzója; az ember és szeretetreméltósága s ehhez kapcsolódva a Megváltó. Másik csoportba tartoznak Isten egyes jótéteményei, a teremtés és a megváltás műve, az emberi hálátlanság bűnei, a jók jutalma és a gonoszok bűnhődése, az angyalok segítségével és a démonok cselvetése, a szentek példái és a gonoszok elvetemültsége, magának az elmélkedőnek lelki és testi állapota, előmenetele és hibái, azután Isten mindenhatósága, bölcsesége, jósága, szigorúsága és könyörületessége. Ismét külön csoportba sorolhatók az egyes elvont fogalmak, amelyek egyenkint önálló elmélkedések tárgyai lehetnek. Ilyenek a remény, a félelem, a szeretet, a fájdalom, a panasz, a vágyódás a jóra, a hála, a szerénység, a szemérmesség stb., „amelyekre inkább a gyakorlat vezet rá, mint a tanítás.“ Meditálás közben, figyelmeztet Gyöngyösi, ne legyenek kishitűek, ha nem támadnak látomásaik és csodák sem történnek velük. Azt se gondolják, hogy elvannak hagyatva, ha a lelkiismeretfurdalás vagy a devotio ke-

¹¹⁴ Non sint contenti orationibus solitis et debitis, sed frequenter orent secundum varias necessitates... Pro hiis peragendis competens est petere loca secreta in ecclesia vel fiant perambulando altaria. — Constituant sibi certa altaria ad peregrinandum et memorentur de diversis gestibus domini Jehsu. In primo altari recogitent, quomodo deus dives in sua factus est pauper in nostra. Tunc statim orent, ut et ipsi valeant patienter ferre paupertatem et sic de aliis. In secundo altari reperire possunt alias contemplationes, quomodo magi adoraverunt. In tertio, quomodo fugit in Egiptum. In quarto, quomodo duodennis remansit puer Jesus et parentes dolentes querebant. Sicque longam lectionem potest quisque sibi instituere usque ad ascensionem Christi et deinceps. Saltem discant post omnia memorata facere singularem orationem seu petitionem. Ad hoc nitantur, ut hoc versetur in corde, quod profertur in ore. Tamen si contingat pati mentis evagationem, doleant quidem, nec tamen cadant in desperationem, quasi tales orationes nullius forent valoris et momenti. Nam, ut supra declaratum est, virtualis intentio supplet defectum. (Directorium. „Devotio“.)

gyelmében nem részesülnek. Addig nincs okuk a félelemre, amíg jóakaratóak; Isten ugyanis egyedül ezt veszi számba. Csak fordítsák mindenben ő feléje igyekezetüket, a hiábavaló gondolatokat pedig üzzék el maguktól.¹¹⁵

Az egész résznek a szövegezéséből is kitűnik, hogy minden új volt a pálosrendben. Gyöngyösi mindég a jövőről beszél, a még csak ezután megvalósítandó feladatokról. Az oltárokat sem mint meglévőket emlegeti, ezeket is fel kell még állítani. Helyenkint azonban vissza-visszaesik a régi felfogásba s ekkor aggodalmasan próbálja megvonni a határokat, ameddig tanácsos a szomszéd embereket elengedni. Az olvasmányok felsorolása után mindjárt következik az intés: Inkább törekedjenek keveset ízlelni, de azt könyv nélkül megtanulni és általa megindíttatni, mint sokat olvasni és semmit sem bízni emlékeztükre.¹¹⁶ A figyelmeztetés éppen úgy a régi felfogás emléke, mint az utasítás, amelyet a hitszónokok kapnak: Ők is inkább a beszéd jó előadására és a hasznos anyagra legyenek tekintettel, mint a szavak, a frázisok tömegére és a szubtilitásokra.¹¹⁷ Gyöngyösi szavai visszatükrözik az aggodalmat, hogy nem sza-

¹¹⁵ Quia unius negotii recognitio frequens usu vilescere solet, iccirco (!) meditationes accipi possunt hoc modo. Cogitur deus quid est in se et est incomprehensibilis. Item principium et finis. Quid in angelis et est desiderabilis. Item sapor. Quid in mundo et est mirabilis. Item rector. Quid in hominibus et est amabilis. Item liberator. Quid in reprobis et est intolerabilis. Item cogitentur beneficia dei generalia vel particularia. Item attendantur peccata ingratitude hominum. Circa generalia vel propria. Modo circa opera creationis vel redemptionis. Modo circa premia bonorum et supplicia malorum. Modo circa vindictas factas vel circa misericordias exhibitas. Modo circa creaturas. Modo circa scripturas. Modo circa proprios polectus vel defectus. Modo circa ministeria angelorum et fallacias demonum. Modo circa exempla sanctorum et perversitates malorum. Modo circa statum suum interiorem vel exteriorem. Modo circa dei omnipotentiam, sapientiam et bonitatem, severitatem et misericordiam. Modo circa iudicia manifesta vel occulta. In hiis etiam trahende sunt diverse affectiones. Modo spei. Modo timoris. Modo amoris. Modo doloris. Modo gemitus de malis. Modo suspiria ad bona. Modo admirationis. Modo exclamationis. Modo gratiarum actionis. Modo supplicationis. Modo verecundie. Modo reverentie et huiusmodi, que magis addiscuntur per exercitium, quam per doctrinam. Quod si visiones habere vel miracula facere non possunt, ex hoc non estiment se reprobos. Similiter si interdum compunctionis vel devotionis gratia privantur, non putent se non esse in statu bono. Dummodo bonam habeant voluntatem, ad hanc enim solam respicit deus. Primam intentionem in omnibus dirigant in deum et vana si quando advenierint, abiciant. (U. a.)

¹¹⁶ Item magis intendant pauca sapere et memoriter retinere et circa illa affici, quam multa legere et nil memorie commendare. Si quando alique audierint, cogitent, ad quid eis possint ea valere et si queant inde trahere edificationem. (U. a.)

¹¹⁷ Potius intendant ad bonum modum dicendi et utilem materiam, quam circa multitudinem verborum vel circa subtilitates. (Directorium, „Predicator“).

bad átlépni a határt, amelyen túl már a szubtilitások következnek, valamint az ismert anyag memoralizálásával be nem érő gondolkodás, ugyanakkor azonban hitet tesznek meggyőződéséről is, hogy tovább kell haladni a XV. századi állapotokon.

Az általános utasításokkal be nem érve, lelkére köti társainak: olvassanak szorgalmasan, de természetesen inkább hasznos és világos műveket, mint szubtiliseket, még pedig úgy, hogy a tanulmányozás lelkük felvilágosítására, Isten iránti szeretetük felgyújtására, a maguk és mások üdvére szolgáljon. A könyveket, amelyek a lelkiélet formálására alkalmasak, egymást kiegészítően két helyen sorolja fel. Egyrészt történeti művében, a *Vitae fratrum*-ban, ahol a Bereck generális (1444) szájába adott exhortatio utal rájuk, másrészt a *Directorium*-ban.¹¹⁸ A jegyzék a következő: *Ewangelium Christi, vite et collationes patrum, epistole Pauli et canonice ac actus apostolorum. — Liber de clauastro anime. Meditationes b. Bernardi. Orationes Anselmi. Liber confessionum Augustini. Collationes patrum. Passiones et legende sanctorum. Vita patrum. Bernardus de gradibus superbie et de diligendo deum. Tractatus de viciis et virtutibus. Prosper de vita contemplativa. Thomas Kempis. Antidotarius.*

A névsor második része lényegében megegyezik *Humbertus de Romanis* regula-magyarázatának azzal a szakaszával, amelyben a novicius-mestert felvilágosítja, milyen könyveket adjon növendékei kezébe: *Liber Ugonis de disciplina, liber de clauastro anime, meditationes beati Bernardi, meditationes et orationes Anselmi, liber confessionum Augustini, abbreviata et florilegus eiusdem, collationes et vite et dicta patrum, passionis et legendae sanctorum, epistola ad fratres de Monte Dei d. Bernardi, de gradibus superbie, liber de diligendo Deo, liber Balaam, tractatus de vitiis et virtutibus et similia.*¹¹⁹ A sorrend és a megjelölések annyira azonosak, hogy nem merülhet fel kétség: Gyöngyösi maga is a dominikánus generális tanácsát fogadta meg. Azonban nem minden változtatás nélkül.

¹¹⁸ Nunquam debes studere aliqua, que non reficiunt animam. Radix autem studii et speculum vite sint ewangelium Christi, vite et collationes patrum, epistole Pauli et canonice ac actus apostolorum. Deinde libri devoti, de quibus habes in Directorio meo, circa normam noviciorum. (*Vitae fratrum*. 48. cap., 91. l.) — Studeant frequentius legere utilia et plana magis quam subtilia et hoc ad informationem animi et inflammationem affectus ad deum et propriam aliorumque salutem. Ad hec autem valent libri sequentes, scilicet liber de clauastro anime stb.

¹¹⁹ Péterffy G.: A regula és Szent Tamás. Theologia. VII. (1940) 331. l. idézi Humbertus de Romanis rendi konstitúciós magyarázatából a megfelelő részt. I. Berthier kiadványa (B. Humberti de Romanis Opera de vita regulari. Roma, 1888. II. k. 230. l.-ról van az idézet) nem állott rendelkezésünkre.

A XIII. századi jegyzéknek több könyvét kihagyta s helyükbe másokat, újabbakat vett fel. Így valamennyi közt a legjellegzetesebbet, Kempis Tamását is. Ez az eljárása középkori értelemben annyira önálló, hogy a névsort sajátjának tekinthetjük s ilyen gyanánt tárgyalhatjuk meg.

A megjelölések, sajnos, oly lakónikusak, hogy nem mindegyik címnél tudjuk eldönteni, milyen munkát kell keresnünk mögötte. Az evangélium, Pál apostol levelei, az apostolok cselekedetei bibliai szövegek s így joggal megilleti őket Gyöngyösi jelzője: „a tanulmány gyökere és az élet tükre.” Mint a mindenkori szerzetesi élet elmaradhatatlan vezérfonalait csatlakoznak hozzájuk az V. századi Tiro Prosperusnak, Szt. Ágoston tanítványának tulajdonított „*De vita contemplativa*”,¹²⁰ valamint a szentek legendái és a mártírok kínszenvedései. Oly munkák, amelyek az egész középkoron át alapjai voltak a kolostori életnek. Határozottabb jellegű a következő sorozat, amelynek élén Szt. Ágoston vallomásai állanak. Canterbury-i Anzelm imái,¹²¹ Clairvauxi Szt. Bernát több műve — *De gradibus humilitatis et superbiae*, *De diligendo Deo* és az apokrif, talán Hugo de S. Victore-től származó *Meditationes piissimae de cognitione humanae conditionis*¹²² —, a XII. századi Hugo de Folieto műve: *Liber de clauistro animae*,¹²³ valamint Kempis Tamás tartoznak ide. Kiegészíti sorozatukat az *Antidotarius animae*, amelyről könnyű megállapítani, hogy a XV. század második felében élt svájci ciszterci, Nicolaus Salycetus tollából származik,¹²⁴ továbbá a *Tractatus de vitiis et virtutibus*. Sajnos, ennek szerzője felől már bizonytalanságban maradunk. Az erkölcstani kézikönyvek címében ugyanis szívesen említették fel a XIII—XV. századi moralisták, hogy a bűnökről és az erényekről szólnak. Mivel azonban ők rendesen summának nevezték művüket,¹²⁵ talán szabad felsorolásunk *Tractatus*-ában annak ellenére, hogy Humbertus de Romanis ugyanezt a megjelölést használta, egyé-

¹²⁰ Migne. 59. k. 415—520. l.

¹²¹ Migne. 158. k. 855—1015. l.

¹²² Migne. 182. k., 941—972., 973—1000. l., 184. k. 485—508. l. V. ö. Wetzser-Welte. II. k. 425. l.

¹²³ Migne. 176. k. 1018—84. l.

¹²⁴ Teljes címén: *Liber meditationum ac orationum devotarum, qui Anthidotarius animae dicitur*. A szerző, „artium medicinae doctor” s a baumgarteni monostor apátja, bevezető szavai szerint a betegségek leküzdésére rendelt orvosságok mintájára, amelyeket az orvosok Anthidotarius c. könyvekben szoktak leírni, lelki orvosságokat nyújt a reá szorulóknak.

¹²⁵ Így a legismertebb ily munkák szerzői Guilelmus Peraldus (Hurter I. m. II. k. 302. l.; v. ö. Ivánka E.: Két magyarországi plébániai könyvtár a XV. században. Századok. 1938. 324. l.), az ugyancsak XIII. századi Laurentius Gallus vagy a XV. századi Dionysius Carthusianus. (Hurter II. k. 447., 917. l.)

nyibb, „irodalmibb“ művet keresnünk, esetleg, mivel Gyöngyösit nem kötötte meg az általános cím, későbbi szerző, mint a XIV. század második felében élt Florentius Radewyns értekezését.¹²⁶

Utolsónak hagytuk azt a három könyvet, amelyek pedig, keletkezésüket tekintve, a koraiak közé tartoznak. Közülök a „Vitae patrum“ kétségtelenül az egyiptomi szentéletű remetékné, a keleti szerzetesség képviselőinek életrajzgyűjteményével azonos. A középkorban szerzőjének Szt. Jeromost tartották és az aszketikus irodalom egyik legolvasottabb művének számított.¹²⁷ A változatos életsorsok, köztük a pálosok szívéhez oly közel álló Remete Szt. Pál és Thebai Szt. Antal története,¹²⁸ a csodálatos megtérések, amelyek közül Thaisé a XIX. század profán szellemét oly sokat foglalkoztatta, éppen úgy leköthették az olvasó figyelmét, mint azok a közvetlenhangú tanítások, amelyekkel a bölcsek apátok és öregek az ifjabb szerzetesek egy-egy kérdésére keresetlen egyszerűséggel megfeleltek. Megkönnyítette az eligazodást a terjedelemre viszonylag nagy anyagban a nyomtatott példányok élén álló mutató, amely az olvasót nem annyira a történeti személyek, mint inkább a példázatokból és epizódokból levonható tanulságok felől tájékoztatta. Így hamar megtalálhatta mindenki az útmutatást, akár arra keresett felvilágosítást, miként kell böjtölni vagy beteget vigasztalni, akár a silentium megtartásának vagy Isten ígéje hallgatásának a hasznát, a contemplatio előnye vagy az üres dicsőség-vágy elfojtásának módja érdekelte.

Mit értsünk azonban a „canonice“-n, amelyre Gyöngyösi történeti művében hivatkozik s mit a „Collationes patrum“-on, amelyet a Vitae patrum-hoz hasonlóan másodszor, a Directorium-ban is felemlít? Az előbbire vonatkozólag a teljes felsorolás adja meg a kiindulópontot: „epistole Pauli et canonice et actus apostolorum.“ Mivel a cím bibliai szövegek közé van foglalva, ilyen jellegű művet kell keresnünk. Azt hisszük, az „apostolorum“ szó hozzá is tartozik s így a *Κανόνες τῶν ἀποστόλων*, Canones apostolorum című egyházjogi tartalmú gyűjteménnyel azonos. Hitelességét, hogy t. i. az apostolok szerzették volna a

¹²⁶ Ennek teljes címe: Tractatus devotus de extirpatione vitiorum et passionum et acquisitione verarum virtutum et passionum et maxime caritatis et proximi et verae unionis cum Deo et proximo. (U. o. 721. l.) — Tractatus de virtutibus et vitiis c. XV. századi codex ma is van a gyulafehérvári Batthyaneum könyvtárában, tartalma felől azonban a leírás nem ad felvilágosítást. (Varjú E.: A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. Magyar Könyvszemle. 1900. 230. l.)

¹²⁷ Szt. Jeromost nevezi meg szerző gyanánt pl. az 1483-i strassburgi kiadás. V. ö. Hellebrand Á.: A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában levő ősnymtatványok jegyzéke. Budapest, 1886. 88. sz. — Ivánka i. m. 321. l. — Szerepel a pannonhalmi monostor XI. századvégi jegyzékében is. (Pannonhalmi rendtörténet. I. k. 355. l.)

¹²⁸ Az 1483-i kiadásban (Hain 8599. sz.) a XXIII. lap.

zsinati határozatok formájában foglalt 85 kánont, már a középkor is kétségbe vonta ugyan, amint azonban Dionysius Exiguus (500 körül) az első ötven kánont latinra fordította, a pseudoizidori gyűjtemény meg átvette, Gratianus pedig, valamint IX. Gergely decretálisaiban felhasználta rendelkezéseit, érvényes törvénynek számított.¹²⁹ Nem volt tehát akadály, hogy az egyháziak magatartását, életét szabályozó rendelkezéseit ne tekintse a XVI. század elején irányadóknak Gyöngyösi s ezt, nem pedig a jogtudósok kezébe illő kánonjogi törvénykönyvet ajánlja rendtársainak. Annál is inkább, mivel a *Declarationes* jegyzeteiben felhalmozott idézetek és utalások szerint alapos egyházjogi ismeretekkel rendelkezett s így módjában volt megítélnie, melyik az a vezérfonal, amely általános jellegénél, valamint csekély terjedelménél fogva megfelel társai igényeinek.

A „*Collationes patrum*”-ban a szentatyák beszédeinek — sermók, homiliák — valamiféle gyűjteményét kereshetnők.¹³⁰ Bizonyos jelek azonban arra bátorítanak, hogy határozottabban megállapítható munkát lássunk benne: az V. században élt Cassianusnak a könyvét, amely az ideális szerzetesi életet az anachoritákkal folytatott beszélgetések formájában írja le.¹³¹ Gyöngyösinek a figyelme több okból is a collatiókra terelődhetett. Azt az ősi remete világot tárták fel, amelynek kiemelkedő hőse volt rendjének névadó őse, Szt. Pál, valamint Thebai Szt. Antal; másrészt a nyugati szerzetességben a kolostori élet oly normájának számítottak, amelyet Szt. Benedek nemcsak felhasználott szabályaiban, hanem olvasásukat is elrendelte; s végül: tárgyuk a szerzetesi szemlélődő, belső élet, meg a szív tökéletesedése. Cassianus ismeretére mutat továbbá az a szokatlan kifejezés, amellyel Gyöngyösi, történeti műve prologusában, Szűz Máriát megjelöli. Amíg Istent „astripotens”-nek, a csillagok urának nevezi, őt „theotokos”-nak, „Istent szülőnek” mondja.¹³² A kifejezés nem egyszerű szóvirág, hanem mélyebb dogmatikus jelentősége van. Nestorius megcáfolására fejtette ki ugyanis Cassianus utolsó művében, a „*De incarnatione domini*”-ben, hogy Krisztus igazi istensége öröktől fogva megvolt, az soha meg nem szűnt s így Máriát nemcsak *χοιροτοκος*-nak kell nevezni, mint Nestorius tanította, hanem *θεοτόκος*-nak is.

¹²⁹ Hauck: *Realencyklopädie* I. k. 734. l., Wetzer-Welte. III. k. 1026. l. — Szövegét közli a *Corpus iuris canonici* sok kiadása is. Pl. az 1735-i bázeli I. k. 1265—1272. l. ily címmel: *Canones sanctorum apostolorum per Clementem a Petro apostolo Romae ordinatum episcopum in unum congesti*.

¹³⁰ Az általános megjelölés már a legrégibb magyar kolostori könyvjegyzékben, a XI. századi pannonthalmi felsorolásban is előfordul.

¹³¹ Migne. 49. k. 477—1328. l.

¹³² V. ö. a 8. jegyzettel.

Ha tehát Gyöngyösi a magyarországi latinságban olyannyira szokatlan görög kifejezést ismeri, joggal tételezhetjük fel, hogy azt közvetlenül Cassianusból merítette, következésképp a „*Collationes patrum*“ valóban Szt. Ágoston kortársának a művét jelenti.¹³³

A tanácsok, utasítások, amelyeket Gyöngyösi rendtársainak imaéletük elmélyítésére adott, főleg pedig az olvasásra ajánlott munkák hozzásegítenek annak megállapításához, honnan meríthetett ihletet törekvéseihez, ezek milyen általános európai szellemi mozgalommal hozhatók kapcsolatba. Az ugyanis nem volt már új Nyugaton, amit Gyöngyösi el akart érni. Mutatják ezt a művészeti emlékek is. Szó szerint — ez eleve több, mint valószínű — nem érthető a felhívás, hogy oltárokat kell állítani, amelyek előtt járkálva (*perambulando*) lehet elmélkedni. Pálos templomaink nem oly hatalmas székesegyházak, hogy gótikus oltáraikon, mégha minden oszlop mellé került volna is egy, Krisztus életének mozzanatait meg lehetett volna örökíteni. De arra sem gondolhatunk, hogy egyetlen szárnyasoltár táblaképein lettek volna a jelenetek összesűrítve. Ily oltár előtt csak gondolatban lehet perambulálni vagy peregrinálni, miközben a szem az egyik képről a másikra siklik. Gyöngyösi szavainak tehát valami másra kell vonatkozniok.

A chartresi dőmban — s bizonyára más katedrálisokban is — található oly képsorozat, amely előtt lehet perambulálni. Itt a főoltár nem közvetlenül a fal mellett áll, hanem a hatalmas szentély közepén, még pedig úgy, hogy három oldalról falszerű építmény veszi körül. A falon belül van tehát a tulajdonképeni szentély, kívül pedig igen széles, körfolyosószerű tér húzódik, a *Tour du choeur*, amelyből azután a másik irányban, az ablakok felé az egymás mellett elhelyezkedő mellékkápolnák nyílnak. A falnak a folyosóra néző oldalán szorosan egymás mellett kőből faragott domborművek sorakoznak, amelyek ciklusszerűen Krisztus életét ábrázolják. Közülök 15 még a XVI. század első felében keletkezett s gótikus meg renaissance stíluselemeket egyaránt egyesítenek magukon; a francia szobrászat megkapó alkotásai és a kőcsipkeszerű keretekben kitűnően érvényesülnek. A többi már XVII. századi szobrász munkája. A jelenetek nem Krisztus születésével kezdődnek, hanem a biblia elbeszélésén túlmenően, és a kor közfelfogásának megfelelően, Joachim és Szt. Anna, majd Szűz Mária történetével, úgy hogy az annuntiatiót a hetedik dombormű ábrázolja. Kapcsolat természetesen egyáltalán nincs Chartres és Gyöngyösi előadása között, mivel az utóbbi a bibliai szöveget, a legendás elemek-

¹³³ Hauck: *Realencyklopädie*. III. k. 746. s. köv. I., Wetzer-Welte. II. k. 2021. s. köv. I.

kel még tovább nem fejlesztett életrajz fonalát követte. A magyar pálos a francia katedráliséhoz hasonló ambulatoriumot nemcsak Rómában láthatott, hanem itthon is, mivel a „szentély-körüljárós csarnoktemplom” típusának egyik képviselője éppen annak a városnak a plébánia-egyháza, ahonnan családjá származott.¹³⁴ Az azonban már más kérdés, hogy vajjon templomainknak az oltárkörüli folyosója, szemben az oldalkápolnákkal, ki volt-e úgy képezve, hogy alkalmas lehetett egy képciklus elhelyezésére. Adatok hiányában feleletet nem tudunk adni s így a római hatást valószínűnek kell tartanunk. Az a mintakép azonban, amelyre Gyöngyösi gondolt, feltétlenül egyszerűbb volt, mint a chartresi; ellenkező esetben bizonyára ő is Szt. Annával kezdte volna a felsorolást.

Ilyesféle ciklusnak a közvetlen szemléleten alapuló hatását azért is valószínűnek kell tartanunk, mivel Gyöngyösi, mint stílusán észrevehető, leírását a Szt. Anzelmnek tulajdonított egyik (15.) meditáció nyomán¹³⁵ fogalmazta meg. Ez természetesen nem szól képekről, hanem általánosságban Krisztus egész életének elmélkedésszerű áttekintését tartja szükségesnek, még pedig olvasmányok alapján. Kívánva az elmélkedőtől, hogy mintegy Krisztushoz csatlakozva kísérje őt haláláig.¹³⁶ A stílári egyezést esetlegesnek mondhatnók, ha Gyöngyösi negyedik oltárképe és Anselmus tanácsa közt nem volna feltűnő az azonosság. Egyik sem azt emeli ugyanis ki, amit várnánk, hogy t. i. a 12 éves Jézus az öregeket tanította a templomban, hanem szülei aggodalmát.¹³⁷ Ugyanakkor azonban arra megint nem gondolhatunk, hogy Gyöngyösit egyedül Anzelm meditációja ihlette. Egyrészt a képszerűség gondolatát semmiképpen sem vehette tőle, másrészt a jelenetekre osztásban is önállóan járt el. Anselmus ugyanis Krisztus életének első mozzanatául az angyali üdvözetet tüntette fel s mert másodiknak Mária és Erzsébet találkozását vette, voltaképpen csak a harmadiktól, a

¹³⁴ Hasonlóak a gyöngyösi ferences, a miskolci (avashegyi) vagy a pesti plébánia-templom. (Ifj. Csemegi J.: Szentélykörülmjárós csarnoktemplomok a középkorban. Budapest, 1937.)

¹³⁵ V. ö. Lexikon für Theologie und Kirche. I. k. 468. l.

¹³⁶ ... libros, quibus virginis partus et Christi prophetatur adventus, evolve. — iam nunc cum duleissima domina tua in montana conscende... Iam nunc ingredere domum pharisaei, recumbentem ibi dominum tuum attende, accede cum beatissima peccatrice ad pedes eius, lava lacrymis... Sed et domum illam non praeteribis... stb. (Migne. 158. k. 785. s. köv. l.)

¹³⁷ Gyöngyösi: quomodo duodennis remansit puer Iesus et parentes dolentes querebant. — Anselmus: Quid, si duodennem cum parentibus Ierosolymam ascendentem et illis redeuntibus et nescientibus in urbe manentem per triduum cum matre quaesieris? O quanta copia fluent lacrymae, cum audieris matrem dulci quadam increpatione filium verberantem: Fili, quid fecisti nobis sic? (Migne 158. k. 786. l.)

betlehem-i jászol jelenettől, ill. Krisztus születésétől számítható az egyezés közte és Gyöngyösi között. Innentől kezdve azonban annál teljesebb az.¹³⁸

Az oltár kifejezést egyébként aligha lehet szószerint venni. 15–20 oltár semmiképen sem fért volna el azokban a kis templomokban, amelyek a pálos kolostorok mellett épültek s amelyeknek feladata nem nagy tömegek, hanem zsolozsmázó szerzetesek befogadása. Helyesebb úgy elképzelni, hogy Gyöngyösi a jelenetek ábrázolásait magának a templomnak az oldalfalai mentén vélte elhelyezhetni, hogy azután előttük lehessen perambulálni. Festmények vagy faragványok egyaránt lehettek ezek — a pálosok kitűnő faszobrászok a barokk-korban is — de talán valószínűbb, hogy a szerény anyagi viszonyoknak megfelelően egyszerű fametszetek. A nyomdai sokszorosítás ekkorra, a XVI. század elejére a szegényebb vagy kevésbé tehetséges elemeknek is lehetővé tette, hogy házukban felfüggeszthessenek egy-egy bibliai tárgyú képet és így nekik is legyen helyük, ahol imádkozhatnak, hasonlóan az uralkodók és a főurak festménnyel felékesített magánkápolnáikhoz. A fametszet-ciklusok elsősorban a nép, a tömeg igényeinek kielégítésére készültek, mégha olyan tehetséges művész faragta is ki azokat, mint amilyen Dürer volt. Gyöngyösi korában semmiképen sem volt tehát anyagi okokból elérhetetlen ábránd megvenni egy fametszet-sorozatot, amely Krisztus életét ábrázolta s a templom falain, körben haladva, kifüggeszteni. A képek, mégha nem is Dürer vésője alól kerültek ki, az elmélkedéshez illő hangulatot kétségtelenül fel tudták ébreszteni a szemlélőben. Fametszetekre azért is gondolhatunk, mivel az egyházi szónoklat már korábban felhasználta azokat nevelő munkájában. Ha jól értjük Temesvári Pelbártnak a nagyheti prédikációk elkészítésére adott tanácsait, a szónok előbb felmutatta hallgatósága előtt a keresztet, miközben imát mondott hozzá, hogy így megindítsa a szíveket. Azután tolmácsolta az evangélium elbeszélését, még pedig úgy, hogy a nép lelkiismeretének felrázására az érzelmes jeleneteknél, amilyen Krisztus búcsúja anyjától, megvesszőztatése, ecce homo, egy-egy ily tárgyú képet állított eléje, közben viszont a művelt, tanult emberek kedvéért, szellemi igényeiknek megfelelően, tudós teológiai problémákat, quaestiákat fejtegethetett.¹³⁹

¹³⁸ Gyöngyösi: quomodo magi adoraverunt... quomodo fugit in Egiptum. (V. ö. 114. jegyzet.) — Anselmus: Noli in tua meditatione magorum munera praeterire, nec fugientem in Aegyptum relinquere incommittam. (Migne i. h.)

¹³⁹ Ante omnia potes ostendere crucis lignum quasi cruentatum... Primo proseguere usque ad devotam materiam de separatione Christi et valedicendo a gloriosa sua matre. Et ibi ostende imagines hec represen-

A képsorozat, amelynek a pálos templomok falára kellett kerülnie, Gyöngyösi törekvéseinek jellegéről és az európai szellemi mozgalmakkal való kapcsolatairól egyrészt azzal ad felvilágosítást, amivel gazdagabbá tette az egyházak belsejét, másrészt meg azzal, amit nem hansúlyozott.

A középkor végére a nagyobb plébániatemplomok és a székesegyházak nálunk is megteltek oltárokkal és kibővíültek kápolnákkal a céhek vagy egyes gazdag családok áldozatkészségéből. Az oltárok az alapító testületek vagy családok védőszentjének nevét viselték, szobraik és képeik pedig annak életéből vett jeleneteket örökítették meg. Természetesen voltak Krisztus-oltárok is — a Corpus Christi-oltár valósággal elmaradhatatlan — azonban a Megváltó áldozatának jelentősége kevésbé juthatott kifejeződésre, ha a 15–20 oltár közül csak egy-kettő az övé; még akkor sem, ha a festő egyetlen képen gótikus elbeszélő modorban, successive, egész életét, születésétől mennybemenetelig, lefestette. Oly képsorozat tehát, amelynek minden darabja Krisztust ábrázolja s elmélkedésre sarkal, nemcsak előtérbe helyezi őt, hanem azzal, hogy lebilincseli a szemlélőt, egyszersmind háttérbe szorítja a szentek legendás életét. Oly teljes mértékben, mint Gyöngyösinél, akinek felsorolásában nincs egyetlen utalás sem az efféle mozzanatokra. Krisztusnak ez a kiemelése a feltétel volt ahhoz, hogy a középkori misztika gondolatai újra éledhessenek.

A Gyöngyösi-féle képsorozat kétségtelenül sokkalta több alkalmat adott a misztikus elmélyülésre, mint a többi oltár-festmény, mivel azonban Krisztus egész életét ábrázolja, a szenvedéseket, a passio jeleneteit természetszerűleg nem emeli ki. Ezek tehát nem is markolhatnak úgy a szemlélődő szívébe, hogy magára vállalásukra, átélésükre sarkalhatná őt. De Gyöngyösinak nem is célja ily szenvedélyes érzelmek felébresztése. Szavai, hogy az elmélkedőket ne fogja el kishitűség, ha nem támadnak vízióik és nem lesznek csodák részesei, szintén arról tanuskodnak, hogy nem a XIII–XIV. századi misztika rabja

tañtes... Secundo prosequere historiam evangelicam et poteris alteram compunctionem populi facere in flagellatione Christi per imaginem convenientem... Tertio iuxta passum: Ecce homo, vel: Ecce rex vester, ostende imaginem Christi ligatam suo modo. (Szilády Á.: Temesvári Pelbárt élete és munkái. Budapest, 1880. 22. s. köv. l.) A hely értelmzése hiányzik Mihálovics E.-nél is. (A katolikus predikáció története Magyarországon. Budapest, 1900. I. k.) Talán a szokás eredetére is fényt vet a következő egykorú feljegyzés: Sienai Szt. Bernardin, a nagy ferences prédikátor, 1424 virágvasárnapján Firenzében tartott megrázó beszéde végén meggyújtott két gyertyát, majd felmutatott egy kb. egy rőf nagyságú táblát, amelyre kék alapon Jézus neve aranybetűkkel volt írva, s ozzel a szónoklata nyomán megilletődött hallgatóságot valósággal extázisba hozta (Hefele, K.: Der hl. Bernhardin von Siena und die franziskanische Wanderpredigt in Italien während des XV. Jahrhunderts. Freiburg, 1912. 167. l.)

volt. Vezérszavai is, amelyekben az elmélkedések tárgyaiul elvont fogalmakat ajánlott, erre utalnak. Tartózkodása arról tanúskodik, hogy törekvései nem a dominikánus-ferences misztikához, hanem más szellemi mozgalomhoz kapcsolódtak.

Pontosabban megállapítható szálakat jelentenek a könyvek. A vallomások, amelyekben Augustinus Isten előtt szenvedélyes bűnbánattal tárta fel tévelygéseit és lelki harcait, de egyszersmind költői szépségű meditálások közben kereste az áhított megnyugvást; az imák, amelyekben Anselmus, a tudós dogmatikus bensőséges közvetlenséggel fordult Istenhez és Krisztushoz, kitárva szívét, majd könyörületet kérve, majd dicsőséget zengve és a hála szavát rebegve el;¹⁴⁰ a két aszketikus-misztikus munka, amelyek egyikében Clairvauxi Bernát az alázatnak, majd az igazságnak Istenhez vezető lépcsőit és a kevélységnek tőle eltávolító fokozatait állapította meg, míg a másikban a folyamatos erkölcsi tökéletesedés útját mutatta meg, amelyen Isten igazi szeretetéhez lehet eljutni;¹⁴¹ végül a Szt. Bernát stílusában írt meditációk, helyesebben elmélkedő tanítások, amelyek a belső lelkesültséghez illően szuggesztív erővel és költői szárnyalással ösztönöznek önvizsgálatra vagy imádkozásra. Mindezek a könyvek nem esetlegesen kerültek egymás mellé Gyöngyösinél oly sorozatnak az élére, amelyet Kempis Tamás zár le. Nem is az esztétikai érdeklődés vagy értékelés volt a döntő kiválasztásuknál, bár bizonyára feltűnő, hogy éppen Augustinust, Anselmust és Bernardust szokás nyelvük költői szépsége tekintetében egységbe foglalni.¹⁴² Közülök kettőnek, a hippói püspöknek és a francia ciszterciinek, valamint a ferences Bonaventúrának a műveiben az a szellemi mozgalom gyökerezik, amelynek legismertebb és kétségtelenül legjellegzetesebb irodalmi gyümölcse éppen az *Imitatio Christi*. Igaz — ezt sietve meg kell jegyeznünk — a triász harmadik tagját nem említi Gyöngyösi, azonban, egyes utalásokon kívül, „*Breviloquium*“-ának címe is bizonyítja, hogy ismerte. Eleve valószínű, hogy ezt a jellegzetes s éppen nem gyakori szót a középkor talán legkitűnőbb dogmatikus kézikönyvének¹⁴³ mintájára választotta munkája megjelölésére.

A *devotio moderna* volt az a szellemi áramlat, amelybe Gyöngyösi bekapcsolódott.

Mályusz Elemér.

¹⁴⁰ Vacant: Dictionnaire de théologie catholique. I. k. 1340. l.

¹⁴¹ Hauck: Realencyklopädie. II. k. 630. s. köv. l.

¹⁴² Wetzer-Welte: Kirchenlexikon. I. k. 891. l.

¹⁴³ *Breviloquium theologicæ veritatis*. — V. ö. Hauck: Realencyklopädie. III. k. 284. l., Hurter: Nomenclator. II. k. 325. l. Az újabb irodalmat, amely Bonaventúrának Kempisre gyakorolt hatásával foglalkozik, ismerteti Grabmann, M.: *Der Einfluss des hl. Bonaventura auf die Theologie und Frömmigkeit des Mittelalters*. Zeitschrift für katholische Theologie. 68. (1944) 26. s. köv. l.

A DEBRECENI KOLLÉGIUM KÖNYVTÁRÁNAK PUSZTULASA.

II. Rákóczi Ferenc felkelését Debrecen város történetében a „futások“ teszik fájdalmasan emlékezetessé. Lakossága négy ízben „bontakozott ki“ ellenség közeledésének hírére. hátrahagyva otthonát fosztogató kuruc csapatok, lézengő martalócok, a rombolás szenvedélyétől megszállt császári seregek kényének-kedvének. A város elfutamodását egy ízben vaklárma okozta, egy alkalommal az ellenség elkerülte, kétszer azonban a császári armada vonulásának útjába esett és keservesen fizetett Rákóczihoz való hűségéért.¹

Az első futás — 1705. őszén — volt a legfájdalmasabb. A város kiürítését arra az esetre, ha Herbeville tábornagy Erdély felé tartó hadserege útbaejtené, a fejedelem személyesen parancsolta meg a szécsényi országgyűlésen jelenlévő debrecenieknek.² Az ellenség közeledésének hírére Dobozi István főbíró Rákóczihoz sietett Tokajba, de nem tudta rábírní rendelkezésének visszavonására. Október 20-án a debreceniek „egész városostul kitakarodtak“ annyira, „hogyan nem valamire való embert, de még koldust is alig kaphatni“ benne. „Debreczen futását követte az egész vidék, az utakon futó szekereknél, a falukon pedig pusztaságnál egyebet nem láthaték“ — írja a szemtanú Eszterházi Antal kuruc tábornok.

¹ A II. Rákóczi Ferenc korabeli Debrecen történetére értékes adatok találhatók az *Archivum Rákóczianum* köteteiben és *A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára* V. kötetében. A városi jegyzőkönyv fellejegyzéseit Révész Imre publikálta: *Napló II. Rákóczy Ferenc magyar nemzeti szabadságharcának idejéből Debrecen városának azon kori jegyzőkönyve szerint, egy kis elő- és utószóval.* (Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, III/1872. 421—447.) Idézi a jegyzőkönyvet Szűcs István is a *Szabad királyi Debrecen város történelme* III. kötetében. (Debrecen, 1871.) Az említett kiadványokban található adatok összefoglalása Balogh István doktori értekezése: *Debrecen hadiszolgáltatásai a Rákóczi-felkelés alatt 1703—1711.* Debrecen, 1935. Az adatgyűjtés és feldolgozás hiányaira utal Géresi Kálmán cikke: *Dobozi István debreceni bíró levelezése a gróf Károlyi levéltárban.* (A „Csokonai Kör“ évkönyve 1890—1893. évekről. Debrecen, 1894. 111—124.) Ha a város történetét érintve forrást nem idézek, akkor a fenti forrásokra támaszkodom.

² *Debreczeniek a szécsényi országgyűlésen.* Közli: Zoltai Lajos. (Régi Okiratok és Levelek Tára, I/1905. 1. füzet 68—72.)

A város „kibontakozása“ inkább fejvesztett futamodás volt, mint tervszerűen végrehajtott kiürítés. A Nyírség, Kisvárda és Tokaj felé futó szekerek a polgárok hirtelenében összeszekapkodott javait mentették, a közvagyon mentésére — úgy látszik — nem igen gondoltak. Az üres városban ott maradt a városi nyomda, a patika, nem szállították el a kollégium könyvtárát, a templomok mozdítható felszerelését, rengeteg kuruc hadfelszerelési anyag jutott a németek kezére, pedig elég idő volt mindezek mentésére.

Ezt a mulasztást csak azzal lehet magyarázni és menteni, hogy a debreceniek utolsó pillanatig reménykedtek maradhatásukban. „Ez a város sok száz esztendőktől fogva, tüzek, vizek, török, tatár s több ellenségek között főhajtással, maga alkalmaztatásával, mindenfelé való *adommal* megmaradt.“ Most is azt remélte, Károlyi generális meggondolatlan ígéretében bizakodva, hogy 500 gyalogos és 200 szekér kiállítása fejében megmaradhat. Azért is szívesen váltotta volna meg magát, mert Schlick császári tábornok a városra bocsátott hódolttató levelében megígérte, nem lesz bántódása, ha „veszteglésben marad“. A kuruc hadvezetés azonban hajlíthatatlan volt; Károlyi azt a parancsot kapta, hogy „inkább égesse fel a várost, jobb senkié ne legyen, mint az ellenségé“. „Nyelvnek nem lehet kimondani, minő bódulás volt az *ily hirtelenséggel*.“ Csak ezzel a bódulással lehet magyarázni, miért nem gondolt senki a kulturális értékek mentésére, a könyvtár elszállítására sem.

Az október utolsó napjaiban hazaszállongó debrecenieket siratni való látvány fogadta. A templomokat kevés kár érte, a nagytemplomban szétépték a kántor énekes- és passzióskönyvét. A város nyomdája és a kollégium bibliothékája azonban helyrehozhatatlan károsodást szenvedett. A könyvtár pusztulásáról Pósalaki János nótárius így emlékezik meg a város jegyzőkönyvében: „A scholában mind a pataki, mind az itt való bibliotheca összevissza hányatott, több 300 auctornál odalett, sok könyv szélyel tépetett, sok félig megégettett, sok levelenként a curián — az iskola belső udvarán —, utcán, a táborhelyen elhintetett, sok porba, ganéjba kevertetett. A thékák összeforgattattak, a deákok odahordott ládái felhasználattak; térdig ért a házakban a sok összevezavart papiros.“

Dobozi István főbíró a császári hadsereg a barbár magatartására fel akarta hívni a protestáns külföld figyelmét, az erdélyi reformátusok példájára, kik az enyedi kollégium 1704. évi elpusztítását európai nevezetességű ügyvé tudták tenni.³

³ Püspöki Péternek, az erdélyi református rendek bécsi deputatusának Stepney bécsi angol követhez és Marlborough herceghez írt panaszát Simonyi Ernő adta ki *Angol diplomatai iratok II. Rákóczi Ferenc korára* c. kiadványában, I. köt. (Budapest, 1871.) 272—276. (Archivum Rákóczián, II. osztály.)

Okolicsányi Pált, az evangélikusok vezérferfiát, aki császári részről holland és angol közvetítők jelenlétében tárgyalta a kurucokkal kötendő békéről, tudósította a nyomda és a könyvtár pusztulásáról: „...megmondhatja az református mediatoroknak, micsoda persecutiót csinált az német nállunk, az midőn bibliothecánkat, typographiánkat evertálta; gondoltam, leszen azoknál pro motivo, minthogy minden könyveket az mieink az ő országokrul hordanak nagy költséggel...”⁴

A debreceni kollégium⁵ könyvtárának történetét tárgyaló terjedelmes (377 lapra terjedő) műben, Varga Zsigmondnak a kollégium 400 esztendő jubileuma alkalmából készített, s nem rég megjelent könyvében⁶ egyetlen szó sem esik az 1705-ös katasztrófáról, s hallgatással mellőzi a pusztulást betetőző további eseményeket is. Érthetetlen, hogy miért. Hiszen — ha már a város jegyzőkönyvét nem nézte meg — Révész publikációjából, vagy a Szücs István szerzette *Debreczen város történelmében*-ben közvetlen forrásból, az itt közölt egykorú feljegyzésekből értesülhetett volna róla. Éppen debreceni könyvek vezethették volna nyomra: Csűrös Ferencnek a debreceni nyomda történetéről írt munkája, vagy Balogh István disszertációja, hogy Géresi Kálmán cikkéről ne is beszéljünk. Bár hibásan — az 1705-ös eseményt 1707-re téve — megtalálhatta volna a kollégium Zsigmond Ferenc írta történetében is.

⁴ Bercsényinek szóló 1705. nov. 16-i leveléből értesülünk erről a lépésről. Idézi Csűrös Ferenc *A debreceni városi nyomda története* (Debrecen, 1911.) c. munkája 147–148. lapjain.

⁵ A kollégium a Rákóczi-korban történetének legváltozatosabb időszakát éli át, melyet azonban a történetével foglalkozó munkák alig érintenek. Zsigmond Ferenc (*A debreceni református kollégium története 1538 (?)–1938*. Debrecen, 1937. 74.) még csak megemlékezik szenvedéseiről, Nagy Sándor munkájában (*A debreceni református kollégium*. I. Hajdúhadház, 1933.) még ennyi sem található. Nincs felderítve a futások története; az 1706. évi futásokra a Coetus jegyzőkönyvéből értékes adatokat közöl Géresi Kálmán *A kollégium külső történetének vázlata 1848-ig* c. dolgozatában. (A debreceni ev. ref. főgymnasium értesítője az 1894–95. iskolai évről. 30–32.) A futásokra vonatkozó feljegyzéseket már régen össze kellett volna gyűjteni azoknak a vármegyéknek és városoknak (Beregszász, Szatmár, Nagybánya stb.) levéltárából, melyek a bujdosó diákokat befogadták vagy segítették. Ezeket az adatokat ma már nem lehet összeszedni. Nincs feldolgozva a kollégiumnak Rákóczival és a felkeléssel való kapcsolata sem. A diákoknak a szabadságharcban való részvételére nézve I. Barcsa János cikkét: *A tiszántúli reformátusok a kurucokban*. (Debreceni Protestáns Lap, XXVI/1906. 680.) V. ö. *A református Esze Tamás* c. tanulmányom (Budapest, 1941.) 13–15. lapjain található adatokkal. A debreceni *Series studiosorum* Thury Etele-féle kiadása (Iskolatörténeti Adattár, II. 96–466.) ebből a szempontból is használhatatlan.

⁶ A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége. 96 műmelléklettel. Debrecen, 1945. A Debreceni Kollégium Története c. sorozatban jelent meg.

E feltűnő hiányosság nem menthető azzal, hogy a tudós szerző a könyvtár „kialakulási történetét” akarta megírni, mert a könyvtár kialakulására nézve éppen nem közömbös eseményt mellőzött, s e miatt téves következtetésekre is jutott. A könyvtár történetének első okmánya a Rákóczi-korból való. 1706-ban, a felkelés negyedik évében, állítja össze Naszályi István *bibliothecarius* első ismert katalógusát *Series librorum thecam Debreceniensem adornantium noviter delineata* címmel. E cím elárulja, hogy volt egy előző katalógus is. Nyilvánvaló, hogy 1706-ban azért kellett újat készíteni, mert a könyvtár 1705. évi csönkulása és szétszóródása ezt szükségessé tette. Naszályi katalógusa — 1651 tételben 1689 darab felsorolása — tehát csak arra nézve nyújthat tájékoztatást, *hogy mi maradt meg*, nem pedig arra, hogy *mi volt*. Ha csak elő nem kerül egyszer a régebbi összeírás, — pedig aligha fog előkerülni, valószínűleg odaveszett ez is, — sohasem fogjuk megtudni, mit tartalmazott a teljes könyvtár, mi lett belőle a barbár dúlás áldozatává.

A veszteséget *számszerűleg* még hozzávetőlegesen sem tudjuk meghatározni. Láttuk, Pósa-házi 300-nál több auktor vesz-tét panaszolja. Ha megállapítását helyesnek fogadjuk el, akkor a károsodás nem haladta meg az állomány 20%-át. Dobozi, a főbíró, azonban „Scholánk könyveinek *nagyob és job részének* el praedáltatásáról” emlékezik meg Galambos Ferenc tiszántúli vicegenerálishoz intézett levelében.⁷ A generális korának talán legderekből református közéleti férfia, „anyaszentegyházunk lelki fia”, a prédikátorok bizalmasa,⁸ néki a debreceni főbíró csak az igazságot írhatta, a pusztulás mértékéről kialakult hivatalos véleményt: a debreceni könyvtárnak csak töredékét tudták összeszedgetni a nagy pusztulás után.

A Pósa-házi hozzávetésénél jelentősebb mérvű károsodásra utal a könyvtárban elhelyezett 1685-ös amszterdami Bibliák számának csökkenése is. 1702-ben „Debreczen város tanácsa, Isten dicsőítése iránti buzgalomnál fogva, bőv adakozással a szent bibliának 40 példányát Cs. Komáromy György főbíró gondoskodásából, külföldi országokból megrendelvén a debreczeni collégium használatára, annak könyvtárába szállította és helyezte”. Az átadásra kiküldött egyházi és városi vegyes bizottság szabályzatot alkotott használatukra nézve: „a könyvtárnak a tanárok híre és beleegyezése nélkül csak egy példányt is semmi szín alatt kiadni ne merészeljen”. Négy esztendő múltán, az 1706. évi katalógizálás alkalmával már csak 26 példány volt meg.

⁷ Kelte: Debreczen, 1707. szept. 2. Az Országos Levéltár Missiles c. gyűjteményének 18. fascikulusában van.

⁸ A reá vonatkozó adatokat l. *Tábori papok II. Rákóczi Ferenc hadseregében* c. tanulmányomban. (Egyháztörténet, I/1943. 45.)

Nyilván nem azért, mert a könyvtárosok vétettek a szabályzat ellen, hanem azért, mert 14 példány a könyvtár feldúlásakor elpusztult.⁹ A kár a teljes állomány 2/5-öd része. A pusztulás szeszélye kiszámíthatatlan, ez az adat is csak hozzávetőleges képet ad a veszteségről, de figyelmeztetésül szolgál arra nézve, hogy Dobozi veszteség-mérlege helytálló.

Varga Zsigmond egy megcsontult könyvtár katalógusa alapján az *egész könyvtár* állagáról és értékéről mond ítéletet. Véleménye szerint „a kollégium könyvtára *elsősorban ifjúsági* könyvtár volt, iskolai célokat szolgált és ami a coetus szellemi szükségletén túlment, azt anyagi és pedagógiai érdekből is könnyen elmellőzte“, s ez az ifjúsági jellege szolgál magyarázatul „hiányainak megértéséhez“. Ezt az érvelését a szerző maga erősíteni meg, midőn Szepsi András hagyatékának említése során rámutat arra, hogy a könyvtár nem annyira vásárlás, mint inkább hagyományozások által gyarapodott: „nyilvánvaló, hogy ezt megelőzőleg mások is hagyakoztak és a könyvtár *jelentékeny* része ilyen külföldet járt hálás lelkészek hagyatékaiból került össze“. A külföldet járt tudós teológus, a könyvek szerelmese, áldozatkész vásárlója és hagyományozója nem olvasta volna a debreceni könyvtár 1706-os állományából hiányzó magyar szerzők műveit, Melius, Bornemisza Péter, Senczi Molnár Albert, Alvinczi Péter munkáit, s elképzelhető-e egyáltalán, hogy a debreceni Melius debreceni nyomdából kikerült művei hiányzanak a debreceni kollégium könyvtárából, abból a könyvtárból, mely a szerző helyes feltevése szerint elsősorban könyvgyűjtő és könyvolvasó prédikátorok hagyományaiból gyarapodott? Nincs adatunk arra, hogy a könyvtárat a Rákóczi-felkelést megelőző időkben valami károsodás érte volna, a város nem került ellenség kezére, tűzvész iskoláját nem pusztította el, a könyvgyűjtemény majd másfél századon át zavartalanul gyarapodhatott, s hogy a 18. század első évtizedében, mikor egy derék sáfára számbaveszi, mégis csak egy szerény, mondhatnánk jelentéktelen, ifjúsági könyvtár hatását teszi a kései szemlélőre, ennek nem lehet más oka, mint 1705. évi szerencsétlensége, mikor — Dobozi István szavaival élve — „nagyobb és jobb része“ elveszett. Amit tehát Varga az első katalógus feldolgozása alapján a könyvtár állományáról és értékéről mond, tarthatatlan; a debreceni kollégium könyvtára pusztulása előtt bizonyára jóval értékesebb gyűjtemény volt, mint feltételezi.

Póсахázi tudósításában akad egy halvány utalás arra,

⁹ V. ö. a Szűcs i. m. III. kötetének 927—928. lapjain található tudósítást a Naszályi-féle katalógus ide vonatkozó adatával, melyet Varga közöl műve 25. lapján.

hogy a könyvtárt talán mégis megpróbálták biztonságba helyezni: az a hely, ahová a diákok ládáit összehordották, biztonságosabb hely lehetett, olyan zuga az épületnek, mely rejteknek számított. Itt akadhattak rá a dúló katonák. Az enyedi kollégium könyvtárát is „rejtekeből kivágva” prédálták fel Rabutin zsoldosai. S ha elrejtették, bizonyára az értékes régi anyaggal cselekedtek, melyet nem akartak egy bizonytalan kimenetelű futás kockázatának tenni ki. Nem tudhatták, bujdosásuk meddig fog tartani, minden bizonnyal vittek magukkal is könyveket, mint ezt Géresi Kálmán is feltételezi, s ha valóban vittek, ezek inkább a mindennapi használatra szánt tankönyv jellegű könyvek voltak, s mert útközben baj nem érte az exulánsokat, elsősorban ezek maradtak meg. Nehéz is feltenni a coetus vezetőiről, — bármily hirtelen jött is a parancs a futamodásra, — hogy a könyvtárat ne próbálták volna biztonságba helyezni, s csak magukra gondolva, helyén hagyták volna, mint a nagytemplom kántora énekeskönyveit. Ha e feltevésünk valónak bizonyul, pedig támogató adatok híján is valószínűnek látszik, akkor ez által is érthetővé válik, miért iskolai könyvtár jellegű a nagy romlásból megmentett töredéke.

A könyvtár pusztulása történetének vannak más tisztázásra váró mozzanatai is, valamennyi között leghomályosabb a pataki könyvtárról szóló tudósítás. 1705-ben voltaképpen *két könyvtár* vesztét könnyezték meg a futásból hazatérő debreceniek, a maguké mellett a sárospataki bibliothékaét is. Varga könyvében arról sem történt említés, hogy 1671-ben a pataki bujdosó iskola Debrecenbe mentette könyvtárának egy részét, s az ott volt még 1705-ben is. Hány könyvük volt a patakiaknak Debrecenben, külön kezelték-e őket, vagy pedig a debreceni könyvtár állományába vették fel? — olyan kérdések ezek, melyekkel a könyvtár történetírójának érdemes lett volna foglalkozni. 1743-ban a pataki iskola 5 könyvet kapott vissza; a többi mind odaveszett volna az egymást követő viszontagságok között Debrecenben? Pósalaki feljegyzéséből arra következtethetünk, hogy *két különálló könyvtár* könyveit tépték szét és tiporták sárba Herbeville német és dán katonái, az 1706-os számbavétel alkalmával azonban valószínűleg összeolvasztották a két könyvtár töredékeit, s később csak az a néhány pataki könyv került vissza eredeti helyére, mely bejegyzése alapján kétségtelenül pataki tulajdonnak bizonyult.¹⁰

¹⁰ Szinyei Gerzson, *A sárospataki főiskolai könyvtár története*. (Sárospataki Lapok, 1/1881. 58—59.) Meglepő a szerző tájékozatlansága a pataki főiskola történetében. Szerinte „a bujdosó főiskola az 1704. és 1705-ik évek folyamán végre Nigrelli császári hadparancsnok pártfogása mellett költöztetett vissza régi helyére.” Pataki okmányból győződhetett volna meg arról, hogy a kollégiumot Orosz Pál, II. Rákóczi Ferenc generálisa

A debreceni könyvtár további sorsát vizsgálva tisztázunk kell azt a kérdést is, hogy mi történt vele a város második és harmadik futása idején. Debrecen mindkét alkalommal a Magyarországon operáló Rabutin császári tábornagy vezetése alatt álló erdélyi hadsereg elől „bontakozott ki” a kuruc hadvezetés parancsára. Először 1706. augusztus 2-án; ez a futása rövid ideig tartott, mert a német hadsereg Kassa felé tartó útjában Debrecenre elkerülte, s a lakosság már augusztus 18-án „iminnen-amonnan hazaszivárgott”. Kassa eredménytelen ostroma után azonban hosszú időn át — 1706. november 28-ától 1707. január 2-ig — megszállva tartotta a várost. E harmadik futás részletei elég homályosak. A kiűrités már 1706. október 19-én megtörtént, ezen a „napon tíz órakor egész debreceni lakosok helyekből kibontakozódtanak”, Rabutin azonban csak november 28-án vonult be a városba. Hajszálon múlt, hogy nem vált utcai harcok csataterévé. A generális „Debreczen romlásban lévő árkaít renoválja, utcáit keresztül csinálván, két-két taraczkal muniállyá”, mert attól kellett tartania, hogy Károlyi hajdúsága hirtelen megrohanja „táborostul, bagasiástul be szállott, uczákra és házakra szállított” hadinépét.¹¹ A támadásból nem lett semmi, az elcsigázott sereg heteken át „nyutuzott, tetvészett és aludt”, vagy rabolta a boldogtalan várost. Mikor a debreceniek hazafordultak, volt min búsulniok.

Egyetlen helyi adatunk sincs arról, hogy mi történt ez idő alatt, 1706. augusztusától 1707. januárjáig, a kollégium könyvtárával. A város jegyzőkönyve igen töredékes erről az időről, s bár a pusztításnak szemléletes képét nyújtja, még a kollégiumról sem emlékezik meg. Szücs István említett könyve azonban tud a könyvtár egy *második* pusztulásáról is: „Rabutin hadainak Debreczenben tartózkodása idején történt az, mi a városi jegyzőkönyvben ugyan említve nincs, de Debreczenért épen nem érdeklődött és így annál szavahihetőbb írók által erősítették, hogy t. i. Rabutin katonái akkori itt időzésök közben, Debreczennek tett több károk között, a főiskolai könyvtárt is, részint kifosztották, részint megégették.” A „szavahihető írók”

restituálta 1703. szept. 2-án. (A tiszáninneni egyházkerület levéltára A. III. 552. 18.)

A Debreczenben lévő pataki könyvtárról a *Debreczeni Diarium* is megemlékezik, midőn beszámol Apafi fejedelem látogatásáról. 1681. szeptember 10-én „a fejedelem délben be jő az erdélyi urakkal Teleki uron kívül ebédre és szép ebédét el végezvén, templomunkát és Scholánkat, annak classisit, *thékát a patakival együtt* és az új épületet meg nézvén, szemlélvén, szép fejedelmi pompájával ki mégyen a táborban.” (Közl: dr. Csűrös Ferenc. Történelmi Tár. Új folyam XI/1910. 73.)

¹¹ L. Károlyi jelentéseit Rákóczinak: Mihályfalva, 1706. dec. 2. és Károly, 1706. dec. 8. (Országos Levéltár. Rákóczi-Aspremont lt. Elenchus szerinti iratok, fasc. 66.)

munkái lexikális jellegű kézikönyvek: Bonbardi *Topographia*-ja, Korabinszky földrajzi, történeti és gazdasági lexikona és a Lassu István-féle *Közhasznú események tára*.¹² Biztosra vehetjük, hogy nem merítettek eredeti forrásból, valószínűleg — mint napjainkban Zsigmond Ferenc tette —, az 1705-ös könyvtárpusztítást iktatják be az 1706-os események közé.

Az 1705. évi romlásból megmaradt és 1706-ban katalógusba vett könyvek sorsáról egyetlen hiteles tudósításunk van, Dobozi István 1707. szeptember 2-án kelt levele Galambos Ferenchez: „Scholánk könyveinek nagyob s job részének el praedáltatásatul megh maradot részét pro securitate mégh tavaly a nemes város Ecsedbe küldötte vala. Most viszont az iminnenamonnán öszve szereztetett részecskéjét ujolag oda tecczet küldeni. Ugyan is Rabutin bizonyosan még tegnap előtt által kelvén a Dunán, Pest alá szállott, onnan hova migyen, az jó Isten tudja. Mi attul tartunk, uttyában ne essünk mostan is, kire nizve akartunk providealni.“ E tudósítás nem elég világos értelmű. Felületesen értelmezve arra a megállapításra juthatunk, hogy miután a könyvtárt az 1706. év folyamán Ecsed várába szállították át, az minden károsodás nélkül biztos helyen élte át Debrecen újabb válságát, sőt még gyarapodott is az 1705. évi romlásból később megkerült könyvekkel. Fájdalom, nem ez az igazság: a bibliotheka 1706. telén Rabutin garázda katonái kezére került, nyilván azért, mert a providencia nem lévén elég böles, Ecsedből időközben hazaszállították Debrecenbe, ahol a katonák sárbataposták vagy tábortüzüket táplálták vele. E második pusztulásból már csak igen kiesiny töredéke, „iminnen amonnán öszve szereztetett részecskéje“ menekült meg, melyet azután „ujjlag“ Ecsedbe szállítottak, s valószínűleg csak a felkelés lezajlása után a békességes idő beálltával vittek vissza régi helyére. Ez a sok viszontagságon átment könyvtár-töredék a mai kollégiumi könyvtár alapja.

A Dobozi-féle tudósításnak ilyen értelmezése mellett szólnak más adatok is. A fejedelem 1707. május 5-én kelt adománylevelében megemlékezik a kollégium pusztulásáról: „a debreczeni kollégium számára collatiojokra nézve esztendőnként száz száz forintot érő sőt, *mostani elpusztulásokra nézve* pedig pro hinc et nunc ezer kősókat“ adományozott éppen Naszályi István volt könyvtáros folyamodványára, ki ebben az időben már szeniora az iskolának. A Kismarjai Albert prefektusnak szóló fejedelmi rendelet Debrecenben kelt.¹³ Néhány napos debreceni tar-

¹² „Rákóczi zendülése alkalmával is igen sanyargattatott Debreczen Rabutintól, midőn a dühös katonaság az itt levő jeles könyvtárt a tudományok kimondhatatlan kárára elpusztította.“

¹³ Protocollum Rákóczianum, IV. (Országos Levéltár. Br. Jeszenák-esalád lt.)

tózkodása alatt¹⁴ személyesen győződött meg a kollégium segélyre szoruló voltáról, s a szenvedő haza sorsában osztozó iskola nyomorúságán szánakozva, bőkezű adományban részesítette, hogy ezzel is megvigasztalja „az futáshoz szokott, s most is az rácz hiritől rettegő elméjeket”.

De nem csak a kollégium, a könyvtár pusztulásáról is van egykorú hiteles adatunk. A budai jezsuita kollégium *Historia Domus*-ából¹⁵ Schoen Arnold *A budai Szent Anna templom* c. művében¹⁶ ezt a roppant érdekes feljegyzést idézi: „Libri haeretici ex famosa Debrecinensium Lutheranorum bibliotheca huc allati quinquagesimum numerum excedentes igni traditi”. A könyvégetés nem volt szokatlan látvány Budán, de másutt sem. Ahol a jezsuiták lábukat megvetették, az eretnek könyvek nem kevesebb buzgósággal vadásztak, mint az eretnek lelkekre. A tudós Debreczeni Ember Pál könyveit Rákóczi közbelépése mentette ki a szatmári jezsuiták kezéből: mikor a kurucok 1703-ban Szatmárt felégették, s ő híveivel együtt a szatmári szőlőhegyre szaladt, könyveit rögtön elfoglalták a jezsuiták.¹⁷ A budai *Sodalitas studiosae juventutis* azzal is kitüntette magát a jezsuita atyák szemében, hogy eretnek könyveket szedegetett össze, olykor erőszakosan is, hogy ezeket „Vulcanusnak szentelje”. Egy másik feljegyzésük: „Libri haeretici erepti et e Lutheri et Calvinii tenebris ad veritatis lucem denevere.”¹⁸

Pontosan meg tudjuk állapítani, mikor kerültek a debreceni kollégium könyvei Budára. Rabutin hadseregének egy részével Debrecenből Budának tartott, 1707. január 23-ára virradó éjjelen Pestre érkezett elcsigázott hadinépével, február 3-án kelt át Budára,¹⁹ s ekkor egyik tisztje, talán éppen egy táborában működő jezsuita „pastor castrensis” megörvendezettette a budai jezsuita atyákat e nevezetes hadizsákmánnyal. Levéltárunkban nem maradt fenn az elhamvasztott könyvek jegyzéke, ezeket az 1706-os katalógusba foglalt könyvek között kell keres-

¹⁴ Május 3-tól 6-ig volt Debrecenben. (Márki Sándor, *II. Rákóczi Ferenc*. I. köt. Budapest, 1907. 621—622.)

¹⁵ *Historia Societatis Jesu Budae gloriosae recuperatae*. A Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában. Fol. Lat. 3440. A feljegyzés a 109. lapon található.

¹⁶ *Budapest Székesfőváros Várostitörténeti Monográfiái* c. sorozatban jelent meg 1903-ban. Az idézet a 27. lapon található.

¹⁷ „Megsírathatatlan kárt okoztak az utókornak, amennyiben jegyzeteit, melyek a történelemre s az akkori idők jellemzésére nagy érdekű adatokat foglalhattak magokban, vagy elszórták vagy elrejtették.” (Bartók Gábor, *A szatmári és németi ref. iskolák történetei*. Sárospataki Füzetek. IV/1860. 223.)

¹⁸ L. a kézirat 78. és 110. lapjain.

¹⁹ Hanskarl Erzsébet, *Budai, óbudai és pesti hírek a „Wienerisches Diarium” első ötven évfolyamában. (1703—1752.)* A Fővárosi Könyvtár Évkönyve. VIII/1938. 192.

nünk. A megégetés napját a jezsuita napló nem jegyezte fel, dátum nélkül, az 1707. évre visszatekintve emlékezik meg erről az eseményről; alighanem valamelyik februári vagy márciusi napon történt.

Lehet, hogy a Budára vitt könyveket valaki a katonák-tól szedegette vagy vásárolta össze. Gyakran jártak el így azok, akiknek szívükön feküdt a könyv sorsa. Csécsi János pataki professzor egy német katonától olyan könyvet vásárolt Kassán, melyet az 1697. évi hegyaljai felkelés leverése alkalmával vittek el a pataki várból.²⁰ Zalányi Boldizsár gyulafehérvári pap felpredált könyvei közül néhányat Teleki László gróf váltott magához, a prédikátor megható levélben kérte vissza könyveit patrónusától.²¹ De az sem lehetetlen, hogy valaki a könyvek között járatos ember szakértelmével úgy válogatta ki ezeket a debreceni bibliothékából. Egy Rabutin hadseregéhez tartozó literátus ember a kollégium auditoriumában lévő falfestmények (inscriptae parietes) alá gúnyolódó latin disetichonokat firkált.²² Az efféle „versszerzés” nem volt szokatlan művelet katonák között sem, egy másik német katonapoéta Teleki Pál kendilónai pusztá házának falait irkálta tele pasquillusokkal.²³ A debreceni poemákban nincs vallási vonatkozás, a „rebellio” becsmérése valamennyi. („Exulat hinc prudens, ubi stulta rebellio regnat.”) Egy ilyen könyvekhez is értő „literátor” vihette Budára, máglyahalálra a könyvtár 50 könyvét.

A debreceni könyvtárnak a fentiekben vázolt szinte teljes elpusztulása csak egy fejezete a magyar könyv Rákóczi-korban végbement pusztulásának. Sorsában osztozott az enyedi kollégium könyvtára is.²⁴ A prédikátorok magánkönyvtárait is szét szórta, vagy megsemmisítette a vihar. Zalányi Boldizsár esetét már említettük: szép könyvtárából egyetlenegy könyve maradt, a többi „minden kimillés nélkül hurezollyák s moeskollyák, akinek kell is, akinek nem is”. Dobraviczai Sáfár Miklós polgárdi prédikátor 200 tallért érő bibliothékáját tűzzel égette meg a német; „már tisztemet sem gyakorolhatom könyvek nem volta

²⁰ L. Szinyei idézett dolgozatát.

²¹ Gyulafehérvárott 1704. március 2-án Teleki Pál grófhoz írt levelét Nagy Géza adta ki: *Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése. — Szenvedő papok, szenvedő egyházak.* Kolozsvár, 1933. 81–82. (A Károlyi Gáspár irodalmi társaság könyvtára. I.) Címlapján Zalányi Boldizsár szép pecsétjével.

²² Ezeket a verseket Veszprémi István adta ki: *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia.* IV. (Bécs, 1787.) 487–499. V. ö. a Géresi 5. alatt idézett dolgozatának 32. lapján lévő jegyzettel.

²³ L. a 8. alatt említett tanulmányomban.

²⁴ Az enyedi könyvtár pusztulására vonatkozó, részben ellentmondó adatok egyeztetése még hátra van. Az enyedi kollégium Rákóczi-korabeli története is csak nagy vonásokban ismeretes.

miatt, sőt nem is élhetek“ — panaszkolja keservesen a fejedelemnek.²⁵ Debreczeni Ember Pál könyvtárát a kurucok szórták szét, néhány könyvét esztendőök multán is kerestette.²⁶ A könyvek pusztulása elkerülhetetlen következménye minden háborúnak. A jezsuita misszióknak nem nagy dicsősége, hogy a protestáns irodalom termékeit — köztük bizonyára a magyar művelődés nem egy pótolhatatlan emlékét — versenyt irtotta a részeg, esztelenül pusztító zsoldoskatonával. A kollégiumi könyvtár könyveit emésztő debreceni tábortűz és budai autodafé így ábrázolja ki előre a legnevezetesebb debreceni könyv, a Komáromi Csipkés-biblia sorsát.

Sajnálatos, hogy Varga Zsigmond egyébként értékes könyvéből a könyvtár pusztulásának története kimaradt. A könyvtárával összeforrott szakember lelkes buzgóságával s nagy bibliográfiai tudással — bár itt-ott provinciális túlzással — értékeli a könyvtár gyarapodásáról fennmaradt adatokat és mutat rá nagy értékeire. Csupán ezzel azonban nem lett volna szabad megelégednie, mert ez még nem történetírás. A történetírónak vállalnia kell az adatgyűjtés lassú és fáradságos, de mellőzhetetlen munkáját is.

Esze Tamás.

²⁵ Levelén nincs dátum, a fejedelem válasza 1705. márc. 21-én Egerben kelt. (Országos Levéltár. Lymbus. Ser. 1. Fasc 72—73.)

²⁶ Harsányi István, *Debreczeni Ember Pál eddig ismeretlen kéziratai*. (Protestáns Szemle, XXVII/1915. 129.)

A „DEBRECENI BIBLIA“ VISZONTAGSAGAI ÉS ELNYOMÁSA.

Komáromi Csipkés György 1718-ban kinyomott magyar bibliafordításának cenzurájára vonatkozó ismereteink főként a Magyar Könyvszemle közleményein alapszanak. Illésy János 1889-ben megjelent *„Komáromi Csipkés György bibliája“* című cikke¹ a Magyar Országos Levéltár néhány hivatalos okmánya alapján vizsgálja e fordítás lefoglalását és sorsát, majd 1890-ben Széll Farkas *„Újabb adatok Komáromi Csipkés György bibliájához“* című közleménye² a budapesti egyetemi könyvtár kéziratárában levő Kaprinai-féle másolatokból járult hozzá három további okirat közlésével az ügy ismeretéhez.

Ezek a közlemények azonban távolról se tisztázzák Komáromi Csipkés György Bibliája dolgát, mert se külön-külön sem együtt nem adják az ügyre vonatkozó iratok teljes összefüggő sorozatát.

Illésy Jánosnak t. i. erre a csomóra kellett volna rájutnia.

Igy maradt az ügy ismerete a két terjedelmes közlemény után is hézagos és töredékes s így vált szükségessé utalni a Komáromi Csipkés György-féle Biblia cenzúra-iratait magában foglaló csomóra, amit e sorok írója tett meg *„A debreceni biblia sorsa“* című közlésével, amely a két közlemény után 50 évvel ugyancsak a Magyar Könyvszemlében látott napvilágot.³

Ez a közlemény az Illésy János- és a Széll Farkas-féle közlések kiegészítésül az egész ügy kulcsára vezeti rá a Komáromi Csipkés György-féle magyar bibliafordítás sorsa iránt érdeklődő magyar egyház- és irodalomtörténetet s ezt adja a további kutatás kezébe.

Az eredeti aktacsomó az új közlés szerint majdnem teljesen magában foglalja az ügyben termelt hivatalos iratok egész sorozatát — s megvilágítja az ez ügyben tett hivatalos ténykedések valamennyi fontosabb mozzanatát és — eredetiek gyűjteménye lévén — jobb anyagot szolgáltat a Kaprinai-féle

¹ Magyar Könyvszemle, 1889. 138—146. l.

² Magyar Könyvszemle, 1890. 136—145. l.

³ Magyar Könyvszemle, 1940. 236—241. l.

másolatoknál. Ezenfelül pedig jórészt megoldja mindazokat a kérdéseket, amelyek az ügyvel kapcsolatban felmerülhettek és tisztázásra várhattak.

A „Magyar Könyvszemlé“-ben megjelent közlés azonban a dolog természeténél fogva nem mehetett bele az ügy lényegébe és megvilágításába. Azért e helyen és ez alkalommal debreceni, református és protestáns vonatkozásban térek vissza az ügyre s újra megállapítom a következőket:

1. *Komáromi Csipkés György bibliafordításának* a helye nincs megfelelő módon kijelölve a magyar tudományban.

Az az 1685-ös évszám, amely magán a megjelent könyvön található, egyszerűen légből kapott, mert a fordítás nem ebben az évben készült, nem is ebben az esztendőben jelent meg.

A fordítás azért nem készülhetett 1685-ben, mert Komáromi Csipkés György 1685-ben már nem élt. Köztudomású, hogy 1678. október 6-án meghalt. Megjelenni meg a fordítása azért nem jelenhetett meg 1685-ben, mert a kiadására vonatkozó megállapodás is köztudomásúlag 1715-ben történt, a kész példányok behozataláról is csak 1719-ben értesülünk, tehát az 1685-ös évszám nem lehet a megjelenés dátuma sem! Az kétségtelen, hogy Szabó Károlynak a fordítás címlapján szereplő 1685-ös évszám némi jogot nyújthatott arra, hogy a könyvet a Régi Magyar Könyvtára I. kötetébe 1336. sz. alatt felvegye az 1711. előtt megjelent könyvek közé. Azonban az évszámnak mindkét vonatkozásban hibás voltát Szabó Károlynak is meg lehetett és meg kellett volna állapítania — ő azonban csak a megjelenés szempontjából konstataálta az évszám hibásságát — s végül a könyvet vagy az 1675-ös évszám alatt kellett volna felvennie, amikor t. i. a fordítás készült, vagy pedig az 1718—19-es évekre kellett volna utalnia, amikor a fordítás valósággal kinyomatott és napvilágot látott. Ezeknek a részleteknek a tisztázása szükséges azért is, hogy olyan súlyos tévedések meg ne öröködhessenek a magyar protestáns irodalomtörténetben, mint pl. az, hogy Komáromi Csipkés György 1678-ban bekövetkezett halála után hét évvel fordította le a „Komáromi bibliá“-t.⁴

⁴ Ezt a hibát ugyan már Erdődy Gábor egri püspök is elkövette, ő azonban nem volt se protestáns, se tudós. Sokkal kellemetlenebb azonban az, hogy Kerékgyártó Elemér: „*Komáromi Csipkés György angol-nyelv-tana*“ című cikkében — Protestáns Szemle, 1940. 149—153. l. — még szintén ebbe a lehetetlen mondatba foglalta össze a Komáromi Csipkés György-féle fordításról alkotott tudását: „1685-ben zsidóból és görögből lefordította a teljes bibliát, de a szerencsétlen sorsú, híres „Komáromi-bibliá“-ból csak néhány példány jutott el rendeltetési helyére: Debrecenbe, a többit elégették“. (149. l.) Ebben a mondatában t. i. azon a lehetetlen állításon kívül, hogy a fordítás Komáromi Csipkés György halála után hét évvel készült, még a következő pontatlanságok rejlenek: nem tűnik ki, hogy ha a fordítás nem 1685-ben készült, mi történt már vele 1685-ben és ha

A „debreceni biblia“ tehát — ha a keletkezési idejét vesszük — lehet „*gályarab-biblia*“ is, mert abban az időben készül, amikor lelkészeink legjobbjait gályákon sanyargatják, tehát ezen a címen az 1670-es évek közepén helyet lelhet a magyar könyveknek egy olyan jegyzékében, amely nem a megjelenési évet veszi irányadóul, hanem a könyvek készültének az időpontját.

Ha ellenben a megjelenési idejét tekintjük, ennek a fordításnak az 1685-ös évben való számbavétele ugyanazon a téves alapon történik, amelyen ez az évszám a könyv címlapjára került, tehát helyesbítendő s a fordítás az 1711. előtt megjelent magyar könyvek jegyzékéből az 1711. után megjelentek közé helyezendő át s ott tartandó nyilván.

2. A Komáromi Csipkés György-féle fordítás sorsának a feltárása szempontjából Illésy János és Széll Farkas közlései töredékesek lévén, a magyar irodalomtörténetnek s a protestáns történetnek tudomásul kell vennie, hogy a *Komáromi Csipkés György-féle bibliafordítás cenzúraaktái teljes sorozatukban megtalálhatók a Magyar Országos Levéltár helytartótanácsi osztályában* az „Acta particularia“ elnevezésű gyűjtemény 42. sz. iratesomójában.

3. A szóbanforgó iratesomó három tucatnál több beadványa, irata és okmánya az 1718. október 29-étől 1723. június 23-áig összegyűlt iratokat és kiadott rendelkezéseket foglalja magában. A fontosabbak jegyzéke „A debreceni biblia sorsa“ című közleményemben található.

4. Az így feltárt iratesomó teljes kiadást és tovább való feldolgozást igényel — még pedig először a Komáromi Csipkés György-féle Biblia kiválóságára és jelentőségére való tekintetből (bár az utóbbi értékelés a cenzúra-aktáktól függetlenül is elvégezhető) — másodszor azonban az *ügy cenzúratörténeti jelentősége* miatt is, mert ez az ügy adott az uralkodónak és a kormánynak alkalmat, hogy a cenzúrát a *katolikus püspöki cenzúrától függetlenül* szabályozza és hogy a helytartótanács mellett és alatt a pozsonyi cenzori hivatalt és az állami cenzurázási eljárást berendezze.

nem 1685-ben jelent meg, mikor látott napvilágot. Továbbá a maga korában vitás az, hogy a Komáromi Csipkés György-féle bibliafordítás „teljes biblia“-e, mert a Vulgatóhoz és Luther fordításához képest nem teljes, hisz a Vulgata apokrifusai nincsenek benne, végül arról a félreértést okozó elnevezésről is szóljunk, hogy Kerékgyártó röviden csak „Komáromi biblia“-nak nevezi, holott ez a Biblia nem Komáromi, hanem pontosan Komáromi Csipkés-biblia, vagy pedig leydeni 1718-as, illetve „debreceni biblia“, mert Debrecenben készült s mert Debrecen nyomatta ki. Nem emlékezik meg arról, hogy a „debreceni biblia“ 1718-ban útnak nem indított s le nem foglalt példányai 1789-ben tömegesen is eljutottak Debrecenbe.

5. Az ügy kettős jelentősége a cenzúra-akták teljes kiadását is indokoltá és szükségessé teszi.

6. Egyháztörténeti szempontból s egyelőre azonban meg kell elégednünk azzal, hogy az iratesomó legfontosabb aktáinak történetileg leglényegesebb pontjait kiemeljük.

Vegyük tehát sorra a csomó egyes darabjait.

Az iratok közt mindenekelőtt két előjátékot tartalmazó darab található.

Az egyik a távolabbi háttérrel vázolja. Ez az ország katolikus rendjeinek arról a keltezetlen beadványáról szóló másolat, amelyben váhalmi felvidéki összejövetelre való hivatkozással az ország békéje érdekében olyan elnyomását és eltiltását kívánják a protestantizmusnak, amilyen 1550-ben lebegett I. Ferdinánd szeme előtt s amelyet a 17. században Csehországban sikerült létrehozni — mindezt pedig azért, mert a protestánsok eljátszották az 1681-i vallásügyi törvény ama feltételét, hogy békésen viseljék magukat. Az iratnak nincs semmi közvetlen kapcsolata a bibliaüggyel. Legfeljebb annyiban kapcsolható vele össze, hogy a Biblia is a szabad vallásgyakorlathoz tartozván, a szabad vallásgyakorlat eltiltásából közvetlen folynék annak a rendelkezésnek a szüksége, hogy a protestáns Biblia és terjesztése szintén eltiltassék.

Egyébként ez az irat csak az adott helyzetre nézve jellemző: olyan időszakban vagyunk, amikor a katolicizmus mind fel akarja újítani a protestantizmus elnyomására szolgáló rendelkezéseket, amikor a harmincéves háború tatárpusztítását akarja immár másodszor véghezvinni a magyar protestantizmuson...

Ennek a törekvésnek az elinduló ügy csak egy láncszeme, sőt nyilvánvaló, hogy a szándékolt nagyarányú eljárás mellett csak egy aránylag szelíd mozzanata, hiszen csak egy bibliafordítás megfojtásáról van szó benne...

A másik mozzanat, amely már kapcsolatban lehet a Komáromi Csipkés György-féle bibliafordítás behozatalával, de amely mégse tartozik az ügy lényegéhez s amelyre vonatkozólag szintén található egy pár irat a csomóban, annak a két meg nem nevezett református diáknak a dolga, akik valószínűleg a könyvszállítmánnyal együtt jöttek Hollandiából s szintén egy csomó könyvet hoztak magukkal haza.

Az egyik 83+39+5 könyvet tartalmazó jegyzék szerint összesen 127 könyvet hozott. A másik két ládában 44+81 és külön még 15, tehát összesen 140 művet szerzett külföldön, illetve ennivel jött.

Ezek 1719. januárjában értek Duklára s onnan előre siettek Eperjesre. Az eperjesi harmincad csempészet gyanúja és

ürügye alatt feltartóztatta a két diák könyveit, majd a szepesi kamara rendeletére Kassára szállíttatta. A szepesi kamara — mint illetékes megyés püspökkel — Erdődy Gábor egri püspökkel meg is cenzúráztatta ezeket a könyveket, ami felesleges cselekedet volt, mert a csempészett áru mindenkép legfoglalható volt. A cenzúrára legfeljebb azért volt szükség, hogy az ügyszó szolgáltasson valami felháborodási nyomatékot is. Ezt pedig a cenzúra csakugyan meg is találta, amennyiben Campegius Vitringa „*Anacrysis in apocalypsim*“ című — 1705-ben megjelent munkája nyomán⁵ „meretrix“-nek nevezi a pápai széket és más hasonló célzásokat is tartalmaz. Erdődy Gábor ezt 1719. július 13-án kelt iratában hozza a szepesi kamara tudomására.

A 267 könyvet tartalmazó szállítmányban található könyvek tartalmából ennyi „terhelő“ igazán nem sok, de tulajdonképp ennek a megállapítása is felesleges volt, mert a könyvszállítmány sorsát a csempészet gyanúja amúgy is eldöntötte és megpecsételte, a két szegény diák nem látott és nem kapott vissza belőle egy darabot sem.

Az útban levő „debreceni biblia“ szállítmányára vonatkozó iratok közt kelte szerint az az első, amely azt tanúsítja, hogy ifj. Ross Sándor (eperjesi könyvkereskedő) Lengyelországban szabályosan lefizette a szállítmányért járó hatósági illetékeket s azért ezt szabadon tovább vihette. A második pedig Debrecen városának az a bejelentése, amely a szállítmány útban lételét és annak debreceni rendeltetését jelzi s azt kéri, hogy ha lehet, a behozatala vámmentesen történhessék, ha azonban a vám nem volna elengedhető, a megfizetésére való készségét is felajánlja — a bejelentés kézbesítését és elintézését oda-küldött megbízottaira bízván, akik a bejelentést 1719. február 25-én kézbesítették a szepesi kamarának.

A szepesi kamara még aznap megtárgyalja az ügyet s megteszi előterjesztését a pozsonyi kamarának.

Ebből az előterjesztésből megtudjuk, hogy a szepesi kamara már három héttel előbb értesült — bizonyára Duklán levő bizalmasától — a szállítmány útban lételéről, tudja, hogy a szállítmány tizenkét ládából áll. Mihelyt hírért hallja a szállítmánynak, azonnal az a gyanúja támad, hogy azt csempészúton akarják bejuttatni az országba. Mikor pedig Debrecen küldöttei a szállítmány hazai útját akarják egyengetni, akkor annak ellenére, hogy a reformátusoknak szabad vallásgyakorlatuk van az országban s ehhez a vallásgyakorlathoz kétségtele-

⁵ Pontos címe: *Anacrysis apocalypseos Joannis apostoli*. 1705. — Ez a munka a „debreceni biblia“ elkészülte után jelent meg, tehát a „debreceni bibliával“ kapcsolatban való idézése hysteron-proteron.

nül hozzátartozik a Biblia olvasása, bár ilyen könyvek behozatalát semmiféle tényleges törvény nem tiltja (neque positiva quapiam lege inductio talium librorum vetaretur) mégis arra gondol, hogy nincs-e ezekben a könyvekben olyan konkoly (zizania et lolium), amely a római hit kárára lehetne, azért Debrecen városa kérését nem intézi el saját hatáskörében, hanem felsőbb döntés alá bocsátja.

Hogy pedig a könyvek másfelé ne csússzanak, úgy rendelkezik, hogy azokat Bártfára kell vinni s ott a felsőbb döntés bevárásáig zár alatt kell tartani. A pozsonyi kamara szokott hivatalos útján 1719. március 3-án a magyar udvari kancelláriának tesz jelentést az ügyben.

A jelentés a két református diák könyvei ügyével kapcsolja össze a bibliafordítás behozatalának a kérdését. A két diák könyveit csempészett árúnak tekinti, tehát ezek lefoglalását javasolja.

A tizenkét láda kötött könyv dolga azonban vallásügy és közügy, tehát ennek külön kéri a megvizsgálását és az eldöntését.

A magyar kancellária 1719. március 9-én adja a pozsonyi kamarának azt a választ, hogy Debrecen városa az uralkodótól már 1719. február 17-én kérte körülbelül háromezer Biblia szabad behozatalára az engedelmet, amit az uralkodó február 24-én meg is adott azzal a feltétellel, hogy azok addig ki nem adhatók, míg a megfelelő szabályos úton — minél hamarabb — felül nem vizsgálatnak.

Ezért a kancellária meghagyja a kamarának, hogy a Bibliát adja ki az egri püspöknek vizsgálatra — mert az a lengyel területtel legközelebb határos püspökség — akinek a káptalanja amúgyis nagyjából Kassán lakik s az ottlevő egyetemen szakemberek is állnak rendelkezésére, hogy ennek a Bibliának a vallási felülvizsgálatát mielőbb elvégeztethesse. A püspök tegyen a vizsgálat eredményéről jelentést, hogy az uralkodó a Bibliák kiadásáról intézkedhessenek.

Közben Debrecen városa 1719. március 9-én megsürgeti a magyar kancelláriánál a Bibliák behozatali engedélye ügyét, — amiből az látszik, hogy a debreceniek ekkor még nem tudják, hogy a pozsonyi kamarához rendelkezés ment kérésüknek megfelelően, de hogy a bibliák kiadását az egri püspök cenzúrájától, illetve az annak alapján hozandó újabb döntéstől tették függővé.

Néhány nappal később, 1719. március 13-án Erdődy Gábor Antal egri püspök jelentkezik a kancelláriánál s keltezetlen beadványában azt jelenti, hogy a szepesi kamara az eperjesi harmincadon lefoglalt egy csomó nem katolikus könyvet

s miután úgy tudja, hogy ezek cenzúrája őreá vár, kéri a kancellária szándékainak és határozatának a vele való közlését, hogy az uralkodó szándékaihoz alkalmazkodhassék s hogy a kancellária rendeletének a lehetőséghez képest szintén megfelelhessen.

Ebben a beadványban az a nevezetes, hogy az egri püspök *csempészárúként lefoglaltnak jelzi a bibliaküldeményt* s úgy tudja, hogy az eperjesi harmincadnál már le is foglalták — ami sem abban a részében nem felel meg a valóságnak, hogy a Biblia csempészárú lett volna, sem Eperjesen le nem foglalták, hanem Duklán várta a behozatali engedélyt s onnan a szepesi kamara rendelkezésére Bártfára kellett volna behozatnia.

A kancellária még aznap intézkedik az egri püspök beadványa dolgában.

Tudomásul veszi, hogy a Bibliák állítólag Eperjesen vannak s hogy a szepesi kamara gondoskodott a lefoglalásukról s közli vele, hogy az uralkodó rendeletéből ezek cenzúrázását neki kell haladéktalanul Kassán elvégeztetnie megfelelő jelentés tételének kötelezettsége mellett.

Az intézkedés — a fogalmazványa szerint kiadás előtt annyiban módosult, hogy kiegészült: ha a tizenkét ládában a Bibliákon kívül más könyvek is vannak, a püspök végezze el ezek cenzúráztatását is.

A kancellária első rendelkezése szerint tehát most a Bibliák Bártfáról Kassára való szállítása dolgában a szepesi kamarának kellett volna intézkednie. Mielőtt azonban a kamara ebben a vonatkozásban eljárta volna, Erdődy püspök vette kezébe a kezdeményezést, amennyiben 1719. április 15-én Debrecen városával közölte az uralkodótól nyert megbízását s felhívta a várost, hogy gondoskodjék a Bibliák Kassára szállíttatásáról. Hogy pedig a Bibliák tűzveszély elől védve legyenek, azt rendelte, hogy a ládákat vitessék a kassai jezsuiták kollégiumába. A könyvek felülvizsgálatára egyébként ő már megtette a szükséges intézkedéseket.

A debreceniek érthetően meghökkentek az ügy ez irányba való terelődésén s nem nagyon siettek a Bibliáknak a kassai jezsuita-kollégiumba való szállításával, hanem elküldték ugyanazt a Baranyai Mihályt, aki Bécsben is sürgette a Bibliák átengedését, az egri püspökhöz s felajánlották vele a fizetendő megfizetését, hogy megkapják a könyveiket, amelyek különben még Duklán vannak s a püspök gyanúja szerint arra várnak, hogy vizsgálat nélkül is részben vagy egészben az országba csempéztessenek.

A püspök ezeket a dolgokat 1719. május 7-én Egerből kel-

tezett levelében hozza a kancellária tudomására s azt kéri, hogy a kancellária tegyen megfelelő rendelkezést a Bibliák behoztatására és megvizsgáltatására, hogy az uralkodó e vizsgálata alapján hozza meg Isten ügyének és saját lelkiismeretének megfelelő elhatározását.

A püspök újabb jelentésében megint jellemző a csempészség gyanújának a kifejezése, amit az uralkodó szintén magáévá tesz, mikor 1719. május 15-én Laxenburgból úgy intézkedik, hogy a püspök gyanújára tényként hivatkozik s a maga részéről is feltételezi, hogy a város a könyvek becsempészésére törekszik — mert azt írja, hogy a Bibliák azért hevernek Duklán, „ut praememorati libri excogitatis quibusvis artibus successive clam et absque praevis instituta eorum (dem) revisione ac censura, adeoque contra praedecaratam expressam benignam resolutionem n(ost)ram induci valeant, a decursu plurium jam mensium conservari.“

Az egri püspök által szuggerált gyanú alapján most már a király azt rendeli Debrecen városának, hogy a szóbanforgó könyveket rendelete keltétől számított tizenöt nap alatt egyenesen Kassára szállíttassák, ott Erdődy Gábor Antal püspök által rendelendő könyvvizsgálók ítélete alá bocsássák s hogy csak a püspök jelentése alapján kiadandó rendelkezés bevárása után kaphassák meg.

A király rendelkezését másnap a kancellária megküldte a pozsonyi kamarának a csempészség gyanújának a tudomásulvétele és az ügy e vonatkozásának a figyelemmel kísérése céljából.

Az uralkodó 1719. május 15-i rendelkezését Erdődy püspök 1719. május 22-én megint közvetlenül küldte meg a debrecenieknek egy meglehetősen szubjektív hangú levél kíséretében.

A püspök elrendeli, hogy a Bibliák a kassai jezsuita kolégiumba szállíttassanak, ahol már helyről gondoskodás történt számukra s annak a reményének ad kifejezést, hogy a debreceniek nem veszik írott malasztanak (pro nudo scripto) az uralkodó rendelkezését, hanem teljesítik kötelességüket. A levél vételét 1719. május 24-én Komáromi Csipkés György debreceni főbíró, a bibliafordító Komáromi Csipkés György fia igazolta a püspöknek írt következő válaszával:

Méltóságos groff és püspök,
nékem jó uram!

Nagyságod notarius uram által küldött felséges Űrnak kegyelmes parancsolatját, úgy maga méltóságos levelét alázatos kötelességgel vettem; de mivel többen háromnál itthon

a nemes tanács közül nincsenek, annak rendi szerint nem proponálhatom. Isten adván érnünk mostani szent innepekre, mind haza jövén eő kegyelmek, első alkalmatossággal elő adván, meg olvastatom, tudom ottan vagy emberek, vagy levelek által fognak és kegyelmek nagyságodnak udvarlani. Hogy Isten Nagyságotat is azon szent innepekre boldogul virassza, üdvösségesen el-tölteni engedgye, és sokaknak többeknek által élésére szerencsésen tartsa meg, szívesen kívánom, és maradni kívánok.

Nagyságod

Debrecen 24. Maji 1717.

alázatos szolgája

Comaromi Csipkés György m. k.

A főbíró levelében kilátásba helyezett elintézés céljából aztán a debreceniek Baranyai Mihályt és Tót Istvánt küldték az egri püspökhöz, hogy adjon valamelyes haladékot a Bibliák Kassára való szállítása tekintetében.

Mikor a püspök nem engedett, a Bibliákat Kassára szállították, a kassai jezsuita-kollégiumban való elhelyezésükre nézve azonban — ami nem alapult királyi rendeleten — külön döntést eszközöltek ki, amennyiben 1719. június 14-én azt kérték, hogy a könyvek inkább a kamara rendelkezése alá eső helyen helyeztessenek el.

Ennek megfelelően csakugyan a kamarának is adták át a Dukláról behozott Bibliákat s a kamaraházban tették le, Handler György apátkanonok követelésére azonban július 7-én a tizenkét láda könyvet átvitték a jezsuita kollégiumba s ott helyezték el, pedig erre semmiféle rendelkezés jogot nem adott. Ennek viszont az lett a következése, hogy a debreceniek soha többé nem látták a könyveiket az uralkodó később bekövetkezett rendelkezései ellenére sem.

Az egri püspök felbontatta a ládákat s 1719. július 13-án jelenti a kancelláriának a könyvek beérkeztét s azt, hogy a tizenkét ládában csak 2884 Biblia volt, más könyv ellenben nem került elő a szállítmányból. Mivel azonban a ládák nem voltak sértetlenek, vagy harminc darab Biblia hiányozhatott a küldeményből. Ugyanakkor közölte azt, hogy a Biblia vizsgálatához is hozzáfogatott.

A vizsgálat kerekén egy évig tartott, ami jóval több, mint amennyit az uralkodó vélt és rendelt.

Hogy és miként folyt, arról nincs közelebbi adatunk s azért ennek az időnek az áthidalására ide szúrjuk be azokat az adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy Debrecen városa az ügy folyama alatt és közben felhasználta Károlyi Sándor gróf közbenjárását is a Bibliák felszabadítása tekintetében.

Ezek nem az iratesomóból származnak, hanem a Károlyi

grófi nemzetség Budapesten levő levéltárából, abból a kötegből, mely Komáromi Csipkés György debreceni főbíró 1713. és 1720. között írt leveleit tartalmazza. A leveleket író debreceni főbíró fia Komáromi Csipkés Györgynek, a bibliafordítónak s nyilván egyik legserényebb és legtevékenyebb mozgatója atyja bibliafordítása kiadásának és az országba való behozatalának is. Alábbi három levelében a tábornok közbenjárását kéri a cenzúra útvesztőibe tévedt Biblia kiadása érdekében.

A Debrecenben 1719. május 6-án kelt első levélben ez az utalás található:

Méltóságos egri püspök uram az Szent Biblianak confrontatiojában kivanván behozasat Cassára pater jesuitakhoz pro securitate intimallya eő nagysága, a Confrontatiot nem sajnállyuk, csak legyen az sido caldeaj es görög nyelv szerint mint Arius Montanus forditasa is vagyon (de hogy jesuita uram-ekhoz tetetődgyék, inkább lehet masutt is securitas tűz ellen) ez biblianak is titulussa ez, hogy sido caldeai es görög nyelvek-bül magyarra fordittasaban, melybül kivanok excellentiadnak is reszt tenni csak jöhetne be, tovab is bizvan Excellentiad gratiajában igassagunkban szolgálni kész leszen es nem vonja meg hozzánk ebben gratiajat.

Az 1720. január 21-én kelt második levél a következő:

Mostan is alazatossan kerem Excellentiadnak, szokott gratiaja szerint demerealni méltóságos egri püspök uramat, azon Cassan levő bibliáink arant, hogy elegendgyek meg enyi ideig valo karossétasunkal, szabadicsa fel eő nagysága nem leven semmiis ellenére senkinek, meltoztassek. Ha eddig mutatta ellenünk kemenseget, tapasztalhassek mar favorat, az nemes varasnal mindenkori emlekezetben leszen mind eő nagysaga mind Excellentiad gratiaja, es meg halalni szolgálni el nem mulattya, tudom Excellentiad requisitioja nem leszen haszontalan, hanem hathatos dexteritassa szerint disponalhattyá; varvan alazatossan ebbeli consolatiojat ajanlom magamat tapasztalt gratiajában.

A harmadik pedig 1720. február 25-én így sürgeti az egri püspöknél közbenjárását:

Nem kicsiny kárban és szorongattatásban forogván dolgunk creditorink miatt, az Szent Bibliának arant, reménlvén eddig Excellentiád Bécsben fölrkezet szerencsésen es ott lévén Méltóságos Egri püspök uram eő Nagysága, meg eddig azon szent könyvekrül semmi relatiot nem teven vagy tenni sem akarván, mostanis alazatossan kérem Excellentiád kiszabaditások arant disponálni hathatossan ne terhetessék, nem lévén semmi oly ok megtartasokra: hanem ebben is nemes város hozzánk valo gratiajat tapasztalhatta Excellentiadnak, melyet velem együtt alazatossan megiszolgálni igyekezik.

A cenzori vizsgálat eredménye 1720. július 8-ával került az uralkodó elé.

Ez az eredmény igen különös lett.

A cenzorok nyíltan s általában nem mondhatták azt, hogy a Biblia a vallás ellen való s nem bélyegezhették az uralkodóház, vagy az ország érdekei ellen valónak sem.

Miután továbbá magában a Bibliában nem találtak közvetlen kifogásolható részeket, ahhoz a közvetett módszerhez fordultak, hogy a fordítást először összehasonlították a Vulgata latin szövegével, azután egybevetették a saját református megelőzőivel is. Ez a két összehasonlítás önmagában is, mindkét vonatkozásban is jogosulatlan, kivitele és szempontja pedig annyira rosszhiszemű, hogy az egy pár példából is határozottan kiviláglik.^o

Vegyük csak pl. a Vulgatóval való összehasonlítás legelső oldalát. Ez a következő képet nyújtja:

<i>Textus Vulgatarum:</i>	<i>Textus Komaromianus:</i>
In cap. (2— ^o) Matthaei versu 19: Joseph autem vir ejus, cum esset justus et nollet eam traducere.	Joseph autem, cum esset vir justus, nolens eam in exemplum aliorum ponere.
In cap. (2— ^o) Matth. v. 2. Et venimus adorare eum.	Et venimus ut adoremus eum.
In cap. 3. Matth. v. 17. Hic est filius meus dilectus, in quo complacui	in quo quievi
In cap. 6. Matth. v. 7. Orantes autem, nolite multum loqui Ibi(dem) v. 22. Lucerna corporis tui est oculus tuus, si oculus tuus fuerit simplex In cap. Matth. 7. v. 22. Domine, domine, nonne in nomine tuo prophetavimus In cap. 10. Matth. v. 12. Intrantes autem in domum, salutate eam dicentes: Pax huic domui. In cap 12. Matth. v. 37. Qui respondes ait illis: Generatio mala et adultera, signum quaerit etc.	Orantes autem, idem ne proiciato. Fax corporis est oculus, si oculus tuus fuerit simplex concordat. omittit: Pax huic domui. concordat.

^o A továbbiakban ismertetem s látszólag mai szempontok szerint mindjárt meg is kritizálom a cenzori összehasonlítás adatait. Ez első pillanatra anakronizmusnak látszik, később azonban kiderül, hogy a felsőbb hatóságok s az uralkodó is körülbelül így értékelték Erdődynek és szakembereinek az úgy lényegéhez nem tartozó rosszhiszemű erőlködését, tehát ez a kritika korjelzőbb, mint bármily tudományosabbnak tetsző „objektivitás”.

Ez az oldal kétségtelenül bizonyítja az összehasonlítás jogosulatlan rosszhiszeműségét.

Először kicsinyes az összehasonlítás azért, mert ha egy oldalra majdnem Máté evangéliumának a fele anyaga elfér, akkor nyilvánvaló, hogy a kifogásolásnak nem nagy a tere.

Másodszor ha Máté evangéliuma felében mindössze nyolc megjegyezni való hely akad — ezek közül pedig kettő nem különbözik, hanem — egyezik — akkor ennek a két egyezésnek a megjelölése vagy becsúsztása már ékesen szóló árulója és bizonyítéka az összehasonlítás jogosulatlanságán kívül annak a rosszhiszeműségének, hogy a jegyzéket alaptalanul is minél hosszabbá akarja tenni.

Ha t. i. az áttekintett tizenkét fejezetben csak hat eltérés akadt, akkor a tizenkét fejezet többi szövege egyezik. Ha pedig egyezik, akkor az egyező helyek közül az összehasonlításnak nemcsak a felsorolt két helyet kellett volna felvennie, hanem mindet, vagy ha ezt nem akarta és nem tudta megtenni, akkor általánosságban kellett volna megjegyeznie, hogy egyébként a többi helyek ellen kifogás nem emelhető. Ha meg végül csak ezt a két egyező helyet szúrta be, akkor a kitűzött feladatnak megfelelően ezt a kettőt is el kellett volna hagynia, ha pedig nem hagyta el, akkor azzal nem komoly célra törekedett, hanem csak azt célozta, hogy ilyen henye és tulajdonképen a dologhoz nem is tartozó közbeszúrásokkal a kimutatás terjedelmét növelje.

Akik látatlanban megbíznak a szakemberek munkájában — már pedig az ügy döntésére hivatott hivatalok nyilván ilyeneknek számíthattak, nem néznek úgy sem a dolog mélyére, hanem csak a — nemegyezések célzatával készült kimutatás hosszát nézik s ahhoz mérik a véleményüket, valamint a felháborodásukat is. Ha ennek az egy pár „concordat“-nak célzattal való ellentétben állását nem veszik észre, akkor ezek a helyek — megfelelően az igazságnak, — a vizsgálat erkölcsi helytállását nem gyengítik — a különbségek látszatát célzó lajstrom hosszúságát ellenben kitűnően gyarapítják és ezzel katolikus szempontból kellően megszilárdítják a fordítás Vulgátával való ellenkezésének látszatát.

Ez a spekuláció nagyszerűen sikerült. Sem Erdődy Gábor Antal nem törülte vagy törültette a vizsgálat által összeállított kimutatásból a bele nem tartozó „concordat“-tal jelzett adatokat, sem a kancellária, sem az uralkodó nem kifogásolta a kimutatás tervébe nem illő henye részleteket.

Nevetségesen nagyképűnek bizonyul ez az összehasonlítás azon a ponton, ha egy accusativus cum infinitivo-s szerkezetnek egy ut-os mellékmondatból való különbségét vagy a lu-

cerna és a fax szavak különbözőségét veti a mérleg serpenyőjébe.

Ha meg a másik összehasonlításra térünk, akkor azt kell megállapítanunk, hogy Komáromi Csipkés György fordításának az előző bibliafordításokkal való összehasonlítása érdemes és tanulságos teljesítmény lehet, de nem tartozik a cenzúrára s nem szolgáltatathat alapot a fordítás elgáncsolására. Az a jegyzék, mely a Károlyi Gáspár, a Szenci Molnár Albert és a Komáromi Csipkés György-féle fordítások különbségeit tartalmazza, szintén tisztán azzal a célzattal készült, hogy minél hosszabb legyen.

Mert ha csak a két első kipécézett különbséget vesszük figyelembe, ezek mindketteje Komáromi Csipkés fordítása mellett szól.

A Molnár-féle Bibliában az áll, hogy József nem akarta Máriát „gyalázatban hagyni“. Komáromi Csipkés György ezt a kifejezést arra szelidíti, hogy József nem akarta Máriát „mások példájára tenni“, amely az eredetire való tekintet nélkül szelidebb és egyházilag elviselhetőbb, mint Molnáré. Még jellemzőbb a második tollhegyre vett „discordantia“. Molnár szövege szerint a Krisztust kereső bölcsek azt mondják, hogy azért jöttek, hogy „tisztességet tegyenek néki“. Komáromi Csipkés ezt a kifejezést „imádjuk őtet“-tel fordítja. Ez az eltérés se kifogásolható se cenzori, se pedig katolikus szempontból, mert Komáromi Csipkés György kifejezése a „via eminentiae“-nek egy magasabb lépcsőfokán áll, mint Molnáré, tehát arra nem alkalmas, hogy ellene való kifogás gyanánt legyen felhozható, s — látszat növelése szempontjából sem illő példa.

Erdődy Gábor püspök ezen a két „discordantián“ sem akad fenn s ez a két hely sem ejti gondolkodóba, pedig ez a feltétlen egyházi korrektségre való törekvés olyan elég szembeeszkő tulajdonsága az új bibliafordításnak, amit egyházi szempontból inkább dicsérni, mint gáncsolni kellene. Ami újólag azt mutatja, hogy se tárgyi, vagy igazán egyházi szempontok lebegték szemei előtt, hanem csak az a célzata, hogy Komáromi Csipkés György Bibliáját minél rosszabb hírbe keverje és hogy minél biztosabban kiharcolja lefoglalását és megsemmisítését is.

A végén ugyan talál néhány komolyabban terhére róható „discordantiát“, de már ennek a kettőnek a felmerülte után is önkéntelenül felötlik az a kérdés, hogy Erdődy vagy cenzorai honnan szedték azt az ötletet, hogy az új bibliafordítást ilyen vonatkozásaiban tegyék bírálat tárgyává. Erdődy a két összeállítást felterjesztő beadványában azt állítja, hogy a király maga utasította a discrepantiák megfigyelésére — ilyesmiről azonban a király hozzá intézett rendeletének az iratcsomóban levő fogalmazványában egy betű sem olvasható.

A királyi rendelet csak cenzúráról és csak revízióról szól, ezalatt azonban nem discrepantiák keresése értendő, hanem csak annyi, hogy a szóban forgó könyvben vannak-e vallás-ellenes, törvényellenes vagy erkölcstelen részek, amik miatt a terjesztése aggályos, a betiltása pedig indokolható, vagy szükséges lehet. Mivel azonban a Bibliával magával szemben ilyen minősítések akkor is aggályosak lehettek volna, ha protestáns Bibliával szemben alkalmaztatnak is, csak az egri püspök vagy környezete jött arra a gondolatra, hogy a „debreceni bibliát“ az ilyen egyezések vagy különbségek vermébe lehetne legbiztosabban lebuktatni, annak ellenére, hogy egy protestáns bibliafordítás bírálata során nem állítható fel olyan szabály, hogy egy ilyen fordítás nem különbözhetik a Vulgatától s a könyvbírálatnak egyáltalán semmi köze nincs ahhoz, hogy a protestáns bibliafordítások hogyan egyeznek vagy hogyan különböznek egymástól.

Tárgyi szempontból t. i. az első vonatkozásban csak az lehet a kérdés, hogy a fordítás milyen tökéletességgel adja vissza az eredetit, vagy hogy mennyivel jobb a többieknél.

A „debreceni biblia“ cenzorai sem az egyiket, sem a másikat nem tették bírálat tárgyává, hanem egyszerű cinizmussal összevetették a magyar fordítást a latin Vulgatával s a többi fordítással sem azért hasonlították össze, hogy megállapítsák, melyik a jobb, hanem egyszerűen jegyzékbe vették a különbségeiket és ezek értékelése nélkül háborodtak fel a fordítások eltérésén.

Eltérnek — ennyi elég!

És ha a kassai jezsuiták, valamint a fölöttük álló egri püspök ebben megállapodnak s ezt a kormányhatóságok az uralkodó elé terjesztik, akkor ebben az eltérésben benne foglaltatik az új Biblia elítélése is.

Az egri püspök természetesen nem erről ír abban a kísérő iratában, amellyel 1720. júliusában beadott véleményét összefoglalta, hanem főként három dolgot emel ki.

Az első az, hogy neki az egész kiadást meg kellett volna a rendelet szerint kapnia s a debreceniek Csáky bíborshoz és egy magyar nemeshez — aki az adatok szerint Károlyi Sándor gróf lehetett — mégis eljuttattak egy-egy példányt a „debreceni bibliá“-ból. Ez a denunciációszerű bejelentés eleve elmarasztalta a debrecenieket, hogy ime az uralkodó akarata ellenére cselekedtek.

Másodiknak azt jelentette, hogy a vizsgálatához a bécsi püspökség, a bécsi egyetem filozófiai fakultása és a bécsi trinitáriusok könyvtárából három Luther és Kálvin ideje előtről származó, Párisban, Lyonban és Velencében megjelent Bibliát

hozatott és hasonlított össze, amelyek általában versről-versre menő egyezést tanúsítottak a Vulgatával, a „debreceni biblia“ azonban ezektől számtalan helyen annyira különbözik, hogy alig van fejezete, vagy könyve, amely a Vulgatával egyeznék.

Azután összehasonlítottatta a fordítást Arias Montanus „biblia regia“-jával⁷ és megállapította, hogy ezzel feltűnően egyezik, azonban a saját felekezete meggyőződéseivel ellenkező és a katolikus igazság mellett megnyilatkozó helyeit nem veszi át. Mivel pedig azt hallotta, hogy a protestánsok vallása Magyarországon szabad, tehát Bibliáik is terjeszthetők, összevetette a helvét hitvallásúaknál használatban lévő Károlyi Gáspár-féle Bibliát, ennek Molnár Albert által eszközölt hanaui 1608-i lenyomatát Komáromi Csipkés György 1685-ben készült fordításával — tehát már az egi püspök is elköveti azt a hibát, hogy hét évvel Komáromi Csipkés György halála után fordíttatja le vele a Bibliát! — s ezek számtalan eltérését is feljegyeztette.

Harmadsorban a mutatkozó eltérések közül a következőket emeli ki: Krisztus ellen elkövetett istenkáromlás van a 19. zsoltár feliratában — a püspök a Vulgata szerint idézi, a „debreceni bibliában“ ez a 20. zsoltár, — amelynek Károlyinál és Molnárnál az a címe, hogy „Az izraeliták könyörgése Dávidért“, mert ez a „debreceni biblia“-ban ezzel a címmel szerepel „Könyörög az Isten népe az ő királyáért, Krisztusért“. Ugyanígy a 37. (38) zsoltárban, amelynek címe Károlyinál és Molnárnál „Dávid panasza és imádsága“, a „debreceni biblia“-ban „A próféta a Krisztus és az anyaszentegyház képében könyörög istennek haragjának róla elfordításáért és ellenségitől való szabadulásáért“. Az istenkáromlás a püspök szerint abban rejlik, hogy a Dávidról Krisztusra vonatkoztatott zsoltár 4. és 5. versének a szövege „Nincsen épség az én húsomban a te haragod miatt, nincsen békesség az én csontjaimban az én bűnöm miatt, mert az én álnokságim felyül multák az én fejemet“ — Krisztusra vonatkoztatva istenkáromlást foglal magában.

Hasonlóan szörnyűnek és új kálvinista eretnekséget rejtőnek találja Préd. 3. 19. versének a következő fordítását: „Minemű az emberek fiainak kimenetele, olyan az oktalan állatok kimenetele és egy kimenetelek vagyon nekik; amint meghal ez, úgy meghal ez és egy lelke vagyon mindeniknek, annakokáért az embernek nagyobb méltósága az oktalan állatnál nincsen, mert mindenik hijábanvalóság.“ A szörnyű eretnekség szerinte abban áll, hogy a — fordítás nem tesz különbséget em-

⁷ Arias Montanus, Benedictus (1527—1598): *Biblia sacra hebraice, chaldaice, graece et latine Philippi II. regis catholici pietate et studiis ad SS. ecclesiae usum*. 8. köt. in folio. Antwerpen, 1569—1573.

ber és állat között. — Ez igaz lehet, csakhogy ezért a felelősség nem a „debreceni biblia“-é, hanem a Prédikátor szövegéé.

Azután „abszurdum“-nak és brutálisnak tartja I. Kor. 9. 5. versének a fordítását: „Avagy nincsen-e arra hatalmunk, hogy az atyánkfiát, feleségünket széjjel hordozzuk?“ — ami a Vulgatában úgy van, hogy „Numquid non habemus potestatem mulierem sororem circumducendi“.

Vakmerő újításnak mondja Gen. 1. 25-ben a Vulgata „Et creavit deus bestias terrae“-jának azt a fordítását, hogy „szerzé isten a földi vadat“, mert az előbbi a semmiből, az utóbbi pedig már a valami anyagból való teremtetést foglalja magában. — Ez a kifogás azonban nem jogos, mert az állatok teremtetése a szöveg szerint nem semmiből történt s azokat tulajdonkép nem is Isten alkotta, hanem a föld által hozatta létre.

Azután pedig azt kifogásolja, hogy a keresztség „In nomine patris et filii et spiritus sancti“ szereztetési igéit „megkeresztelvén őket atyának, fiunak és szent léleknek nevére“ kifejezéssel fordítja. — A továbbiakban ennek a kifejezésnek a különösségén vált tragikussá a „debreceni biblia“ sorsa.

Maga az egri püspök eredetileg nem erre a kifejezésre, hanem arra helyezte a hangsúlyt a vizsgálat eredménye összefoglalásában, hogy a „debreceni biblia“ a lázadás szellemét lehelli, a pápa és a római császár ellen való gyűlölet magvait hintegeti el azzal, hogy János Jelenései 13. részénél a következő széljegyzet olvasható: „És ismét a földből kijött fenevadnak az első fenevaddal együtt annak ereje hatalma szerint, az hitetés által, ez világon kiterjedett erejének látásában, a Christus országának, a keresztény kettős római nevű birodalomban uralkodó bűnnek embere által való üldöztetése kifejezettek.“ Ebben a megjegyzésben a püspök szerint az a különösen hallatlan, hogy Komáromi Csipkés a római pápát teszi felelőssé a politikai hatalom tetteiért is, viszont a római császár üldözésének a megbélyegzésével a gyűlölet s a lázadás magvát hinti el a mi apostoli királyunk ellen is.

Mindezek alapján az egri püspök térdénállva kéri az uralkodót, hogy égettesse el Komáromi Csipkés György új Bibliáját, mert új szektaképződés magvait hordja magában s mert ily sok és ily nagy istentelenségek találhatók benne, azért pedig, mert néhány példányt máris szétosztogattak belőle, érdekük szerint s mások elrettentésére is büntettesse meg a debrecenieket.

Abban az esetben, ha a jelentés, vagy a bírálatok valamely pontja ellen kifogások merülnének fel, arra kéri az uralkodót, hogy végleges döntése előtt a kancellária útján adjon neki nyilatkozatra módot.

A debreceniek már július 1-én tudták, hogy az egri püspök milyen jelentést terjesztett elő Bibliáik felől. Erről tanúskodik a debreceni jegyzőkönyveknek a következő, 1720. július 1-éről kelt passzusa: „T. biró ur relatiót téssen méltóságos egri püspök ur ő nagysága ő felségének az arestált neo-nyomtatott bibliák iránt minémü relatiót tett, praeter essentialem et substantialem, quoad baptismum, atyának, fiunak s szent léleknek nevére errorem. A kassai univerzitásbeli patres jezsuiták által cenzuráltván több hatszáz tetemes vétkek is találtattanak benne contra ortodoxiam fidei.“⁸

A jegyzőkönyv lapidáris nyelve — ime! — tökéletesen honorálja a bírálat kifogásait, mikor ellenmondás nélkül leírja, hogy „több hatszáz tetemes vétkek találtattanak“ a debreceniek saját Bibliájában, amiből az látszik, hogy ha Debrecenben így foglalják össze a kassai vizsgálat eredményét és így honorálják az összehasonlítások „concordat“-okkal megtoldott hibajegyzékét s azokat nem állják „tetemes vétkek“-ként bejegyezni, akkor mennyivel nagyobb hatást kellett ennek a bírálatnak elérnie katolikus és udvari körökben!...

A város azonban 1720. július 28-án a kancelláriába érkezett beadványában mégse nyugodott bele a bírálatba, hanem azt hangsúlyozta a jezsuiták bírálatával és az egri püspök jelentésével szemben, hogy a „debreceni biblia“ nem valami új és be nem vett Biblia fordítása, hanem a régié, az meg csak természetes, hogy egy új fordítás a régiektől a magyar nyelv pallérozódása következtében is — hodierno politori lingvae Ungariae usui — sokféleképen eltér és másképen adja vissza az eredeti szöveg kifejezéseit. A lényegre vonatkozólag azonban semmi újítást és semmi botrányosat nem tartalmaz, ezért kéri az uralkodót, hogy szabadítsa fel a Biblia új kiadását, illetve tegye lehetővé a város részére, hogy a bírálathoz érdemben is hozzászólhasson.

A város beadványa erőteljesen hangsúlyozza, hogy egy fordítás azért új, hogy simább, jobb és helyesebb legyen, tehát hogy eltérjen a régiektől. Az uralkodó nem ment abba, hogy a Biblia ügyét contradictorius eljárás tárgyává tegye. Ez általában is szokatlan lett volna, másrészt pedig felesleges is volt, mert az akták alapján el lehetett a kérdést döntenie.

Döntése előtt az anyagot kiadta a magyar kancelláriának véleményadás végett, majd miniszteriális ülésen is megtárgyaltatta.

Közben Debrecen városa kiküldöttei módot találtak arra, hogy bizonyos félreértéseket tisztázzanak s erre vonatkozólag

⁸ Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. 1911. 341—342. l.

1720. július 29-e, azaz az ügyben kiadott királyi rendelet előtt egy nyilatkozatot adtak be a Bibliák ügyében, amelyben a különösen kifogásolt hibák eredetét főként technikai okokra — helytelen korrektúrára — vezették vissza s felajánlották városuk készségét az elengedhetetlen javítások keresztülvitelére.

Nyilatkozatuk figyelembevételével s a tárgyalások eredményeképp 1720. július 29-én jelent meg az uralkodónak az az Erdődy egri püspökhöz intézett rendelete, amely felszabadította a lefoglalt „debreceni bibliá“-t.

A királyi rendelet teljesen a debreceniek álláspontjára helyezkedik, elfogadja a hibák utólag való kijavítására tett ígéretüket s erre vonatkozólag a kancellária előtt tett kötelezvényüket. A király tehát elrendeli, hogy az egri püspök haladéktalanul adassa ki a 2884 darab lefoglalt Bibliát, mihelyt a megfelelő javításokat keresztülvéztetik.

A rendelet tanúsága szerint *a legfelső fokon mind semmivé foszlottak az összehasonlító mesterkedések.*

Az udvari emberek több, emberségesebb, tudományosabb és vallásosabb belátást tanúsítottak, mint a „debreceni biblia“ bírálói, mert a rendeletben egy szó sem esik azokról „*a hatszáz tetemes vétkekről contra orthodoxam fidem*“, amelyekkel a debrecenieket ijesztgették, amelyek nyomukat hagyták Debrecen városa jegyzőkönyvében is s amelyekre az egri püspök nyilván egész haditervét építette a „debreceni biblia“ ellen.

Az udvari emberek belátták, hogy a magyar protestáns Bibliának nem írható az a rovására, ha nem egyezik a Vulgata szövegével, se pedig azért tűzre nem kárhoztatható, mert az előző magyar bibliafordításoktól különbözik.

A „hatszáz tetemes vétkekből“ mindössze egy maradt, amit a rendelet is megemlít s ez az, hogy Komáromi Csipkés György *a keresztelési formula igéjét megváltoztatta.*

Mivel ez a változtatás szentséget érint s mivel a változtatás a kereszttség szentsége kiszolgáltatása tekintetében okozhat zavart, az uralkodó elrendelte e helynek a kijavítását. Hogy pedig a javítás csakugyan megtörténik, arra nézve biztosítékul eleve elfogadta a debreceniek megadandó kötelezvényét.

Az ügy tengelyévé most már ez a kötelezvény vált, azért ebből a kötelezvényből háromféle egymástól eltérő fogalmazvány is található az ügy iratai csomójában.

A kötelezvény szerint a debreceniek vállalják a kifogásolt hibák kijavítását, ezek között azonban csak a keresztelési formula szerepel külön kiemelten, a többiekre nézve azt az általános kötelezettséget veszik magukra, hogy azokat is kijavítják, de hogy melyeket és hogyan, arra nézve pontosan nem nyilat-

koznak s nem világos a nyilatkozat pl. abban a Biblia terjedelme és kiegészítése szempontjából fontos kérdésben sem, amit a vizsgálat elsősorban kifogásolt, hogy t. i. a „debreceni biblia”-ban nincsenek benne a Vulgata egyenkint felsorolt apokrif-könyvei és a bibliai könyvekhez toldott kiegészítő fejezetei.

A kötelezvénynek ez a pontatlansága azért vált a „debreceni biblia”-ra nézve végzetessé, mert a kötelezvény utolsó szakasza szerint a város *mai és jövő lakóinak az összes vagyonát leköti az aláírandó kötelezvény egy hónap alatt való teljesítésére.*

Ez a kötelezés nincs az uralkodó eredeti rendelkezésében, jog szerint tehát nem kellene és nem volna szabad szerepelnie a kötelezvényben sem.

Viszont ez a kötelezettség olyan súlyos — különösen a kötelezvény szövegének a pontatlansága mellett —, hogy a debreceniek így a kötelezvényt semmikép alá nem írhatták.

És nem hagyható figyelmen kívül a kötelezettség halatlan nagysága — a város mai és jövő (református) lakóinak az összes vagyon! — s jogi lehetetlensége se — ami abban nyilvánul, hogy a halatlan biztosíték mellett kijavítandó helyeknek a pontos jegyzéke éppúgy hiányzik, mint ahogy nincs semmi szabályozása annak, hogy az X hely mire javíttassék — s ami a vallási ellentét minden megfontolást félretevő elvakultságára mutat. Jellemző, hogy az uralkodó rendeletei mennyire magától értetődően figyelmen kívül hagyják ezt a vak gyűlöletet!

A kötelezvény-tervezet tehát aláíratlan maradt.⁹

Mint okmány azonban igen jellemző a magyar kancellária ez ügyben elfoglalt álláspontjára.

Nyiltan nem helyezkedhetik szembe az uralkodó döntésével, szíve szerint azonban mégis az egri püspökkel érez s amit a király minden kicsinyességtől mentes nyíltsággal megad, azt elveszi kerülő úton.

Eljárásában az a jellemző, hogy a szinte kényszerítően kialakult szokás szerint sem a királyi rendelkezést nem ismétli meg szóról-szóra, sem a debreceniek nyilatkozatát nem fogadja el, hanem oly nyilatkozatot fogalmaz, amely *egész más részleteket tartalmaz, mint a királyi rendelet s ahhoz olyan büntetést told, ami a királyi rendeletben nem található.*

Ezek a jellegzetességek azt mutatják, hogy ez az aláíratlan kötelezvény-szöveg nem rendszerint adódott terméke a folyamatban levő ügynek, hanem egy újabb sakkhúzás, amely a

⁹ Széll Farkas úgy közli az egyik kötelezvény-tervezetet, mintha a debreceniek aláírták volna. Hogy ez mennyire nem történt meg, azt a további tárgyalások igazolják.

„debreceni biblia“ kiadásának minden következményét Debrecen városára hárítja, azt a helyzetet teremti, hogy ha a város nem írja alá az esztelenül súlyos követelményt tartalmazó kötelezvényt, akkor másra nem is háríthatja a felelősséget, hanem csak magát okolhatja, hogy nem juthat a Bibliáihoz.

‘Az újonnan teremtett helyzetről a város bécsi megbízottai 1720. augusztus 11-én tettek jelentést, amelyről a város jegyzőkönyve ezeket tartalmazza:

„Baranyai Mihály uramék expeditiójokról relatiót tesznek. A bibliákat nisi erga gravissimas reversales a felséges udvar ki nem adhatja, a benne talált hibákat és errorokat mint quoad baptismum ad nomen.. egyéb tetemes errorokat is ante praelectionem corrigáltassuk és tek. szepesi kamarának remonstráljuk, többeket sine consensu, praescitu et annuentia suae majestatis nem imprimáltatunk sub onere confiscationis omnium bonorum fisco regis applicandorum. A reversalisnek párját is, melyet a felséges cancellária kiadott a kegyelmeknek, behozták, tessék mit cselekednünk. Magok megadására nem léphettenek. Hic Rhodus, hic saltus etc.“¹⁰

A követelt kötelezvényt természetesen a város sem írhatta s nem is írta alá.

A „debreceni biblia“ akármely példányában megmaradt akármely hibájára nem tehet rá a város létező és jövőendő egész vagyonát — különösen miután a kiadásból több példány már kicsúszott s ezek kijavítása már a többivel együtt nem volt elvégezhető.

Ezzel a „debreceni bibliák“ sorsa a magyar kancelláriának a kötelezvénnel tett sakkhúzása következtében holtpontra jutott a „debreceni biblia“ a kassai jezsuita kollégiumban maradt, mert a debreceniek nem teljesíthették a kiadásához kötött feltételt.

A „debreceni biblia“ ügye eddig zárt ügy.

Mikor holtpontra jut, nem marad tovább Debrecen — illetve — mint udvari részről mindig hivatalosan nevezik — a debreceni helvét hitvallásúak ügye, hanem az egész reformátusság, az egész magyar protestantizmus ügyévé válik.

Már „1721-ben több szóváltást idéz elő a reformátusok és a katolikusok között, melynek nyomai megtalálhatók a pesti commissio jegyzőkönyveiben“, később pedig a protestánsok 1739-ben és 1741-ben is felpanaszolják.

Debrecen városa egyébként a nyilatkozat aláírásának a hallgatóságos megtagadása után egy kissé pihentette az ügyet, 1723. május 31-én azonban megint tett egy kísérletet, hogy Bibliáihoz jusson s újra kérvénnyel fordult az uralkodóhoz.

¹⁰ Csűrös Ferenc: *A debreceni városi nyomda története*. 1911. 341—342. l.

Mintha elfeledkezett volna az uralkodó 1720. július 29-én kiadott rendeletéről, az abban foglalt kijavítási kötelezettségről s a rendeletben kikötött kötelezvényről, csak arra hivatkozik, hogy a Biblia szövege tekintetében az egyházatyák közt is számos különbség állapítható meg s hogy egy új fordításnak azon az alapon való lehetetlenné tétele esztelenség volna, hogy az a régiektől különbözik — tehát könnyes szemekkel, térden állva kéri az uralkodót a Bibliák kiadására.

Ezzel a beadvánnyal az Eugen savoyai herceg elnöklete alatt 1723. június 11-én tartott miniszteriális konferencia foglalkozott — mégpedig az országgyűlési javaslatok 3—26. szakaszai revíziója kapcsán a következő formában: „Az ágostai és a helvét hitvallásúak panaszai után Debrecen szabad királyi városa kéri Amsterdamban — helyesen: Leydenben! — kinyomott magyar bibliája kiadását, amely Erdődy Gábor Antal gróf, egri püspök tájékoztatására ő szent felsége parancsából ugyanazon püspök által őrizetbe vététt és a panasz szerint máig ki nem adatott s ezér a város is, az előbbi ágostai és helvét hitvallásúak is a velük szemben elkövetett igazságtalanságok orvoslására ő felsége kegyelméért és jóságáért alázatosan esedeznek.“

A konferencia azt véleményezi és javasolja a Bibliák tárgyában, hogy „Debrecen városának a bibliája azonnal — de a nevezett város ama kötelezvénye ellenében adassék ki, hogy a keresztség tárgyában felmerült tévedés, amely inkább a nyomdásztól származik — az állításuk szerint — kijavítják és a keresztség eddig használt formuláját használják a jövőben is mindörökre. Az ellenkezőket, a közbékesség és közrend megzavaróit és a királyi parancsolatok megvetőit ő felsége ügyvéde által perbe kell fogni, törvényes büntetéssel sújtani s a büntetést rajtuk haladék nélkül végre kell hajtani“.

A kancelláriai nyilatkozattervezettel szemben nagy megtézt tanúsító, de minden anyagi felelősséget kikapcsoló záradékú kötelezvényt kívánó jelentést és javaslatot Károly király a következő sajátkezű megjegyzésével intézte el: „Perlectis omnibus approbo in totum opinionem conferentiae et serio demandatur ut tandem haec diaeta adhuc ante meum discessum ad finem redigatur. Carolus m. p.“

Az uralkodó tehát most se tagadta meg a város kérését, miután egyre jobban kialakult az a meggyőződés, hogy a „debreceni bibliá“-nak sem a Vulgatával, sem a Károlyi, sem a Szenczi Molnár Albert-féle hanai Bibliával nem kell egyeznie s hogy az eltérései egyáltalában nem oly botrányságok, mint a kassai cenzúra és az egri püspök feltűntetik, tehát újra úgy rendelkezett, hogy a 2884 darab lefoglalt Biblia adassék ki Debrecen városának.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár. Kanc. Orig. ref. 1723. Jun. 10.

1723. június 27-én kelt rendelkezésében megint csak azt emeli ki a Biblia ellen tett kifogások közül, hogy *a keresztelei formulát ki kell a debrecenieknek javíttatniok s erre nézve a Bibliák átvétele előtt kötelezettséget kell vállalniok*. És hogy úgy ne lássék, mintha csak erre a javításra helyezne súlyt, egyúttal azt is a debreceniek lelkére köti, hogy soha ne merjenek másként kereszteni, mint az „Atya, Fiú és a Szentlélek nevében“.

Ellenben — s ez igen jellemző! — megint egy szóval se veszi fel rendeletébe a miniszteri konferenciának azt a javaslatát, hogy a debrecenieket ebből az ügyből kifolyólag fiskális eljárással fenyegetse.

A rendeletet az uralkodó Erdődy Gábor egri püspöknek, továbbá Mednyánszky Pál bárónak, a kassai kamara adminisztrátorának is kiadatta.

A két rendelet-kiadvány egybevetéséből az derül ki, hogy még az uralkodó is taktikázik ebben a „debreceni biblia“-ügyben s olyankor rendelkezik a Bibliák felől, mikor tudja, hogy a püspök nincs otthon, mert azt hiszi, hogy saját embere hamarabb engedelmeskedik parancsának. De ez a taktikai fogás is hiábavalónak bizonyult, mert Mednyánszky Pál báró a püspök távollétében se tudta végrehajtani a parancsot — lévén a bibliák a kassai jezsuiták kezében, akikkel erőszakoskodni még sem akart.

Közben persze Erdődy Gábor püspök az országgyűlésen is megtudta, hogy az uralkodó hogyan rendelkezett a „debreceni bibliák“ ügyében s nem hagyta magát. Az 1723. június 12-én kelt rendeletre előterjesztéssel élt „esedezvén, hogy a debreceniek a három év előtt adott kötelezvénynek eleget tegyenek vagy újabb vizsgálat rendeltessék, ahol a püspök — annak a bizonyítását célozta, hogy nemcsak egy betű különbség, hanem számtalan eltérés, változtatás, kihagyás van az új bibliában.“¹²

Ezzel a protestálással vége is szakad a „debreceni biblia“ most már majdnem tisztán látható okleveles történetének.

Tovább se Debrecen városa nem erőltette a dolgot, sem az uralkodó nem gondoskodott arról, hogy érvényt szerezzen akarátának az egri püspökkel szemben, ellenben ebből az ügyből nőtt ki az egri püspök engedetlensége miatt az uralkodónak az az elhatározása, hogy a cenzúrát kiveszi a római katolikus egyház kezéből és hogy külön szervre bízza, külön szabályozás tárgyává teszi a könyvvizsgálatot, tehát a „debreceni biblia“ ügye, ebben a vonatkozásban kinőtt helyi és felekezeti jelentőségéből.

¹² Széll Farkas: *Újabb adalék Komáromi Csipkés György bibliájához.* — Magyar Könyvszemle. 1890. 137—138. l.

A „debreceni biblia“ ez után való sorsáról mindenféle krónikás és legendás feljegyzések emlékeznek. A cenzúrázás folyama alatt az egész küldemény Kassán hevert a jezsuiták őrzetében s valószínű, hogy a sorsa itt is teljesedett be.

A katolikus cenzúra szokásjoga szerint ugyan nyilvánosan kellett volna megégetni az egész könyvtömeget. De a fennforgó körülmények között egy ilyen nyilvános eljárás mégis tulságosan kihívó lett volna az uralkodóval szemben, aki nem koboztatta el a „debreceni bibliát“, hanem felszabadította.

A könyvek megsemmisítése tehát titokban, illetve csak feltűnés keltése nélkül mehetett végbe.

Katolikus források szerint néhány százat csakugyan meg is égettek a kassai jezsuita kollégiumban más könyvek megégetése alkalmával, a kiadás másik részét ellenben Erdődy Gábor egri püspök rendeletére Egerbe szállították s csak Erdődy utóda idejében semmisítették meg.

Az ilyen módon a szó szoros értelmében vértanúságot ért „debreceni biblia“ sorsának ezt az utolsó mozzanatát Földváry László bővíti ki egész *legendává*, amikor azt írja róla, hogy Barkóczy Ferenc egri püspök „1754. november 5-én Szent Imre királyfi napján az egyházmegyéjéből becsődített 140 plébános és nagyszámú sokaság jelenlétében azzal a szokatlan ténykedéssel fejezte be az ünnepélyt, hogy a (debreceni) Biblia összes példányait máglyára rakatván a tűz istenének áldozta.

Az élet könyvét — folytatta tovább Földváry — melyért Debrecen buzgó vallásos közönsége 16860 forintot költött, a buta, elfogultságában még a szentet is kímélni nem tudó vallási fanatizmus által élesztett lángok emésztették meg egy ép példány és egy másik táblája kivételével. Amazt egy felekezetünkbeli szemtanú kérésére az ártatlan áldozat körül forgolódo püspöki szolgák egyike ragadta ki a tűzből, erről pedig vajai Vay József konziliárius a hétszemélyes tábla asszesszora beszélé az 1791-i zsinat tagjainak, hogy folyvást élénk emlékezetben van az egri katolikusoknál, hogy ezen bibliák megégetése alkalmával — jöllehet a legesendesebb idő volt — az utolsó példányok egyikének a tábláját János apostol mennyei jelenésekről írott könyve végső fejezetével együtt a szellő kiragadván a lángok közül az elégetést és Barkóczy püspök dühét is kikerülte. S midőn a táblát megtalált pápisták olvasnák az említett fejezet 19. versét: „És ha valaki elvejénd a könyv prófétálásának beszédéből, az isten annak részét eltöri az életnek könyvéből és a szent városból“ — egészen elrémültek.

Ez a tábla megvan a debreceni kollégium könyvtárában s Hatvani István tanár köv. megjegyzése olvasható rajta:

„A minden szentek könyve minden szentek napján égettetett meg“.¹³

Ezzel a legendás beállítással szemben az egykorú adatok egy ideig csak arról tudnak, hogy a „debreceni biblia“ a kassai jezsuiták nedves pincéjében rothad. Ezt főként annak a Bahil Mátyásnak a tanúsága alapján tudjuk, aki Kassa mellett Eperjesen volt lelkész s aki az ügy iránt személyesen s közvetlenül érdeklődött s akinek az 1747-ből való tanúsága a következőket tartalmazza:

„Das graessliche Verfahren des verstorbenen Bischofs von Erla(u), Antonius Gabriel Erdödy, der viertausend Stück ungarische Bibeln wegnehmen liess, ist bekannt. Wobei, obwohl durchgaengig die Rede gieng, man haette sie ins Feuer geworfen, so bin ich doch vor kurzem berichtet worden, die waeren zwar nicht verbrannt, aber zu Kaschau in feuchte Keller geworfen worden, damit sie zerfressen und verfault zu keinem Nutzen dienen können.“¹⁴

Széll Farkas viszont Kaprinaira való hivatkozással azt írja, hogy „Kaprinai — kinek tanúságához e tekintetben kétség nem férhet — azt is följegyezte, hogy Komáromi Csipkés György Bibliájából néhány száz a kassai kollégiumban égettetett meg, a többieket az egri káptalanba szállították, ahol azok máig rothadnak. Lehet, hogy ezeket égette el aztán báró Barkóczy Ferenc, Erdödy püspök utóda Egerben, a püspöki palota udvarán.“¹⁵

A pincében való rothadás és a megégetés színhelyének ez a váltakozása mutatja, hogy a „debreceni biblia“ sorsa legalább is 1747-ig homályban van s hogy Erdödy püspök életében nem mert tovább elbánni ezekkel a Bibliákkal.

De nem valószínű az sem, hogy Egerben később is megégették volna éppen ezeket a Bibliákat.

Az egri püspökség környékén u. i. köztudomásúnak kellett tennie annak a ténynek, hogy a „debreceni bibliát“ az egri püspök az uralkodó parancsolatával szembeszállva, az uralkodó többszöri parancsa ellenére tudta csak Kassán megtartani és megakadályozni azt, hogy a debrecenieknek kiadassék. E mellett nyilvánvaló volt az is, hogy az uralkodó parancsai alapján a debrecenieknek az egri püspök ellen bármikor érvényesíthető

¹³ Földváry László: *Komáromi Csipkés György bibliája*. — *Protestáns Szemle*, 1891. 530. l.

¹⁴ Bahil, Matthias: *Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies*. Bregae, 1847. 209. l. — Az 1751-ben Baselben nyomtatott Károlyi-biblia előszava is azt mondja, hogy a „debreceni bibliák a kassai páter jezsuiták kezében adatván mindez ideig is Kassán valami nedves pincében tartatván rothadásban vannak.“

¹⁵ Széll Farkas: *Újabb adalék Komáromi Csipkés György bibliájához*. — *Magyar Könyvszemle*, 1890. 138. l.

magánjogi igényei lehettek volna a Bibliák megsemmisítése esetén; s egyik egri püspök se kockáztathatta ezeknek a magánjogi igényeknek a kihívását — hiszen remélni se lehetett, hogy Mária Terézia — atyjának — a „debreceni biblia“ kiadására vonatkozó döntéseit az egri püspök javára megváltoztassa.

Az egri könyvégetést tehát semmikép se szabad a „debreceni biblia“ élete utolsó jelenetének tartanunk, mert ez csak olyan aktus lehetett, amelyen a mindenhonnan összeszedett és felgyült elkobzott könyveket szokás szerint elhamvasztották s ebben a könyvtömegben talán egy pár Egerbe a vizsgálat idején elkerült „debreceni biblia“ sorsa is beteljesedhetett.

Ezt a legendával szemben annál inkább feltételezhetjük, mert a legenda másik részének a pontatlanságát kétségtelenül megállapíthatjuk.

A tűzből csodálatosan megmenekült Biblia utolsó lapjának az idézett szövege t. i. a „debreceni biblia“-ban nem úgy hangzik, amint a legenda idézi, hanem ekként: „És ha ki elvejénd a könyvnek prófétálásának beszédiből, elveszi isten annak részét az életnek könyvéből és a szent városból és azokból, amelyek e könyvben megíratk“.

Az idézet eltérése azt mutatja, hogy a legendáért felelőssé tett Vay József konziliárius előtt nem a Komáromi Csipkés György-féle fordítás utolsó levele volt, mert nem annak a szövegét idézi, hanem egy más Bibliáét, tehát a legendával szemben erről az oldalról is kétségek támaszthatók.

De akár a kassai jezsuita kollégiumban rothadtak el, akár az egri autodafén hamvadtak el a „debreceni biblia“ lefoglalt példányai — abban sincs igaza a legendának, hogy az egész Bibliából csak egy fedél és a vele szakadt utolsó lap maradt volna, mert a debreceniek a fentiek tanúsága szerint a cenzúra előtt néhány példányt kivettek a küldeményből s ezeket a példányokat eljuttatták néhány pártfogójukhoz, ezek a példányok tehát a többivel együtt nem is semmisültek meg. A „debreceni biblia“ azonban nem is ezen a réven számított nagy könyvészeti ritkaságnak. Sok példánya maradt meg, mert az 1718-ban útnak nem indított példányok 1789-ben Debrecenbe kerültek.¹⁰

¹⁰ Zoványi Jenő cikkei a „Theologiai Lexikon“ részére a magyarországi protestantizmus történetéből. 1940. 247. l.

Végül itt szürom be teljesség kedvéért a „debreceni biblia“ külföldön rekedt példányai 1789-ben Debrecenbe való kerültre vonatkozó adatokat, amelyeket *Zoltai Lajos* közölt „A debreceni biblia költségei“ című cikkében. — Debreceni Protestáns Lap, 1906. 262—263, 294—295, 313—315. l. E közlés szerint Benedek Mihály debreceni lelkész, a konzisztórium jegyzője így írta le az egri püspök és a kassai jezsuiták kezére nem került bibliák további sorsát és Debrecenbe való eljútását:

„A bibliák Varsóban heverének mindaddig, míg nem Steinhabel Sámuel eperjesi kalmár uram Danekából Kuyper Antal uramtól, mint

A „debreceni bibliának“ nem is az a legnagyobb mártírúma, hogy a példányait elrothasztották vagy elhamvasztották, mert ettől a „debreceni biblia“ zár alá vétele és megsemmisítése óta százszor feltámadhatott és százszor megjelenhetett volna, hanem az, hogy a kassai és az egri cenzúra a „debreceni bibliát“ annyira diszkreditálta protestáns körökben is, hogy máig se történt semmi a feltámasztására.

néhai Hoss Károly uram örökösétől — kinél a bibliák lehettek volt — levélét vévén, bennünket megkérdezett, ha akarnánk-e szolgálatával élni a bibliák idezállításában? Steinhubel uram levele 1786. április 1-én érkezett s azonnal megkértük, hogy vállalná magára a szállítást, tudósítván, hogy a Varsóban Bastian konziliárius uramnál is 149 biblia tevődött volna le. Szükség lenne tehát ezekről is bizonyosat tudni. Steinhubel nem sok idő múlva válaszolá, hogy Danckában Kuyper uram a bibliák gondviseléséért és azokra tett költségeinek a pótlásáért 55 hollandi aranyokat kíván; Bastián úr pedig Varsóban csak 19 raynai forint és 49 krajeárt, minthogy bátorság okáért a nála letett bibliák a felséges prassiai király követénél állottak.

Mind a ketten azt is kívánják, hogy hiteles leveleinket előre hozzájuk küldjük a bibliák vétele felől. El is küldöttük mind a pénzt, mind a leveleket 1786. szeptember 26-án.

A könyvek útnak is indítottak, de a víz befagyása miatt nem messze jöhettek, hanem valamely faluban egy háznál is, másnál is a hajóból kirakattak. Majd 1787. december 12-én Podgorce nevű városban közel Cracoviához a harmincados által mindaddig meg tartóztattak, míg folyó 1789. január 29-én elbocsátásuk iránt a lengbergi főharmincadtól különös engedelem nem érkezett.

De más nagy akadály is adta elő magát. U. i. az a kalmár, aki által Cracoviából útnak indítottak, banquerottá lett és kölcsönzői azt gondolván, hogy bibliákat nemcsak utasította, hanem azok valósággal övéi volnának, Podgorceba mentek és azokat el akarták foglalni. Mindaddig jussokat tartották hozzá, valameddig Steinhubel uram személy szerint költséges és fáradságos utat tévén nem ment és nem esküdött meg, hogy a bibliák valósággal a debreceni eklézsia javai volnának.

Ekképen Podgorceből kiszabadittatván és a késmárki harmincadon is által jöven Eperjesre, onnan pedig augusztus 9. napján valahára ide érkeztek és a konzisztoriális ház alatt levő szobában — minekutána az itt levő harmincados által meg is nézettek — lerakattak.

Augusztus 15-én a ládák Benedek Mihály, N. Dékány Benedek vice-kúrátor, Kaszap Ferenc és Kisari András kántorok jelenlétekben felbonthatván, találtattak benne francia kötésben semmi vagy kevés hibával 160 pergamentkötésben hasonlóképen vagy kevésbé hibásakat — — — — 135 papiros kötésben hasonló minőségűeket — — — — 610 Ugyan papiros, francia és pergament kötésben még Danckában az árvíz miatt megázott, megpenészedett, összeragadott, megszakadozott és hasznavehetetlenné vált — — — — — 164

Osszesen: 1069
pl-t.

Az épségben maradt 904 pl-t a konzisztórium eladatta.“ (314—315. l.)

Az első és a második alkalommal tehát összesen kb. 1100 példány került Debrecenbe a „debreceni bibliá“-ból, amiből kb. 950 példány lehetett forgalomképes. A „debreceni bibliá“-nak e szerint nem kellene éppen ritka könyvnek lennie, mert a leydeni kiadásából jóval több példány került forgalomba, mint amennyi példány más művekből egyáltalán került.

A királyi rendelet alapján szövege ellen csak egyetlen pontban tétetvén kifogás, a cenzúra alatt is bizvást megjelenhetett volna az országban — ez azonban nem történt meg, mert az ügy iratait nem igen ismerték. Később pedig a Károlyi-féle fordítás annyira meggyökerezett, hogy mellette a Komáromi Csipkés-féle teljesen feledésbe ment.

Pedig a Komáromi Csipkés György-féle fordítás épp ezt a sorsot nem érdemelte, mert fordításnak jobb, pontosabb, tárgy- és szakszerűbb a Károlyi-énál, nyelvezete szempontjából szintén felette áll a Károlyi-fordításnak s mint a magyar nyelv egyik legtudatosabb és leggondosabb alkotása, mint a dunántúli és a debrecenvidéki nyelv szerencsés összeházasítása, a magyar nyelv kitűnő alkotásai közé tartozik.

A katolikus cenzúra ezen a ponton követte el vele szemben a legnagyobb igazságtalanságot s ezen a vonalon követte el rajta azt a jóvátehetetlen erőszakot, hogy ez a sok tekintetben korát is megelőző fordítás nem szolgálhatta és nem emelhetette magasabb szintre a magyar protestantizmus biblicitását.

Ezen a ponton pedig még ma is érezhető a Komáromi Csipkés György-féle „debreceni biblia“ kiküszöbölésének hatása a magyar protestantizmus életében, mert pl. a Károlyi-féle Biblia vonalán annyszor megkísérelt bibliarevízió sokszoros sikertelensége szintén csak azt bizonyítja, hogy a magyar protestáns Biblia ügyét a Károlyi-Bibliához való túlságos ragaszkodás rontotta el.

Egy eljövendő patinás és jó magyar bibliafordításnak csak a Komáromi Csipkés György-féle „debreceni biblia“ lehet az alapja.

Szimonidesz Lajos.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Simándi Bodó Mihály sorsa püspöksége után.

Az alsódunamelléki református egyházkerületnek 1626-tól kiváló buzgalommal és rátermettséggel működő püspöke az 1631. márc. 27-én tartott dunavecsei közzsínaton annak bejelentésével lepte meg lelkésztársait, hogy távozik ráckevei lelkési állásából, nemcsak, hanem elhagyja az egész egyházkerületet s ennél fogva leteszi püspöki hivatalát. És sikertelenül hangzott el a közzsínatnak minden kérése, Simándi valóban elment, még pedig a tiszántúli egyházkerületbe.

Hogy közelebbről melyik vidékére ennek az akkor is nagykiterjedésű egyházkerületnek, arra nézve azt mondja Földváry László, hogy ekkor „beregszászi prédikátorrá s mindjárt a következő évben a beregi traktus seniorává lett, mely hivatalát hét esztendeig viselte”.¹ Úgy látszik, egyrészen a beregi egyházmegye kéziratban volt, de immár elveszett „Emlékkönyve” szolgálhatott forrásul, minthogy hivatkozik is reá, de amely — miként kivehető — csakis a jelzett időről, azaz 1632-től 1639-ig való espereskedését említi, beregszászi lelkészségéről ellenben hallgat. Erre nézve meg valószínűleg Lehoczky Tivadar után indult, aki „Beregvármegye monographiája” című munkájában beregszászi papnak mondja Simándit, de esperesi hivataloskodását korábbi időre: az 1625 és 1630 közötti évekre teszi. Természetes, hogy ezekre az évekre cáfolatot nyújtottak Földvárynak a kezei között levő alsódunamelléki adatok, azonban a Simándi innen eltávozta utáni időre nem lévén oka kételkedni a beregi állításokban, hitelt adott nekik.

Pedig — legalább is az évszámokban — határozottan tévesek. A tiszántúli református egyházkerület közzsínati jegyzőkönyvei egyebet beszélnek. Ezek szerint t. i. 1633 februárjában mint derecskei pap, 1634 júniusában pedig mint hajdunánási pap vett részt a közzsínaton Simándi.² Hogy pedig feltétlenül épen ő róla van szó ezekben az adatokban, mutatják az 1631 szeptemberében és 1634 szeptemberében tartott közzsínatokról szóló ama följegyzések, melyek a jelen voltak névsorában ugyanőt akkori egyházközségeinek a megnevezése nélkül egyik helyen „előbb ráckevei superintendens”-nek,³ másik helyen „azelőtt patai superintendens”-nek⁴ említik.

¹ Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. k. 1898. 112. l.

² Theologiai Szemle 1926. 721. l.

³ U. o.

⁴ Szilágyi Benjámin István: Synodalia (A debreceni ref. kollégium könyvtárában).

És azokban az években, amikorra beregi esperességét teszi akár egyik, akár másik kútfő, teljességgel nem is ő, hanem más volt a beregi esperes: az az Ujhelyi Pannicida István, akinek espereskedését 1623-tól 1625-ig tartónak véli Lehoczky, de aki, ha netalán esperes volt is már ekkor (ami nem lehetetlen), nemcsak eme pár évig, hanem azontúl is jónehány évig megmaradt ebbeli hivatalában, amennyiben t. i. a tiszántúli egyházkerület közzsínatai közül az 1629 novemberében, az 1630 júniusában, az 1634 júniusában és az 1638 júniusában tartottakon egyaránt részt vett, mint ilyen,⁵ Miskolczi Csulyak István zempléni esperes pedig 1634 májusában levéllel keresé fel, mint esperestársát.⁶

Azt helyesen mondja erről az Ujhelyi Pannicida Istvánról Lehoczky, hogy munkácsi lelkész volt. Feltehető, hogy esperessé választása idejében hasonlóan az lehetett, mivel mind később a Miskolczi levelében is, és midőn 1638. ápr. 12-én I. Rákóczy Györgytől adómentességet kapott egy házhelyére,⁷ az ezen adományról szóló okiratban is, még pedig itt mint „régóta” munkácsi pap fordul elő, mind espereskedését megelőzőleg éveken át ugyancsak ezt a hivatalát jelzik a munkácsi tizednek a lelkészeket illető részeiről másik, egyenrangú lelkésztársával együttesen kiállított s az országos levéltárban, hiányosan bár, meglevő nyugtatványai. Mint nem közvetlen esperes-elődjének, Vári Alatus Jánosnak közvetlen lelkészutódja 1611. dec. 3-án kezdődőleg és 1625. okt. 3-án végződőleg írt alá ilyeneket.⁸ Ebből a korábbi időszakból az is kétségtelen, hogy 1620-ban még nem ő volt az esperes, hanem Kisvárdai András beregszászi⁹ pap (nem pedig munkácsi, ahogy Lehoczky állítja), és az is bizonyos, hogy 1645 májusában már épenúgy nem ő volt, hanem Arday Pál szintén munkácsi pap, akihez ekkor, mint a beregi egyházmegye espereséhez írt levelet nemkülönben a már említett zempléni esperes.¹⁰

Hogy aztán az 1638 júniusa, mint Ujhelyi Pannicida István esperes-voltának bizonyos időpontja és 1645 májusa közötti időszakban emez mennyi ideig hivataloskodott még azontúl és viszont az esperességének véletlenül épen végső évében levő Ardait ez utóbbi időpontnál mennyivel előbb választották meg: azt a jelenleg ismert adatokból nincs módunkban megállapítani. Am a majdnem teljes hétévi időköz tekintetbevételével végképen nem tartható kizártnak, hogy több vagy kevesebb idő Simándi Bodó Mihálynak is jutott ezalatt az espereskedésre, vagy ama kettő közé, vagy történetesen még mások közé is ékelődve, még pedig elfogadhatóan mint épen beregszászi papnak. Itt ugyanis az ottani két egyenlőrangú lelkészi állás egyikén könnyen elférhetett ezidőtájtban, amikorról hiteles adatok csupán annyit tudnak beszélni, hogy 1632-től 1636-ban is Tejfalvi Csiba Márton lelkészkedett, meg hogy 1642 nyara elején Kolosi Dániel került oda papnak sárospataki tanárságából s vele együtt 1648 kezdetén Szikszai Pál töltött be lelkészi állást, végül hogy valamikor 1654 előtt (és pedig alkalmasint még 1648-nak is előtte) a külföldről a harmincas

⁵ Theologiai Szemle u. o. és Szilágyi: Synodalia.

⁶ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1928. 196. l.

⁷ Országos levéltár N. R. A. 743—15.

⁸ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1929. 33. l.

⁹ A Régi Magyar Könyvtár III. k. 1295. sz. a. könyv ajánlása szerint.

¹⁰ Lemásolva nálam leveleskönyve kiadatlan részében.

évek közepe táján hazatért Tállyai Mártonnak a halálával üresedett meg az egyik lelkészi állás.

Amennyiben tényleg működött Beregszászon Simándi, Tejfalvi Csiba Mártonnak lehetett az utódja s a Tállyai helyén kerülhetett melléje Kolosi, őt pedig Szikszai követhette állásában. Ha pedig egyáltalában viselte Beregben az espresi hivatalt, az az 1638 júniusa utáni időtől 1642 tavaszáig történhetett.

Ismeretlen püspöke a baranyai református egyházkerületnek.

Eddigi tudásunk szerint az alsódunamelléki superintendenciától különvált baranyainak mintegy százéves fennállása alatt következők voltak a püspökei: Laskai Lőrinc hercegszölősi lelkész (1608–1613), Laskai János vörösmarti lelkész (1613–1629), Petri Szücs György 1635-ben laskói, azelőtt vagy azután vörösmarti lelkész (1629–1645), Halasi Bálint laskói lelkész (1645–1665), Veresmarti K. István kopácsi lelkész (1665–1678), Veresmarti S. János vörösmarti lelkész (1678-tól 1684 végén is) és többévi ürességben-lét után Gyimóthi István vörösmarti lelkész (1699–1705).

Az évszámoknak a kútfőkben mutatkozó határozottságából szinte kizártnak lett volna gondolható, hogy még hiányos is lehet ez a névsor. És mégis azt mutatja egy egykorú és feltétlenül megbízható adat, hogy hiányzik belőle, ha esetleg nem is több, de minden bizonnyal legalább egy püspök. Ez a körülmény azonban föltehetővé teszi, hogy történetesen más hibák is fordulhatnak elő a névsor adataiban, melyeket egyébként már pótlásokkal közöltem az imént.

Harsányi Móricz István, a későbbi gályarab, ki 1630-ban született Baranya vármegyének Nagyarsány nevű községében, Debrecenben való tanulásának¹¹ bevégeztével külföldre ment s ott 1656 júliusában az utrechti,¹² 1657. febr. 10-én a franekeri,¹³ még ezévi szept. 1-én a groningeri egyetemre¹⁴ iratkozott be hallgatónak. Ez utóbbin már a következő hónapban, októbernek valamelyik napján¹⁵ részt vett respondensi minőségben a Maresius professzor elnöklete alatt egy theologiai vitatkozáson, melynek az volt a tárgya, hogy a törvényszerű cselekedetek közül mik azok, amelyek megigazulásunk szempontjából szemben állanak a hittel? Erről eddig Maresius professzor „Sylloge disputationum...” című kiadványának 1663-ban megjelent II. részéből volt tudomásunk¹⁶ s a disputációnak önálló, eredeti kiadásából még nem ismertünk példányt. Mostanában azonban

¹¹ 1651. márc. 6-án lépett a felsőbb tanulók sorába (Iskolatörténeti Adattár II. 120. l.).

¹² Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen... 1935. 19. l.

¹³ Történelmi Tár 1886. 793. l.

¹⁴ Miklós Ödön: A groningeri egyetemen tanult magyarok névsora. 1917. 5. l.

¹⁵ A címlapon a nap részére hely van hagyva, de kézírással sincs kitöltve.

¹⁶ Régi Magyar Könyvtár III. k. 2202. sz. a. ennek nyomán 1663-ra van téve az eredeti megjelenési éve is a disputációnak, de helytelenül, mert ekkor már nem is tartózkodott Németalföldön Harsányi.

előkerült egy a magyar nemzeti múzeum könyvtárában. Az ajánlása, melyet Maresius önként érthetően nem vett át a gyűjteménybe, ebben természetesen megvan. Ajánlotta pedig Harsányi a kecskeméti városi tanács névről-névre felsorolt református tagjainak, akik számszerint tizennégyen voltak, aztán Bereghi M. János ugyanodavaló református lelkésznek, továbbá Szanki János vörösmarti „már-már kiérdemült“ papnak, „a Baranyában szétszórt egyházak igen éber episcopusának“ és végül Veresmarti K. István szőlőskei papnak.

Tehát 1657 első felében, amikorról a messze távolban hiteles értesülései lehettek még Harsányinak a baranyai állapotokról, Szanki János viselte a baranyai egyházkerület püspöki tisztét. Fel volna ugyan hozható ez ellenében az a kétségtelen tény, hogy Baranya vidékén és a vele korábban egy superintendentiát alkotott Alsódunamelléken (meg Borsod—Gömör—Kishontban) a meglévő 16. század második felében, más kifejezésekkel is változtatva, az esperes jelölésére használták még az episcopus szót. Igen ám, csak hogy ekkorra megváltozott már a helyzet. Lelkészeiknek más vidékeken való tanulása és az ottani állapotokhoz való hozzászokása folytán lassanként kiment a divathól ez a különlegesség s már 1647-re itt is alkalmazkodtak az általános gyakorlathoz, annyira, hogy Patai P. Sámuel tolnai esperes Szilágyi Benjámin Istvánhoz írt kiváló történeti becsű levelében¹⁷ nemcsak önmagát írta seniornak, hanem egyetemlegesen minden egyes alkalommal seniorként emlékezett meg az esperesekről és superintendensként a püspökökről. Ugyanígy járt el Halasi Bálint baranyai superintendens is a Pataihoz intézett és emezébe fölvetett rövidebb levelében.¹⁸ Hát még az onnan jóideje máshova elkerült Harsányi hogy használta volna ama régebbi értelemben az episcopus szót!

Minthogy pedig Patainak és Halasinak a leveléből világosan kitűnik az is, hogy az ő idejökben négy egyházmegyéből állott a baranyai superintendencia, melyek mindeikének megvolt a maga neve s egyik sem szerepelt általánosságban baranyai név alatt meg baranyai gyanánt: „a Baranyában szétszórt egyházak igen éber püspöke“ kifejezés semmiesetre sem jelenthette valamelyik egyházmegyének, specialiter az alsóbaranyainak az esperesét, hanem igenis egyedül és kizárólag az egész egyházkerület superintendensét.

Ekként állván a dolog, Szanki Jánost, ki a Patai leveléből kitetszőleg 1647-ben negyedik éve lelkészkedett Vörösmarton,¹⁹ 1657-ről mint még mindig odavaló lelkészt be kell iktatnunk a baranyai egyházkerület püspökeinek névsorába. Jelenlegi tudásunk szerinti püspök-utódjáról, Veresmarti K. Istvánról pedig tudomásul kell vennünk, hogy kopácsi papságát vagy közvetlenül, vagy közvetve megelőzőleg a pozsegei egyházmegyében, tehát a Dráván túl, Szőlőskén töltötte be a lelkészi hivatalt.

¹⁷ Lampe—Ember: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria...* 1728. 661—673. l.

¹⁸ U. o. 670—672. l.

¹⁹ U. o. 665. l.

A beregi és szatmári református egyházmegyék espereseinek névsorához.

Ennek a két egymással szomszédos református egyházmegyének már Debreczeni Ember Pál is összeállította az esperesei névsorát, épen úgy, mint a többi tiszai és dunamenti egyházmegyék espereseiét, magától érthetőleg nem jobban, mint ahogy lehetett az ő korában. Azóta Barcsa János „A tiszántúli ev. ref. egyházkerület történeté”-ben szintén felsorolta őket, nemkülönben még előbb Lehoczky Tivadar „Bereg vármegye monographiájá”-ban a beregieket, H. Kiss Kálmán pedig „A szatmári ref. egyházmegye történeté”-ben a szatmáriakat. Mindnyájan legalább is annyira hibásan, mint az úttörő Debreczeni Ember Pál. Minthogy alkalmam nyílt arra, hogy egy-két hiányzó névvel pótoljam ezeket a névsorokat, egyúttal némely más igazításokat is végzek rajtok.

Az említett névsorok szerint Beregben az Arday Pált követő Kolosi Dániel két ízben volt esperes és a kétszeri ebbeli hivataloskodása közé eső idő alatt Vári (Baresánál: Ari) Miklós töltötte be ezt a hivatalt. Várit S. Szabó József Istvánnak tartja²⁰ s azt mondja, hogy 1640-től Váriban (egy időben: Mezővári) lelkészkedett és 1666-ig vitte az esperesi tisztelet. Megfelelő adatok hiányában egész határozottsággal nem szólhatok ellene a keresztnév ez új megállapításának, de a magam részéről ebben a tekintetben ragaszkodom a régebbi állításhoz. Minthogy ugyanis egykorúlag egy Vári Miklós épen lelkész volt Beregben, közelebről Beregen²¹ és ez alkalmasint azonos lehetett azzal, aki szatmári rector korában 1635-ben üdvözlő verset írt Medgyesi Pálnak „Praxis pietatis” című fordított munkája elébe, 1646-ban pedig lelkészi hivatalt viselt ugyancsak Szatmártt, nem igen valószínű, hogy eddig tévedés lett legyen a keresztnévében, annál kevésbbé, mivel később valósággal fordul elő egy Vári István nevű esperes is Beregben, aki azonban nehezen lehetett egy személy a hajdani debreceni tanárral.

A Vári Miklós esperesi működése végpontját illető állításnak viszont az semmiesetre sem rontja le a hitelességét, hogy hasonlóképen 1666-ban Kolosi Dániel is említettik esperesnek,²² mert hiszen Várinak a helyét még abban az évben be kellett, hogy töltsen az egyházmegye, ha csak nem a legvégső felé ürrült meg az évnek.

Hogy Kolosi, aki első alkalommal 1645-ön kezdve espereskedett, mikor távozott el az egyházmegye területéről, vagyis ennek következményül mikor mondott le addigi esperesi állásáról, még hozzávetőleg is csak következtetés útján állapítható meg némi nehézségek miatt. 1654 folyamáról ugyanis még beregi esperesnek és beregszászi lelkésznek van említve.²³ Viszont egy hasonló természetű adat meg Debreceni Siderius Istvánt mondja 1653 órájáról az egyik beregszászi lelkésznek,²⁴ midőn pedig kétségtelen, hogy a másik beregszászi lelkész mindkét időpontban Szerencsi Péter volt, ki Tarcali Pál zempléni esperes följegyzései szerint 1653 májusában, tehát a Czeglédi István utódául ment oda Tolesvárról és 1656-ig működött ott,

²⁰ A debreceni ref. kollegium tanárai... 24. l.

²¹ Régi Magyar Könyvtár III. k. 1753. sz. (1650-ben).

²² U. o. 2365. sz.

²³ U. o. 1905. sz.

²⁴ U. o. 1869. sz.

ekkor Nagyecsedre távoztán.²⁵ Ebből aztán okvetlen következik, hogy az előbbi két adat közül hibás vagy az egyik, vagy a másik. Szerintem az előbbi, mert inkább föltehető, hogy valaki nem értesült egy változásról, mint az, hogy teljesen valótlán változásról halljon hírt. E szerint Kolosi még 1653 tavaszán hagyta oda Beregszászt, Szatmárnémetibe választatván pappá.²⁶ Mint idevaló papot és szatmári esperest 1657 márciusában említi a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyve,²⁷ minélfogva körülbelül az 1656. jan. 11-én elhalt Szathmári Lázár Miklós püspöknek és egyszersmind szatmári esperesnek foglalta el ez utóbbi hivatalát.

Csakhogy mihamar visszatért korábbi helyére, amennyiben már épen 1657-nek az első felében újból más lett a szatmári egyházmegye esperese Decsi Gáspár szatmári lelkésznek a személyében,²⁸ ő pedig 1659-ben megint beregszászi papként fordul elő.²⁹ 1657 tavaszán, nem sokkal a márciusi közssinat után kellett tehát visszakерülnie előbbi helyére, amivel önként érthetően nem járt együtt az, hogy visszanyerje az esperesi tisztelet is. Ám ezt akkor nem az ilyenül ezelőtt ismert Vári (akár Miklós, akár István) tartotta elfoglalva, hanem egy mindeddig egészen ismeretlen beregi esperes, akinek egyetlen névsorban sem szerepelt a neve, t. i. „Krizbai János“, kit a tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyve ugyanazon közssinat résztvevői között jegyzett fel beregi esperesül, mint Kolosit szatmári esperesül.³⁰

A jegyzőkönyv beregszászi lelkésznek mondja s ebből más adatokkal való egybevetés útján két tényre jövünk rá. Egyik az, hogy keresztnevét tévesen írja a jegyzőkönyv Jánosnak György helyett. Tarcali Pál imént említett följegyzései szerint ugyanis 1658-ban Beregszászról Sátoraljaújhelybe ment papnak Krizbai György, 1659-ben pedig Sátoraljaújhelyből visszatért Beregszászra ugyanaz a Krizbai György.³¹ Ha ezeket a hiteles állításokat még összevetjük azzal is, hogy 1654 végén Utrechtben salánki lelkésznek tudták Krizbai Györgyöt³² és 1663 júniusában Munkácsról szintén Krizbai Györgyöt hívták debreceni papságra:³³ kétségtelenné válik, hogy bármennyire szokatlan és feltűnő eset is, de a jegyzőkönyv Jánosa tollhibából származik.³⁴ Mindebből nyilvánvaló, hogy Salánkról, mely

²⁵ A zempléni egyházmegye jegyzőkönyvéből kiírt kéziratos másolata megvan nálam.

²⁶ A szatmárnémetii egyház történetében sehol sincs róla emlékezés, épenúgy, mint szatmári esperességéről sincs sehol.

²⁷ Theologiai Szemle 1926. 721. l.

²⁸ Tóth Sámuel: Adalékok a tiszántúli ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. füzet. 1894. 41. l.

²⁹ Két helyen is, u. m. Sárospataki Füzetek 1865. 900. l. és Régi Magyar Könyvtár III. k. 2059. sz. Ez utóbbi már jan. legelején Groningenben említi ilyenül, tehát legalább is 1658-i helyzet alapján.

³⁰ Theologiai Szemle u. o.

³¹ Az említett följegyzések az espereskedése idejébeli összes zempléni papváltozásokat tartalmazzák.

³² Régi Magyar Könyvtár III. k. 1905. sz.

³³ Debreceni Protestáns Lap 1893. 120. l. (Széll Farkas közleménye.)

³⁴ A Debrecenben felsőbb osztályokba beiratkozottak közt György is szerepel (Iskolatörténeti Adattár II. k. 117. l.), János is (u. o. 122. l.), de ez utóbbi olyan időben, hogy képtelenség még gondolni is 1657-i esperesváltásra. A jegyzőkönyv tollhibája onnan eredhetett, hogy az illető bejegyző az egyidejűleg Debrecenben diákoskodó Jánost is ismerte és szóra-

akkor a beregi egházmegyéhez tartozott, ment először Beregszászra, Munkácsra pedig Beregszászról ment itteni másodszori lelkészkedése után, onnan pedig Debrecenbe.

A másik tény az, amit már eddig is érvényesítettem e dolgozatban, hogy t. i. Beregszászon ebben az időszakban egyenlőrangú volt a két lelkési állás, nem pedig különbözőrangú. Máskülönb nem ment volna vissza Szatmárnémetiből Kolosi Dániel 1657 tavaszán. Krizoi György mellé, és hasonlóképen nem ment volna vissza Sátoraljaújhelyből Krizbai György 1659-ben Kolosi Dániel mellé, abban az esetben mindegyik alantasabb állásra, mint amit azelőtt ott ömaga, valamint közvetlenül megelőző helyén épen akkor is viselt.

A beregi esperesi hivatalra, mely Krizbainak a sátoraljaújhelyi elsőpapságra való távozásával gazdátlanná lett 1658-ban, ezúttal még nem Kolosit választották meg, hanem Várit és csupán ennek a halála után 1666-tól espereskedett újra Kolosi. De a Báthory Zsófiától megindított lelketlen üldözések elől, tehát 1670 táján jónak látta elvonulni Máramaros vármegyébe, ahol aztán 1680 utolsó harmadában el is hunyt,³⁵ minden bizonnyal mint valamelyik odavaló egyházközségnek a lelkésze. Debreceni Ember Pál és az újabb adatoknak meg a kezében levő tiszántúli egyházkerületi jegyzőkönyvnek is ellenére utána haladó Barcsa János szerint távozása után helyetteseiként conseniorok igazgatták a beregi egyházmegyét. Ilyenekül Váraljai Jánost, Csaholci Gergelyt (Barcsánál tévesen György) és Vári Istvánt nevezik meg. Ámde az a névsor, melyet Körmendi Péter püspök a vele esperessé választatása óta 1667-től 1686-ig egyszerre hivataloskodó esperesekről összeállított, ezeket is mind rendes espereseknek tünteti fel s a mellett Csaholcít korábban Váraljainál.³⁶ Ezek tehát a helyes sorrendben rendes esperesekül iktatandók be a névsorba.

Viszont a szatmári esperesek névsorát pótolni kell még azzal a Bőszörményi Mátéval (Barcsánál helytelenül Mátyás), aki jelenleg a beregi névsorában fordul elő, amennyiben Debreceni Ember Pál 1590 tájáról mint várii lelkészt beregi esperesnek mondja. A tiszántúli egyházkerület jegyzőkönyve ezt az 1597 januárjában tartott közzsínaton jelenlevő esperesek sorában óvárii lelkésznek említi, de egyházmegyéjének jelzése nélkül.³⁷ Minthogy Óvári a szatmári egyházmegyéhez tartozik, itt kellett esperesnek lennie, még pedig mivel épen ezen közzsínat közben, ennek első napján halt meg hirtelen a szatmári egyházmegye addigi esperese, ahogy az hasonlóképen meg van örökítve a jegyzőkönyvben: ennek lépett a helyébe magán a közzsínaton megejtett választás útján. Abban az időtájban ugyanis nem egyszer megesett, ami az evangélikusoknál néhol rendszeresen történt, az unitáriusoknál pedig majdnem általános gyakorlatként mutatkozik egy időről, hogy t. i. a közzsínat tett espereseket.

közottságból ennek a nevét írta be. Györgyöt azonban még holta után is üldözi ez a balsorsa, amennyiben Herpay Gábor a debreceni városi jegyzőkönyvek alapján a Debreceni Protestáns Lap 1917. évi 185. lapján szintén Jánosnak írja, holott Széll Farkasnak ugyanonnan vett, imént említett közleményéből is, meg más adatokból is kétségtelen, hogy György keresztnevű Krizbai lelkészkedett Debrecenben.

³⁵ A Nógrádi Mátyás halálára írt gyászversek egyike szerint, melyet Szeneci A. Pál szerzett.

³⁶ Protestáns Szemle 1902. 370. l.

³⁷ Tóth Sámuel: i. m. I. füzet 11. l.

Eddig azt hittem, hogy tollhiba a jegyzőkönyvben Óvári a Debreczeni Ember Páltól említett Vári helyett, de minthogy az országos levéltár egy olyan nyugtatványát őrzi Böszörményi Máténak, melyet 1596. aug. 15-én Óváriban állított ki lelkési illetményéről,³⁸ helyesnek kell elismernem a jegyzőkönyvnek ezt a följegyzését s el kell fogadnom Böszörményit az erre következő januártól fogva működő szatmári esperesnek. Annyival is inkább, mivel ebben az időben a Gyarmathi Miklós utódául 1595. márc. 4-től hivataloskodó Vári Alatus Bálint vitte a beregi esperes tisztelet egészen 1611. máj. 1-én bekövetkezett haláláig.³⁹ Hogy aztán Böszörményi Máté az 1593-ig espereskedő Nagytállyai Bertalan előtt csakugyan volt-e beregi esperes, mint várii lelkész: ezúttal függőben maradó kérdés. Lehetlenség teljességgel nincs benne, de hiteles bizonyossággal ezidőszert sem mellette, sem ellene nem tudunk előállani. Az nem szól ellene, hogy 1591-ben szentmargitai lelkészként fordul elő,⁴⁰ mert beregi espereskedésének az 1590 körüli évek csak hozzávetőleg vannak feltüntetve az idejéül, már pedig 1590-ben más volt még a szentmargitai pap is. Az is meglehet különben, hogy apja vagy nagybátyja volt a szatmárinak a beregi.

Általában a szatmári egyházmegyének Kolosit megelőző esereiről ezeknek és más adatoknak, valamint az id. Szatmári Baka Péter kéziratban levő naptári bejegyzéseinek felhasználásával sokkal pontosabb névsort állíthatok össze, mint a beregiekről, de sokkal pontosabbat annál is, aminőt akár Debreczeni Ember Pál, akár a nála egyetlen parányi lépéssel előbbre nem jutott H. Kiss Kálmán vagy Baresa János adott, akik közül pedig ez utóbbinak módjában állott volna valamivel különbet közölni, ha nem is olyat, mint amilyen a következő:

Szegedi Lőrinc szatmári lelkész (1588.),

Beregszászi Pál szatmárnémetii lelkész (1592. szept.),⁴¹

Szatmári István csengeri lelkész 1597. jan. 16-ig,

Böszörményi Máté óvárii s még ettől az évtől máshova való lelkész

1597. jan. második felétől,

Debreczeni Taraczk János szatmári lelkész az 1598. jan. 25-e és

1599. jun. 3-a közötti időszak valamelyik pontjától⁴² 1605 eleje tájáig,⁴³

Vári Tamás csengeri lelkész 1605 júniusától,⁴⁴

Milotai Nyilas István szatmári lelkész 1611-től 1618 júniusáig,

Dobronoki Fejér István óvárii lelkész 1622. okt. 26-ig,

Szepsi Láni Mihály szatmári lelkész 1622 végétől 1623-ig,

Csengeri P. József szatmárnémetii lelkész⁴⁵ 1625 őszéig,

Váli Miklós óvárii lelkész (1628. nov. 16.) (1629. jun. 17.),

Szepsi Korocz Gáspár szatmárnémetii lelkész 1629. nov. 25-től 1637-ig,⁴⁶

³⁸ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1929. 100. l.

³⁹ A beregi egyházmegye első jegyzőkönyvének egy velem magán úton közlött kivonata szerint.

⁴⁰ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1929. 85. l.

⁴¹ U. o. 105. l.

⁴² Tóth Sámuel: i. m. 11—2. l. szerint.

⁴³ Czelder Figyelője 1833. 93—94. l.

⁴⁴ S. Szabó József: A debreceni ref. kollégium tanárai... 19. l. Debreceni Csorba Istvánt mint erdői papot nemkülönben megteszi szatmári esperesnek, holott Erdőd nem is abban az egyházmegyében volt.

⁴⁵ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár 1929. 106. l.

⁴⁶ 1637 januárjában még élt, de ez év nyarára megüresedett a helye.

Jenei Mihály szatmári lelkész 1637-től 1640. okt. 10-ig,⁴⁷

Medgyesi István szatmárnémetii lelkész 1640-től 1650. szept. 10-ig,⁴⁸

Szathmári Lázár Miklós szatmári lelkész 1650-től 1656. jan. 11-ig.

Zoványi Jenő.

⁴⁷ Sárospataki Füzetek 1860. 213. l. szerint hiteles följegyzés már 1639. márc. 18-án halottnak említéné, de ennek ellene szól részint az, hogy 1639. jun. 25-én még jelen volt a közzsínaton (Theologiai Szemle 1926. 721. l.), részint pedig pontos naptári följegyzése a halála napjáról id. Szathmári Baka Péternek. Legfeljebb arról lehetne szó, hogy 1639-ben halt meg okt. 10-én, de erre meg nincs adat.

⁴⁸ Történelmi Tár 1890. 452. l.

ADATTÁR.

1668.

Stephanus P. Bogdanyi. 27. Januarii. Pastor factus.

Stephanus Ör Szekeresi. 31. Januarii. *Senior* tempore persec. Collegii. A. 1671. Albae Juliae etiam Senior, tandem Rector Fogarasiensis, tandem Pastor ibidem, postea Albae Juliae, demum Sardini, ubi et hodie adhuc vivit.¹

Paulus J. Göntzi. 6. Februarii.

Stephanus V. Debretzeni. Rector Kaszoniensis.

Stephanus Hétzei. 8. Februarii.

Johannes P. Bagosi. 8. Februarii. Rector Hetzeiensis.

Stephanus Miskóltzi. 25. Februarii. Rector Toronyaiensis.

Johannes Kertész Monaki. 25. Februarii. Rector Galszetsiensis.

Paulus Táillyai. 14. Aprilis.

Samuel Berendi. Rector Toronyaiensis.

Matthias Fonyi. 1. Maji.

Andreas Rozgonyi. 5. Maji.

Petrus Szattmári. 5. Máji. Rector Szantoviensis.

Johannes Gyarmati. 5. Maji. Praebit. Rector Hetzeiensis.

Nikolaus Tsekei. 5. Maji. Rector Szerdahelyiensis.

Stephanus Kintses B. Jenei. Praec. orat. Rector Cassoviensis, undepulsus a Pontif. A. 1674. in Transylv. fit. Pastor Alvintziensis, tandem Albensis, ubi moritur A. 1687.

Albertus N. Ladanyi. 15. Maji. Praec. poeseos. Rector R. Szombatiensis. Pastor Cassoviensis, Tartzaliensis, demum Szakallyiensis, ubi obiit A. 1701.

Stephanus Szikszai. Praec. poeseos. Rector Miskoltziensis.

Daniel Dioszegi. 15. Maji. Praec. Synt. et rhetor. *Senior* Albae Juliae postea Paedagogus in Aula Nicol. Apafi.

Stephanus Kállai. 15. Máji. Rector Szerentsiensis.

Stephanus Szetsi. 30. Maji.

Johannes S. Veresegyházi. 31. Máji. Rector Szent Mihalyiensis.

¹ Meghalt 1726-ban. Tehát e feljegyzéseket Csécsi 1726 előtt írta.

Stephanus Legenyei. 31. Maji. Rector Ujlakiensis.
 Michael Adorjany. 31. Maji. Factus Pastor Botskaiensis.
 Johannes N. Kovásznai. 4. Junii. Socius in itinere globo traiecit.
 Benedictus Levai. 4. Junii.
 Petrus Szentzi. 19. Junii. Classis Rudim. praec.
 Paulus P. Tormaföldi. 19. Julii. Rector Gyöngyösiensis.
 Valentinus Kereszturi. 19. Augusti.
 Johannes Vatz. 19. Octobris. Rector Kaposiensis, ubi moritur.
 Matthias Tholnaeo-Szent Györgyus. 19. Octobris.
 Georgius K. Füzéri. Apostata factus.
 Johannes Abádi. 13. Novembris.
 Michael Miklósvári. 22. Novembris.
 Martinus Vadászi. 26. Novembris. Obiit in Patria.
 Stephanus Debretzeni. 30. Decembris. Etym. Praecept. Pastor Vetseiensis.

1669.

Stephanus Szegedi. Valedixit et factus Aurifaber.
 Petrus 'Zujtai. 9. Januarii. Obiit Kaposini.
 Stephanus Mádi. 10. Januarii.
 Johannes Szent-Péteri. 19. Januarii.
 Nicolaus Tzégényi. 29. Januarii. Pastor Aulicus Sigism. Bánffi.
 Johannes H. Némethi. 22. Februarii. Rector Galszetsiensis.
 Michael Maklári. 9. Martii.
 Josephus Nagyari. 21. Maji. Orat. praec. Rector Husztiensis. Redux ex Acad. fit Pastor Aulicus famosissimus Principis Transylv. Mich. Apafi I.
 Stephanus Szalontai. 21. Maji. Advocatus fit. In Tribunali Posoniensi Pastorum Citatorum Procurator.
 Stephanus Berzetei. 21. Maji. Rector Megyaszoviensis.
 Stephanus Sarkadi. 21. Maji. Pastor fit in Transylvania.
 Michael Tolnai. 21. Maji. Acad. salut. mansit in Anglia et ibi habitavit plurimos Annos usque mortem, quam obiit Londini.
 Samuel Tyrnavius. 3 Junii.
 Thomas Letzfalvi. 22. Junii. Praec. Rudim. Obiit A. 1671.
 Andreas Göntzi. 22. Junii.
 Stephanus Visnyai. 2. Julii Praecept. poeseos. Rector Losontziensis.
 Michael Gyulai. 16. Julii.
 Andreas Gyarmati. 24. Augusti. Secularis fit.
 Johannes P. Szattmari. 30. Augusti.
 Stephanus Gyimoti. 4. Octobris. Praecept. poeseos. Rector Vizaknensis in Transylv., tandem Pastor Trans Danub. et in Barovia. Nunc Senior Tractus Papensis. Obiit A. 1730.
 Petrus Körmendi. 4. Octobris. Poeseos praec. Secularis fit (rationista).

Martinus Vischi. 6. Octobris.

Johannes Bökényi. 6. Octobris. Pastor in Ugoesa.

Samuel Dioszegi. 5. Novembris. Praec. oratorium (1673—4). *Senior* Albae Juliae. Rector Miskoltziensis, et ibi moritur.

Paulus Kápolnási. 5. Novembris. Aulicus factus est.

Johannes Deáki. 9. Novembris. Etym. praecept. Rector Zilahiensis. tandem Pastor Szent Györgyiensis.

Michael Szent Királyi. 6. Novembr. Pastor factus. Vivit adhuc in Sicilia, et est Senior Pastorum.

Martinus Perőtzeni. 6. Novembris.

Martinus Kabai. 6. Novembris. Rector Pelsőtzienis, tandem Pastor fit variis locis, sed ob enormitates depositus. Demum se implicat seditioni A. 1697. Tokajini factae etc., tandem capitur et ad carceres perpetuos damnatur Viennae, in quibus non pridem obiit.

Lucas Kaposi. 6. Novembris.

Johannes Gyulai. 25. Decembris. Albae Juliae Rudim. praecept. Rector Küküllővariensis.

1670.

Johannes Posalaki. 16. Januarii. Paedag. in Aula Mich. Teleki, tandem Notarius Debrecin., nunc capularis senex Curator Ecclesiae et Scholae ibidem. Obiit Ao 1727.

Johannes Pelsőtz. 18. Januarii.

Stephanus Veretzi. 18. Januarii.

Stephanus Füzéri. 18. Januarii.

Johannes Veresegyházi. 18. Januarii.

Paulus N. Kassai. 18. Januarii. Praebitor (heu tempora nubila) occasione turbationis Patakiensis Scholae.

Johannes Fejér Tsehi. 18. Januarii. Pastor factus in Kis Bun Georgii et Pauli Bethlen.

Johannes P. Kaposfalvi. 28. Januarii.

Caspar Miskoltzi. 29. Januarii. Primum Gesztelyiensis, Rector Kereszturiensis, tandem Notarius Miskoltziensis.

Stephanus Kosdi. 4. Februarii.

Franciscus Büi. 6. Februarii.

Martinus Miskoltzi. 18. Februarii. Rector Bitskeiensis.

Johannes Szent Peteri. 26. Martii.

Andreas Somosi. 26. Martii. Rector R. Szombatiensis.

Johannes Gyarmati. 10. Aprilis.

Georgius Tornyi. 10. Aprilis. Rector Tordensis, inde ad Acad., **redux** fit Pastor loci eiusdem.

Nicolaus Tsabai. 10. Aprilis.

Stephanus Hunyadi. 21. Aprilis. Pastor factus.

Nicolaus Megyaszai. 25. Aprilis. Rector Szattmariensis.

Andreas Mezei. 1. Maji. Rector Madiensis.

Johannes Szigeti. 28. Maji. Occisus in Rakamaz a praedonibus.

Stephanus Ujlaki. 12. Septembris. Rector Sardensis, tandem Mikefalvensis in Transylvania.

Georgius K. Füzéri.

Johannes B. Körmendi. 15. Septembris. Oratoriae et syntax. praeceptor Albae. Rector Gyöngyösiensis.

Georgius P. Körtvélyesi. 15. Septembris. Oratoriae et etym. praeceptor. Factus Pastor in Transylv. Bodogfalvensis, inde Vajda Hunyadiensis et Senior Tractus illius, tandem Pastor Devensis.

Michael Etsedi. 20. Octobris. Factus Pastor in Transyl. Sz. Miklosiensis Volphgangi Bethlen. Rudimentis praec.*

Stephanus N. Kőrösi. 20. Octobris.

Georgius M. Körmendi. 15. Novembris. Rector Liscensis.

Johannes Madi. 20. Novembris.

Johannes F. Komáromi. 20. Novembris.

Petrus T. Komaromi. 21. Novembris. Paedagogus in Aula Petri Makrai.

Stephanus Tso. Komáromi. 21. Novembris. Pastor fit insignis ad lacum Balaton.

Gabriel Nánási. 16. Decembris. Etym. praec. Rector Devensis in Transylv. Prom. ad Acad. fit Pastor Krasznensis, demum Ujheliensis.

1671.

Paulus B. Kereszturi. 11. Januarii.

Franciscus Makai. 11. Januarii. Etym. et reth. praeceptor. Rector Gyöngyösiensis, inde ad Acad. Redux fit Pastor Ujheliensis, Toltsvensis, Olasziensis, Horvatiensis etc. in Tractu Zemleniensí. Obiit in Horvati A. 1713. (16. Dec.)

Georgius Varadinus. 20. Januarii. Obiit Patakini.

Stephanus C. Füsi. 10. Februarii.

Michael Kőrösi. 12. Februarii.

Stephanus I. Kaposi. 28. Februarii. Notarius R. Szombatiensis factus. Filius Stephani, Frater Samuelis Kaposi.

Petrus Vadasdi. 28. Februarii. Pastor factus Kutyfalviensis in Trans.

Johannes R. Szombati. 17. Martii. Rudimentorum et oratoriae Praeceptor. Senior Albae Juliae. Obiit ibidem in peste A. 1677.

Johannes Váradi. 17. Martii. Poes. praec. Civis Rivulinus factus.

Georgius Vátzi. 17. Martii. Occubuit in proelio contra Germanos ad Szattmarinum.

Johannes Diviki. 17. Martii. Poes. et synt. praec. Senior Albae Juliae. Rector Zilahiensis. Redux ex Acad., ibidem Pastor. Obiit A. 1687.

* Felette tartott hal. beszédje kéziratban a Sp. főisk. kéziratárában (1679. dec. 8.).

Michael Ö. Kazai. 17. Martii. Syntax. et reth. praeceptor. Rector Sz. Peteriensis, tandem Pastor in Kazincz et Kaza.

Martinus Aszalai. 17. Martii. Syntax. praec. Pastor factus Uzonini in Transylv. Pauli Béldi.

Stephanus Etsedi. 24. Martii.

Thomas Matóltsi. 27. Aprilis. Secularis fit.

Michael Gyarmati. 30. Maji. Pastor factus.

Johannes P. Bösházi. 31. Maji. Pastor factus et demum Senior Tractus Ungvariensis.

Georgius R. Kis Komaromi. 3. Junii.

Paulus Fotosi. 4. Junii.

Stephanus S. Töltzéri. 11. Junii. Rector Benedekiensis in Transylv.

Stephanus Görgei. 26. Junii.

Stephanus Megyaszai. 26. Junii. Rector SzathmarNemetiensis.

Andreas Sároi. 6. Julii. Decidit in proelio ad Györke.

Johannes Ovári. 6. Julii. Rector Igeniensis in Transylv., sed rediit in Coll., unde A. 1680. egressus in Hung., fit Rector Miskoltziensis, inde prom. ad Acad. 1682., redux fit Pastor loci eius usque ad mortem, quae facta est A. 1705.

Johannes Vályi. 11. Julii.

Paulus Palágyi. 11. Julii. Senator factus Debrecini.

Andreas Mesteri. 11. Julii.

Samuel Szepsi. 24. Julii.

„A Marosvásárhelyen őrzött régi anyakönyv adataival összehasonlította és több helyen kijavította és bővítette

Sárospatakon 1898. aug. havában

Szinnyei Gerzson.”

Közli: Gulyás József.

Hibaigazítás az 1650—1667. évi névsorhoz.

A. 1653.

Nicolaus Opilius Pataki neve után a zárójelbe tett szöveg részben át van húzva s fölébe írva: *Rector Helmetziensis*.

Andr. Szattmar Nemeti Senator *Debrecini*.

A. 1654.

Johannes K. Dombrádi Ductus *Claudiopolim*.

A. 1656.

Paulus K. Szoboszlai: *Paulus K. Szoboszlai*.

Stephanus Kósa nevével: a *Miles factus Érsekújváriensis* után a se felesleges.

A. 1658.

Stephanus Veszprémi életrajzi adataiban az *Episcopus Transylvaniae* után ez pótlendő: *Pastor Alba-Jul. Obiit A. 1713. után pedig: 22. Sept.*

Joannes Kanssai talán *Kaussai*, vagy *Kanisai*.

A. 1665.

Michael P. Pányoki életrajzából kimaradt: *Senior tractus Nagybányaiensis, gen. notar. Transtib.*

EGYHÁZI LEVÉLTÁRAK.

A KÜKÜLLŐI REFORMATUS EGYHÁZMEGYE LEVÉLTÁRÁNAK TÖRTÉNETE.

A küküllői református egyházmegye levéltára nem mondható valami gazdagnak a 16. és 17. századból fentmaradott történelmi emlékekben. Legelső espereseinek, Hunyadi Jánosnak, Patakfalvi Mózesnek idejéből, *kiknek esperesi szolgálata 1564-től*, az egyházmegye hivatalos megalakulásának idejétől *1636-ig* terjedt,¹ egyetlen protokollum, vagy közvetlen feljegyzés sem maradt fent. Sőt a harmadik esperesnek, Dési Istvánnak, aki 1637-től 1639-ig volt esperes,² korából fentmaradott okmányokat is utóda, Dadai János esperes, küküllővári pap mentette meg azáltal, hogy azokat feljegyezte az általa 1640-ben kezdett protokollumba. De nemcsak a küküllői egyházmegye levéltára ilyen szegényes a 16. és 17. századból származó emlékekben, hanem így van az erdélyi ref. egyházkerületnek valamennyi egyházmegyéje. Ennek oka az, hogy Erdély rendkívüli történelmi viharokat szenvedett át, melyek az egyházak történelmi emlékeiben végzetes és pótolhatatlan pusztításokat okoztak. Csak gondoljunk Básta szörnyű korára, vad zsoldosainak gyujtogatásaira és pusztításaira, mikor szélteben-hosszában dúlták Erdélyt és évek hosszú során át égették az iskolákat, templomokat, parókiákat, vagy emlékezzünk arra a borzalmas töröktatárdúlásra, mely 1658-ban kezdődött és Apafi trónraléptéig több éven át gyilkolta, rabolta, dúlta, égette Erdélyt, elpusztította a gyulafehérvári püspöki palotát, levéltárat, a kollégiomot és könyvtárát. Mennyi értékes történelmi kincs semmisült meg abban a nyolcéves szabadságharcban, mely II. Rákóczi Ferenc zászlóbontásától a szatmári békéig terjedt. Hát még az 1848—49. évi szabadságharc alatt mennyi parókiális, egyházmegyei és kollégiumi levéltár lett a tűz martalékává a nagyenyedi püspöki levéltárral együtt. Ezért mondta nagynevű

¹ Küküllői egyhm. levéltár. Kónya F. Protokollum 1788, 3, 20. 140 lap.

² U. o.

történetírónk, Bod Péter, hogy ami adatot, okmányt munkra vonatkozólag sikerült felkutatnia, azokat Erdély üszkös romjai közül mentette ki.

A küküllői egyházmegyének a 17. századból két értékes protokolluma maradt fent. Ez az alapja és a magva levéltárának. A legelső, illetve legrégebb protokollumot 1640-ben kezdte Dadai János, aki ebben az évben jött Küküllővárra papnak és a küküllői egyházmegyébe esperesnek Dési István helyébe. Bőrkötésű könyv, címlapja hiányzik, 277 + 78 oldalra terjed.³ Csaknem minden második, harmadik lapján más egyházi férfiú kezeírásával találkozunk benne. Szövege részben magyar, részben latin. Ebbe a protokollumba jegyezte be Dadai János esperes részint személyesen, részint nótáriusa, directora vagy asszeszora által a vizitációk, parciális synódusok, esperesi szentszékek végzéseit. Dadai János a protokollum 190—204. lapjain, továbbá 219. és 220. lapjain feljegyezte az elődének, Dési Istvánnak korából fentmaradt periratokat. Ezek az iratok a zsinat előtt voltak, hová Geleji Katona István püspök parancsára terjesztették fel és Dési István halála után érkeztek vissza az egyházmegyéhez. A vizitációk jegyzőkönyve csak az 1648. évben kezdődik.⁴ A korábbi vizitációs jegyzőkönyvek, éppenúgy, mint a parciális synódus korábbi jegyzőkönyvei nem maradtak fent. A vizitációs jegyzőkönyv 78 oldalt tesz ki és hozzá van fűzve a parciális synódusok, szentszéki tárgyalások jegyzőkönyveihez és ezzel egy kötetet alkot. Ez a protokollum sok értékes adatot tartalmaz. Megtudjuk belőle, hogy mely egyházközségek, filiák alkották a küküllői egyházmegyét, melyik évben, kik voltak az egyes egyházközségek papjai, hány évig szolgáltak ott, a papok, rektorok miként viselték magukat, kik ellen folyt bírói eljárás és az milyen ítélettel végződött. Megismerkedünk nemcsak az egyháziak, hanem a világiak erkölcsi életével is. A válóperekben nemcsak az egyszerű, de a főúri családok élete is szemünk elé tárul.

A másik protokollum 551 oldalra terjed, szintén kemény bőrkötésbe van kötve. Címe a következő: *Protocolum Dioeceseos Orthodoxae Religionis in Illustri Comitatu Küküllővár Existentis Compingi curatum a R. Viro D. Johanne Vajdaszentiváni p. t. Seniore eiusdem Dioeceseos Christianae 1676 sept.*⁵

Ezt a protokollumot Dadai János esperes utóda, Vajdaszentiváni János készítette, annak igen jelentékeny részét sajátkezűleg írta gyönyörű gyöngyírással; 1—4. oldalán találjuk Vajdaszentiváni János rövid életrajzát, 1669 november hónap-

³ Levéltári jelzése lekopott.

⁴ 1657. évvel végződik.

⁵ Levéltári jelzése szintén lekopott.

ban Vámosgálfalván tartott parciális zsinat előtt a vámosgálfalvi fiúknak, leányoknak vizsgáztatását a Heidelbergi Kátéból, mely valójában a később bevezetett konfirmáció előképe volt, továbbá a presbiterium legelső megszervezését az erdélyi református egyházban, mely példát hamarosan követte a kükülői egyházmegye valamennyi egyházközsége. Azonban a világiak pár év múlva, 1671-ben, a fejedelem személyes közbelépésével, a presbitériumokat betiltották, mielőtt a példát a többi egyházmegye is követhették volna.

Dadai János esperes 1642-ben összeírta volt a kükülői egyházmegye valamennyi anya- és leányegyházközségének javait és jövedelmeit. Ezt a latinnyelvű vagyonösszeírást, mely 1642-től 1676-ig a kükülői ref. egyházmegye igen becses történeti forrása, Vajdaszentiváni János esperes feljegyezte protokollumának 5—51. oldalain. A következő 4 oldalon találjuk Apafi Mihály fejedelemnek Vajdaszentiváni János esperes részére kiadott mandátumát.⁶

1677-től 1713-ig vizitációs jegyzőkönyveket, parciális zsinati és esperesi szentszéki jegyzőkönyveket tartalmaz a protokollum, de ezeken kívül történelmi értékkel bíró más feljegyzéseket is, így például Nagyteremi, Teremiújfalu, Bethlenszentmiklós, Szőkefalva, Harangláb egyházközségekben a református egyh. újrászervezésének, illetve az unitarizmusból feltámasztásának és anyásításának történetére vonatkozó adatokat, továbbá a fejedelmeknek, főuraknak, híveknek adományozásairól, az egyházmegye anyagi és erkölcsi életéről.

A 17. századból csupán ez az említett két protokollum maradt fenn, egyéb leveleket, okmányokat hiába keresünk ebből a korból a levéltárban, de ennek a két protokollumnak többnyire latinnyelvű, gyakran töredékes, itt-ott elég nehezen olvasható feljegyzései egészen megvilágítják a kükülői egyházmegye történetét 1640-től, Dadai János esperességétől Vajdaszentiváni János utódának, Gönczi Istvánnak 1690-től 1712-ig tartott esperességéig. Látjuk bennük az espereseknek és munkatársaiknak nevét, szolgálataikat, a gyülekezetek és iskolák külső és belső életét, a pásztorok, rektorok, patrónusok és hívek buzgóságát, áldozatkészségét vagy fogyatkozásaikat, látjuk az egyházkormányzás és fegyelem éberségét, szigorúságát. A protokollumok az egyházmegye életére vonatkozó minden feljegyzést magukban foglalnak, csak éppen a püspöki körleveleket nem írták beléjük ebben az időben.⁷ Ezek a kör-

⁶ Par Mandati Patentis a Celsissimis Transylvaniae Principibus orth. Rdis Senioribus in Cottu Kükülő degentibus impositi et exhibiti.

⁷ L. Dadai J. és Vajdaszentiváni J. Protokollumát a kükülői egyhm. levéltárában.

levelek legtöbbször a zsinati végzéseket tartalmazták, melyeket tudomásulvétel, helyesebben végrehajtás végett küldött le a püspök vagy helyettese, a generalis notarius, az egyes egyházmegyékhez, illetve az esperesekhez.

Az 1712. esztendő a küküllői egyházmegye és a levéltár történetében fordulópontot képez. Ebben az évben ugyanis a Radnóton tartott parciális zsinat Gönczi István halála után új esperest választott Bonyhai Simon György küküllővári pap személyében. Az új esperes azzal gyarapította az egyházmegyének nála elhelyezett levéltárát, hogy három új protokollumot kezdett. Külön jegyzőkönyvet készítettett 1713-ban a vizitációk részére. Ennek címe: *Matricula Tractus ref. de Küküllő, in qua series visitationum Ecclesiarum eidem tractui adjacentium per vices annorum exhibetur. Inchoata ac adornata sub senioratu Reverendi ac Clarissimi Domini Georgii Bonyhai Anno Dni 1713. 5. Decembri.*⁸ Ez a matricula 1713-tól 1725-ig tartalmaz vizitációs jegyzőkönyveket, II. kötete 1726-tól 1762-ig. Ennek folytatása egy hatalmas, fokok könyv, mely 1762-től 1783-ig foglalja magában az évenként tartott vizitációk jegyzőkönyveit.

Bonyhai Simon György esperes második naplóját 1714. február 21-én kezdette meg. Ez a parciális synodus, a házassági és fegyelmi bíráskodás jegyzőkönyveit tartalmazza 1760-ig.⁹

A harmadik jegyzőkönyvet szintén 1714-ben kezdette. Ennek címe: *Protocollum Sanctae Reformatae Dioeceseos in Illustri Comitatu de Küküllővár existentis. In quo Proventus et Bona Ecclesiarum praedictae Dioeceseos denuo fideliter recognita ac in hanc formam sub Senioratu Reverendi ac Clarissimi Viri Domini Georgii Bonyhai Ministri Ecclesiae Küküllővárinae descripta per manum Andreae Felfalusi Sanctae Societatis jurati Assessoris p. n. vero Ministri Ecclaesiae R. Csávásiensis. Anno Millesimo Septingentesimo decimo quarto. Mense Martio.*¹⁰

Ez utóbbi protokollum is igen értékes történeti adatokat tartalmaz. Böven, részletesen leírja valamennyi anya- és leányegyházközségnek javait és jövedelmeit magyar nyelven. Felsorolja a papi és mesteri fizetéseket, amint azok a patrónusoktól, hívektől, egyháztól jártak. A papi és mesteri fizetésül szolgáló belső és külső ingatlanokat; az egyházi összes ingóságokat, klenodiumokat, az egyéb belső és külső ingatlanokat. Ez egyenes folytatása annak az összeírásnak, melyet Dadai János 1642-ben készített és Vajdaszentiváni János protokollumába belemásolt és egyszersmind a korának megfelelő állapot szerint ki is

⁸ Matricula levéltári lajstrom száma V. 3/2.

⁹ Levéltári lajstromszáma lekopott.

¹⁰ Protokollum levéltári lajstrom száma V. 4/1.

egészített. Ezek az összeírások az egyházi vagyon ellenőrzésére szolgáltak. Az esperesek nagyon éber gonddal vigyáztak arra, hogy az egyházi vagyon és jövedelem, főképpen a tisztviselők jövedelme kárt, csönkulást ne szenvedjen. Az téves, hibás fel-fogás, hogy az egyházi tisztviselők választása alkalmával a fizetés felett alkudozás folyt volna. Ha ilyen visszaélés valahol előfordult, és arról az esperes tudomást szerzett, azonnal és sikerrel alkalmazta a jogorvoslatot.

A protokollum magában foglalja még a püspökök névsorát, rövid életrajzzal. Ezt a névsort Bonyhai Simon György állította össze 1717-ig, Kolozsvári István haláláig. Folytatta a püspökök névsorát Körösi György küüllői esperes, az esperességben Bonyhai Simon György utóda, Verestói György püspökségre következőségig, 1760-ig. Ezután közli a protokollum a püspök, a generalis notarius, az esperes és lelkészek eskümintáit, az ifjú lelkészekhez felszentelésük alkalmával intézendő kibocsátási formulát.¹¹

Ezt követi a küüllői esperesek névsora, hiányzik azonban belőle az első esperes, Hunyadi János neve. Valószínűleg azért, mert Dávid Ferencet — amint sejtjük — követte, mikor megalapította az unitárius egyházat. Ez a névsor Körösi György esperessé történt megválasztásával, 1737-ben végződik.¹²

A következő lapon az egyházmegyei notarius, az asszesz-szorok, az egyházfiak eskümintáit és az 1633. évi enyedi zsinat végzését találjuk, mely a püspök és az esperesek részére dislokálási jogot biztosít a gyülekezetek papmarasztási jogával szemben.

Közli a protokollum Küüllővármegyének 1610-ben 1650. május 24-én, 1709-ben, 1715 január 8-án a küüllői ref. egyházmegye legfontosabb érdekeinek biztosítása végett hozott végzéseit. Végül egy pár parciális zsinati jegyzőkönyvet az 1760. évből.¹³

Az idáig felsorolt összes protokollumokat Bonyhai Simon György, mint esperes, a küüllővári parókián őrizte. Ez alkotta az egyházmegyei levéltárat. 1729-ben, mint püspök, Marosvásárhelyre távozott, de haláláig, 1737-ig, viselte a küüllői esperességet is. 1729-ben a küüllővári papságban utóda Körösi György lett, akit halála után esperesnek is megválasztottak. Ezzel a küüllői egyházmegye levéltára Körösi György kezéhez került és továbbra is Küüllőváron nyert elhelyezést abban a falmélyedésben, mely ma az egyházközségi levéltár

¹¹ Protokollum II—VII. 1. 1714.

¹² U. o. VIII—IX. 1.

¹³ Protokollum 71—75. lap.

helyéül szolgál. Innen kezdve három jegyzőkönyvet vezettek az esperesek: egy vagyonleltárt, egy vizitációt és egy parciális zsinati jegyzőkönyvet. Amelyik betelt, azt levéltárba helyezték és helyette újat kezdettek. Az okmányjelleggel bíró iratokat könyv alakban összefűzve helyezték levéltárba. Ez volt a levéltári rend 1871-ig, a zsinat fentállásáig.

Körösi György 1749-ben új protokolummal gyarapította az egyházmegye levéltárát. Ennek címe: *Protocollum Sanctae Reformatae Dioeceseos in Illustri Comitatu de Küküllő existentis. In quo Proventus et Bona Ecclesiarum praedictae Dioeceseos denuo fideliter recognita ac in hanc formam sub Senioratu Reverendi ac Clarissimi Viri Domini Georgii Körösi de Marosvásárhely p. n. Ministri Ecclesiae Reformatae Küküllő-varianae descripta.*¹⁴ A következő lapon, szintén latin nyelven, azt olvashatjuk, hogy az egyházi javak és jövedelmek magyar-nyelvű összeírását Borosnyói Lukács János püspöksége alatt, 1749-ben, Körösi György esperes végezte.

A püspökök névsora ebbe a protokollumba is fel van véve és továbbfolytatták a névsort Kónya Ferenc és Fogarasi Sámuel esperesek a 33. püspökig, Antal János püspökségéig, 1836-ig. Azután esküminták, mégpedig az esperes, egyházmegyei notárius, a kibocsátott ifjú lelkészek eskümintái és az ifjú lelkészek kibocsátásának formulája következnek. Közli a protokollum az esperesek névsorát. Ezt a névsort folytatták Kónya Ferenc, id. Fogarasi Sámuel, Kiss Sámuel, ifj. Fogarasi Sámuel esperesek és e sorok írója a jelenkorig.¹⁵ Az 1–139. lapokon részletesen leírja az egyházközségek javait és jövedelmeit, a pap és mester összes járandóságait, a fizetésükbe járó földeket, az eklézsia ingóságait, klenodiumait, külső és belső ingatlan javait. Végül közli az egyházmegyei notarius asszesz-szorok, egyházfiak, lévíták eskümintáit, az 1698. évi marosvásárhelyi generális zsinat végzését, a főkonzisztóriumnak 1709-ben kiadott rendeletét, az 1749. évi vécsi zsinat végzéseit.¹⁶

Az egyházmegyei zsinati, szentszéki, illetve bírósági és vizitációs jegyzőkönyvek, püspöki körlevelek, főkonzisztórium rendelet, zsinati végzések, kormányrendeletek tovább szaporodtak és bővítették az egyházmegye levéltárát, mely 1783-ban Nagykendről, Csávási Vas Lőrinc nyug. esperestől Kónya Ferenchez, az új espereshez került Vámosgálfalvára.

Miután a régi jegyzőkönyvek beteltek, Kónya Ferenc 1783-ban új vizitációs és parciális zsinati jegyzőkönyveket

¹⁴ Levéltári lajstrom száma V. 4/2.

¹⁵ L. Protokollum 1749. I–XII. lap.

¹⁶ U. o. 142–152. lap.

készítettetett. Az egyházmegyei levéltár végre igazi otthonára és az új esperesben igen hűséges gondozóra talált. Kónya Ferenc esperes, akit az 1783. évi sárdi zsinat generalis direktornak választott meg, 1784-ben — saját költségén — új paplakást építtetett Vámosgálfalván. Ennek egyik oldalszobáját igen vastag falakkal, kemény bolthajtással és vasajtóval ellátva, ez által tűzbiztossá téve, az egyházmegyei levéltár állandó helyiségéül építtette. Ezért az egyházmegye 100 forinttal járult az építéshez. Megfelelő állványokat és polcokat készíttetett és azokon helyezte el az eddig felgyült jegyzőkönyveket, naplókat, iratokat és azokat katalógusba foglalta. De nem elégedett meg ennyivel, hanem miután a levéltár tűz ellen biztos helyiségben volt, ide gyűjtötte az egyházmegye valamennyi egyházközségének értékesebb és féltettebb okmányait, iratait.¹⁷ Mindenik egyházközségnek külön fiókja volt. Ebben állottak az iratok, keletkezésük időrendje szerint. Így ő volt az egyházmegyei levéltár igazi megalapítója és első rendezője.

Az egyházmegyei levéltárban található zsinati végzéseket 1599-től 1794-ig egy nagyobb terjedelmű gyűjteménybe írta össze. Ennek címe *Acta Synodi Generalis*. Egész ívnyagyságban van összefűzve, de kemény tábla nélkül. Két részből áll, azonban egy kötetet alkot. Az I. rész 248 lapból áll, az I. és II. rész együtt 416 oldal. Az I. rész zsinati végzéseket, a II. rész hivatalos leveleket, okmányokat, rendeleteket tartalmaz, túlnyomó részben Kónya Ferenc esperességének idejéből. Az első rész utolsó 30, a második rész utolsó 23 lapját Kónya Ferenc halála után csatolták hozzá. Id. Fogarasi Sámuel esperes tárgymutatót készített a gyűjteményhez. Ügylátszik, ő fűzte egybe a két részt és hozzácsatolta a Kónya Ferenc halála után keletkezett okmányokat is. Az első rész összesen 80 generalis zsinatnak a végzéseit tartalmazza. Így a küüllői egyházmegye levéltára Kónya Ferenc gondossága és szorgalma következtében a legtöbb zsinati végzést őrizte meg.¹⁸

A II. kötet 249—416. oldalán 1720. évtől — 1841-ig kelt okmányokat, főképpen rendeleteket találunk. Így az egyháziak özvegyeire és árváira vonatkozó kiváltságokat, az egyháznak 1722-ig felmerült sérelmeit, a papok kamarai járandóságait; királyi rendeletek a válóperek lejáratása, az egyháziak adómentessége és a papmarasztás intézményének eltörlése, a házasságkötések, házassági hirdetések szabályozása, a dézmák rendezése, az egyháziak terményjárandóságai, illetve bérfizetése, temetők rendezése ügyében; kormányrendeletek való-

¹⁷ Kónya F. Protokollum i. m. 72. lap.

¹⁸ L. Acta Synodi generalis I. II. Kük. em. levéltárban.

perek szabályozása, kamatok meghatározása, áttérések szabályozása tekintetében; találhatóak vármegyei végzések, rendeletek, melyek az egyházi érdekeket szolgálják, beadványok, melyeknek célja elvett egyházi javak, javadalmazások visszaszerzése, egyházmegyei gyűlések engedélyezése. Főkonzisztórium-i leiratok és rendeletek, a királyi és kormányrendeletek végrehajtása, a minduntalan felmerült templomi székek használata feletti viták, perek intézése, az egyházi tőkék kamatainak kivetése és beszedése, vagyoni ügyek intézése, a polgári segítség igénybevétele, a vizitációk gyakori rendezése, a dézmák beszedése, áttérések, egyházmegyei törvénykezések, ref. árvák nevelése, vasárnapi istentiszteletek idejének meghatározása ügyében. Van egy néhány püspöki, zsinati rendelet, főképp az egyházmegyei vizitációk és a templomi székek használata feletti viszálykodók ügyének rendezése. Kónya Ferenc elődeinek idejéből származott levelek, okiratok, ha jegyzőkönyvekbe nem voltak bemásolva, nagyobb részben elkallódtak. A levéltár első rendezésén kívül neki köszönhetjük azt, hogy annak többé nem kellett a volt esperestől az új espereshez vándorolnia és közben értékes iratoknak elkallódnia.

A levéltár következő hűséges gondozói id. Fogarasi Sámuel és ifj. Fogarasi Sámuel, akik mindketten vámosgálfalvi papok és küüllői esperesek voltak.

Id. Fogarasi Sámuel 1816-ban foglalta el az esperesi állást. 1818-ban készítettett *deszkából* a régi helyett, egy új és nagyobb állványos *archivumot* az egyházmegyei levéltár újabb elhelyezésére. Ennek felső részében külön-külön fiókokban az egyes egyházközségek iratait helyezte el időrendben, az alsó felében az egyházmegyei jegyzőkönyveket és a kötetenként egybefűzött egyházmegyei iratokat, rendeleteket. A levéltárat újra lajstromozta, de úgylátszik, hogy csak az egyházmegyei jegyzőkönyveket, naplókat, egybefűzött iratokat. A lajstromszámok ugyanis csak ezeken láthatók. Az egyházközségi iratok számára, miután számuk nem volt nagy, elegendő rendet biztosított az, hogy időrendben külön-külön fiókokban voltak elhelyezve. Könyveket is gyűjtött és vásárolt, hogy a levéltárral kapcsolatosan egyházmegyei könyvtárat is létesítsen.¹⁹

1828-ban a főkonzisztórium elrendelte, hogy mindenik egyházmegye gondoskodjék a levéltár elhelyezésére megfelelő helyiségről. A küüllői egyházmegye levéltára a vámosgálfalvi papilakásnak abban a helyiségében volt elhelyezve, melyet e célra épített Kónya Ferenc esperes. A parciális zsinat úgy határozott, hogy a helyett a helyiség helyett, melyet a le-

¹⁹ Kónya F. Protokollum, i. m. 72., 73. lap.

véltár részére igénybe vettek, mintegy kárpótlásul a vámosgálfalvi pap és eklézsia részére, még egy szobát építtet a paplakáshoz. Ennek fedezeti összege össze is gyűlt, azonban ez a terv Fogarasi Sámuelnek 1830-ban bekövetkezett halála miatt nem valósulhatott meg. Az 1831. évi parciális zsinat úgy határozott, hogy ezután nem kötelezi az egyházközségeket arra, hogy feltettebb irataikat az egyházmegyei levéltárba adják be, hanem azokat otthon is tarthatják.²⁰ Ez a határozat azért is hátrányos volt, mert sok egyházközségnek ekkor még levéltári szekrénye sem volt és különösen papválasztások alkalmával sok fontos irat elkallódott.

Id. Fogarasi Sámuel esperes 1830 november 24-én meghalt. Még ugyanabban az évben hasonló nevű fiát megválasztotta papjának a vámosgálfalvi egyházközség. Ifjabb Fogarasi Sámuel átvette az egyházmegyei levéltár gondozását, a lajstromba bevezette az újabb jegyzőkönyveket és teljessé tette rendezését 1864-ben bekövetkezett haláláig. Mint egyházmegyei főjegyző, 1847-ben az esperesi állásra következett, a zsinat 1856-ban generalis direktornak, 1858-ban — következési joggal a püspöki állásra — generális notáriusnak, azaz püspökhelyettesnek választotta meg, azonban 1864-ben, mielőtt a püspöki méltóságba következett volna, életének 60. évében meghalt.²¹ Mintaszerű rendben hagyta hátra az egyházmegyei levéltárat, melyben a 18. század későbbi évtizedeitől kezdve a zsinati és főkonzisztóriumi rendeletek, végzések, fontosabb okmányok idői sorrendben, egészen ifjabb Fogarasi Sámuel haláláig, külön kötetekbe egybe vannak fűzve.

Az ifj. Fogarasi Sámuel által egybefűzött okmányok kötetének levéltári száma 123. Címe: *Főconsistoriumi leiratok 1786-tól — 1850-ig.* 336 lapból áll. Tartalmi jegyzékkel ellátta ifj. Fogarasi Sámuel esperes. Vonatkoznak az okmányok, illetve rendeletek: az Ágendára, alapítványi pénzekre, anyakönyvek vezetésére, vizsgálására, állami törvényekre, egyházmegyei levéltárra, szegények ügyére, bankjegyek beszedésére, tőkék és szorgalmi jövedelmek kimutatására, konfirmációra, gen. zsinat tárgyaitra, főkonzisztórium hatáskörére, szervezésére, kúrátorok utasításaira, dézmákra, egyházigazgatásra, egyházi épületek fenntartására, közmunkára, építésekre, egyházi javak kezelésére, kötlevelek felküldésére, ingatlanok eladására, árverésére, összeírására, az egyházi javakat elfoglalók elleni eljárásra, adómentességére, a budapesti konferenciára, esperesi zsellértaxákra, garasos intézetre, polgári segélynyújtásra, az

²⁰ U. o.

²¹ U. o. 21. lap.

egyházi törvénykezés módosítására, I. Ferenc és Bodola János püspök halálára, halottak eltemetésére, házasságkötésre, himlő elleni oltásra, számadások beküldésére, képék fizetésére, felhajtására, hivatalos levelezésekre, levéltárakra, iskolamesterekre, gen. notárius jelölésre, egyházmegyei notárius választására és successiojára, az iskolai oktatásra, kézikönyvekre és kimutatásokra, papok alkalmazására, vizsgáztatására, dislokációjára, jövedelmeik kimutatására, patronusokra, számadások vezetésére, egyházak postai díjmentességére, sérelmek bejelentésére, egyházi szegények segélyezésére, temetők bekerítésére, jegyzőkönyvek vezetésére, valóperi költségek fizetésére, vite-lére, áttérésekre, vizitációk tartására és díjaira.

Fogarasi iratainak második gyűjteménye 236 lapot foglal magában, levéltári száma 124. Főképpen királyi és kormányleiratokat, okmányokat és egyházmegyei főhatósági rendeleteket tartalmaz 1785-től 1846-ig.

E kötet tartalma főbb vonásaiban a következő: II. József rendelete a régi állapotok visszaállítására vonatkozólag. Külföldiek házasságkötésének módja. Himlőoltás elleni rendeletek. Rokkantakra vonatkozó rendelkezés. A görög vallás ünnepei. Vízbefultakon segítés. Pestis és kolera elleni rendeletek. Reformáció háromszázados évfordulóján ünnepi programm. A papválasztásokról. Vizitációkról szóló szabályok. Urbéri törvények. A küüllővári templomban lévő monumentum. A nagyteremi templomban lévő monumentum. II. Rákóczi Ferenc rendelete. Ifj. Pápai Páriz Ferenc plenipotenciája sógora részére.

Ifj. Fogarasi Sámuel legterjedelmesebb, egybefűzött harmadik okmány- illetve iratgyűjteménye igen fókuszált kötetet és több száz oldalt tesz ki. Levéltári száma 45. Első oldalán a következő címről olvasható: *Főconsistoriumi és püspöki rendeletek 1849-től 1862-ig*. Ennek is van tartalmi jegyzéke, de nagyon rongált állapotban. Magában foglalja mindazon kormány, főkonzisztórium, zsinati, illetve püspöki rendeleteket, végzéseket, melyek tudomásulvétel és végrehajtás végett az egyházmegyéhez, illetve az espereshez érkeztek 1849-től 1862-ig és azokat az okmányokat, melyek az egyházmegye életére és kormányzására vonatkoznak. Fontosabb okmányok: A papok csak oly rendeleteket kötelesek kihirdetni, melyek egyházi úton érkeznek hozzájuk. Az egyházi szolgák a közterhektől mentesek. Dézmaveszteségek bejelentendők. Statárium kihirdetése. Tanítók az egyházmegyei gyűlésen nem bírnak szavazati joggal és nem hordják többé a körleveleket. A püspökök életrajzához adatok küldendők be, a theologia négy évfolyamra emeltetik. Bodola Sámuel püspökhelyettesége. A járványbetegségek fel-lépését a pap jelenteni köteles. Theol. szeminárium Marosvásár-

helyt és Kolozsvárt (1852). Az újtestamentum hétköznapiakon is tanítandó. A garasos intézmény létesítése. Népiskolából kiltott könyvek. Kollégiumok segélyezése. Népiskolák összeírása. Papválasztási szabályzat kiegészítése. Régiségek megkímélése. Tanítók mentessége a katonai szolgálat alól. Antal János püspök halála. Theologia Kolozsvárra központosítottatik (1854). Püspök lakása Kolozsvárt, fizetése 1200 frt. Egyhm. kúrátorok. Parcialis zsinatok költségei. Affiliációk, desolata eklésiák. Egyházi javak összeírása. Katona személyek esketése. Interkaláris jövedelem hovaforidítása. Pap, mester községi jegyzői állást nem viselhet. Agenda előkészítése. Vizitációk feladata. Iskolai tanítók sorozás alóli mentessége. Népiskolák rendezése. Papi egyenruha megállapítása. Hibás papok megjavítása. Egyházi épületek adómentesek. Gr. Teleki Domokos lemondása a főkúrátorságról. Az egyházi ingatlanok birtokívei a vizitáción beadandók. Népkönyvtárak felállítása. Építkezésekre engedély kérendő. Vizitáció két évenként tartandó. Generalis notariusi kandidáció (1858). Népiskolai tankötelezettség. Generalis notarius. gen. direktor választása. Tagosítások körüli teendők. Egyházi épületek tűzkár elleni biztosítása. Erdők kezelése. Polgári, állami hatóságok rendeletei csak abban az esetben teljesíthetők, ha azok a főhatóság útján érkeznek. Dézmaárpótlási előleg kiadása. Mulasztó papok rendbírsága. Anyakönyvi kiigazítások. Romániai misszió segélyezése. Főiskoláknál a jogi tanszék szervezése. Népiskolai bizonyítványok kiállítása. A presbitérium szervezése. Bodola Sámuel püspök megerősítése. Élőtőke megszervezése.

Fogarasi Sámuel halála után Kovács Elek gálfalvi lelkész, 1887-től 1897-ig esperes, gondozta, gyarapította a levéltárat.²²

A század végén az egyházmegye Dicsőszentmártonban, a papilakás fölé épített emeleten helyezte el tanácstermét. Ekkor elegendő mennyiségű levéltári szekrényt készítettett, ezeket a tanácsteremben helyezte el és ezekbe költöztette át az egyházmegyei levéltárat. Végre az egyházmegye saját helyiségében végleges elhelyezést biztosított levéltárának. Azonban sajnos, az átköltöztetéssel kapcsolatosan az egyházmegyei jegyzőkönyvek, naplók iratok levéltári rendje megbomlott és az újrendezés késik. Az utolsó évtizedek iratainak, jegyzőkönyveinek lajstromozása is halaszthatatlan. Az egyes egyházközségek iratai, itt is, mint Vámosgálfalván külön-külön fiókokban vannak elhelyezve.

A levéltár kezelésével és felügyeletével 1900-tól 1925-ig

²² Kónya Ferenc: Protokollum.

Hegyi Károly dicsőszentmártoni lelkész volt megbízva, aki 1912—1922. években esperese is volt az egyházmegyének.

1926—37. évek alatt Adorján Gábor dicsőszentmártoni, azóta mostanig Biró Sándor dicsőszentmártoni lelkész kezeli a levéltárat. Sajnos, a szekrények rendje, tisztasága kívánni valót hagy fent és sürgős munkát igényel. Évtizedek elhanyagolt munkáját kell mielőbb pótolni. A levéltár helyisége ugyanis 1919. szeptembertől kezdve — mintegy évtizeden át — az egyházmegye által fenntartott fiú-leány középiskola egyik tantermül szolgált. A szekrények zárai hibásak voltak és a levéltár rendjét illetéktelen kezek összekuszálták, annyira, hogy a Fogarasiak által készített katalógus nem volt megtalálható. A levéltár biztonsága — emberi számítás szerint — megnyugtatónak látszik, de tűzvésszel, háborús pusztításokkal szemben nincs teljes biztonság.

A levéltár történeti anyagot tartalmazó jegyzőkönyvei jelenleg e sorok írójánál, mint az egyházmegye főjegyzőjénél vannak, aki azokat legnagyobb részükben feldolgozta. Kutatásainak kezdetén, 1926-ban új zárakkal látta el a levéltári szekrényeket és megállapította, hogy a kialakult levéltári rend az, hogy az egyes egyházközségekre vonatkozó levelek, okiratok külön-külön fiókokban vannak elhelyezve. Az egyházmegye jegyzőkönyvei, naplói, okmányai, számadásai szintén külön-külön szekrényekben vannak elhelyezve. Azonban az egész levéltár új lajstromozásra vár, mert részben az átköltöztetés, részben a levéltári helyiségnek éveken át tantermül történt használata és a levéltári szekrények huzamosabb időn át záratlan volta — főkép az egyházmegyei levéltári anyagban — a kellő rend felbomlására és összekuszálására vezetett, ezen pedig minél előbb segíteni kell.

A következőkben írni szándékozom arról, hogy kik és milyen mértékben végeztek kutató és feldolgozó munkásságot a kükküllői egyházmegye levéltárában.

Az első kutató és feldolgozó volt Kónya Ferenc esperes, aki esperességének ideje alatt a 17. és 18. század protokollumai, illetve a parciális zsinat, vizitációk, bírósági jegyzőkönyvek alapján, a reformáció korától a saját koráig összeállította a papok névsorát.²³ Ezt a névsort az esperességben utóda, Dersi János királyfalvi pap írta be abba a protokollumba, melyet 1788-ban Kónya Ferenc készített.²⁴ Ennek címe a következő: *Protocollum Venerabilis Dioeceseos Ref. de Kükküllő nuncupatae industria Reverendi ac Clarissimi Domini Francisci Kónya de*

²³ U. o. 3—11. lap.

²⁴ L. u. o.

*Egerpatak Parochi Ecclesiae Ref. K. Gáfalvensis, Senioris Dioecisani, Synodi autem Generalis Directoris Anno MDCCCLXXXVIII. tali scopo procuratum, ut non modo Nomina Reverendorum ac Clarissimorum Dominorum Fratrum dictae Dioecesi ab ipsa Reformatione ad praesens usque tempus ingremiatorum, hinc inde collecta, sed etiam futuris temporibus ingremiandorum conspici possint. Descriptum per Johannem Dersi ord. rever. Tractus Notarium.*²⁵

A névsort folytatták Kónya Ferenc halála után Dersi János, id. Fogarasi Sámuel, Kiss Sámuel, ifj. Fogarasi Sámuel, Dali István esperesek 1871-ig.

Ebben a protokollumban találjuk feljegyezve az erdélyi protestáns, illetve a ref. egyház legrégebb multjára, az 1550, 1563. és 1564. évekre vonatkozó adatokat.

A 20. és 21. oldalon Kónya Ferenc munkájából és kéziratából ifj. Fogarasi Sámuel feljegyezte a küüllői esperesek névsorát 1858-ig. Innen kezdve a névsort a jelenkorig folytatta e sorok írója.

A 23—31. oldalon a parciális zsinati jegyzőkönyvek alapján összeállította Kónya Ferenc a parciális zsinatok helyét, idejét 1797-ig, folytatta ezt 1846-ig ifj. Fogarasi Sámuel, 1869-ig Dali István esperes.

A 40. oldaltól kezdődőleg összeállította Kónya Ferenc a generális zsinatok sorrendjét, helyét és idejét 1556-tól haláláig, 1797-ig. Folytatta 1855-ig ifj. Fogarasi Sámuel, aki a nagyon fontos zsinati végzéseket, választásokat és zsinati igehirdetöket is megemlítette.

A levéltár következő feldolgozó munkása ifj. Fogarasi Sámuel volt, aki mint láttuk, folytatta elődeinek munkáit. Folyton kutatta, tanulmányozta a kezelésében lévő levéltárat. Az említett protokollumba bevezette Kónya Ferenc kéziratban maradt munkáit, miután azokat előkutatta és saját koráig folytatta. A 65. laptól a 82-ig megtaláljuk a küüllői egyházmegye vázlatos történetét. Az egész Fogarasi kezeírása, de nem állapítható meg teljes határozottsággal, hogy a dolgozat első része nem a Kónya Ferencé-e és ő csak folytatta és a protokollumba beírta. Valószínű, hogy Fogarasi Sámuel a dolgozatnak csak Kónya halála utáni részét írta.²⁶

Fogarasi Sámuel a küüllői papok névsorát újból összeállította.²⁷ Ezenkívül elkészítette mindenik egyházközség papjainak és rektorainak névsorát.

²⁵ Levéltári lajstrom száma: V. 4/8.

²⁶ L. Protokollum 1788. i. m. 65—82. lap.

²⁷ Ezt a névsort javította, életrajzi adatokkal ellátta, sajtó alá rendezte és jelenkorig folytatta: I. G.

A küüllői egyházmegye levéltárában kutató munkát végzett Pokoly József, a kiváló egyh. történetíró is, midőn megírta az erdélyi ref. egyház történetét. A küüllői egyházmegyére vonatkozó adatait főképpen a levéltárból, illetve annak protokollumaiból merítette.²⁹ A levéltárban őrzött zsinati végzéseket nem használta fel forrásokul. Valószínűleg nem találta meg ezek gyűjteményét.

Végül kutató és feldolgozó munkát végzett a levéltárban e sorok írója, aki a levéltár legfontosabb adatait feldolgozta és idevágó dolgozatait az erdélyi egyházi folyóiratokban 1926 óta rendre közölte. Az erdélyi egyházkerület igazgatótanácsának megbízásából összegyűjtötte az egyházmegye levéltárában található zsinati végzéseket és ezeket a többi erdélyi egyházmegyei, egyházkerületi és teológiai levéltárakból felkutatott zsinati végzésekkel kiegészítette, egyháztörténeti szempontokból feldolgozta és I—III. kötetben sajtó alá készítve beadta megbízójának, megjelenését azonban a háború késlelteti.

A küüllői egyházmegye levéltárának igazi értéke abban áll, hogy az egyházmegye és egyházközségei anyagi és erkölcsi, lelki és szellemi életének gazdag és bőséges forrásai tárulnak elénk a gondosan bőrbekötött, jó állapotban levő protokollumokból és okmányokból és több zsinati végzést őrzött meg, mint az erdélyi református egyházkerületnek bármelyik levéltára.

Illyés Géza

²⁹ Pokoly József: Erdélyi ref. egyh. tört. I—V. k.

EGYHÁZTÖRTÉNETI IRODALOM.

A hazai teológia a 17. században.

Bodonhelyi József és Szabó Géza könyve.*

Bár a magyar reformáció teológiatörténeti szempontból tökéletesen még feltárva nincsen, megismeréséhez több értékes részlettanulmánnyal, sőt nagy vonásokban megfelelő áttekintésekkel is rendelkezünk. Mindenesetre éppen a jelentősebb magyar reformátorok egyikének, *Szegedi Kis Istvánnak* teológiája szorulna alaposabb vizsgálatra, s ezek során a jelek szerint még meglepetésekkel számolhatunk. Különösen fontos lenne ez azért, mert *Loci Communes*-ének és más műveinek népszerűségét rendszerező dogmatikai készsége és az a súlyos teológiai tartalom magyarázza, mely őt minden más magyar teológus fölé emelte az európai irodalomban. Az egyetlen magyar teológus elhanyagolása, akit Európa egyes részein közelebbről ismertek és értékelték, — magyar viszonylatban semmivel sem menthető.

Egészében közelről sincs ilyen áttekintésünk a 17. századról, mely a magyar teológia virágkorának tekinthető. Diákjaink olyan óriási számban keresik fel a külföld nevesebb iskoláit, mellyel még Mátyás százada sem vetekedhetik. A református egyház magyar- és erdélyországi alumnusai ellepik Hollandia, azután kisebb mértékben Anglia, Franciaország, Svájc és részben Németország főiskoláit. Hollandiát főleg azért járják, mert a század legkiválóbb református teológusai ott találhatók, akiket az egyetemek nagy fizetéssel csalogatnak oda Európa minden részéből, — ha pedig pl. Svájcban vagy egyebütt egy-egy kiválóság otthon marad, azt a helyszínén személyesen keresik fel. A 17. század elején Európa egyetemlein és főiskoláin megjelenik az ékes latin nyelven beszélő magyar diák típusa, akiről még egy század múlva is feljegyzí ezt a jellemző vonását a holland *Hofstede Péter*, a híres „Pseudostudiosus hodiernus” szerzője. „Amint a madarak elhallgatnak, — mondja —, ha egy kiváló énekestársuk hangja

* *Bodonhelyi József*: Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai. Debrecen, 1942. — *Szabó Géza*: A magyar református orthodoxia. (A XVII. század theologiai irodalma). Budapest, 1943.

esendül fel, úgy hallgatnak el a mai diákok, amikor egy magyar latinul szólal meg közöttük.“ *Bakai Benedek*, a később fiatalon elhunyt pataki tanár pedig peregrináló útjairól írt leveleiben, 1625-ben, csodálkozással említi fel, hogy az angol tudósok némelyikével tolmács útján kénytelen beszélni, olyan konyhalatinsággal szólnak.

A tudományos világ nyelvén, a latinon, teljesen uralkodó diákjaink azután egyszerre otthonosan érzik magukat a tudomány műhelyeiben. Egy-egy főiskolán a tanárok seregeit, egyúttal a legkülönfélébb előadásokat hallgatják, résztvesznek magánóráikon és disputációikon. Némelyik tanár disputációinak sorozatát csak magyarokkal tárgyaltatja meg. Franekerben egyidőben előfordult, hogy a hallgatók negyven százaléka magyar volt.

Természetes, hogy a visszatérteknek a tudományos kiképzésben megszerzett európai színvonala érezteti hatását a magyar református egyházi életben. Egy sereg angol, holland, francia és német teológiai munka vagy kegyességi irat lát magyar nyelven napvilágot, sőt holland nyomdák magyarul nyomnak. Megfordítva, teológusaink latin munkái külföldön látnak napvilágot, vagy olvassák a hazai kiadványokat odakünn. Magyarjaink a külföldi könyvek tömegét hozzák haza, úgyannyira, hogy itt-hon több holland szerzőnek olyan munkája van meg, amely a saját hazájában már nem található fel. Mindenesetre a magyar emlékek beható ismerete nélkül *nem lehet megírni a holland főiskolai oktatás tökéletes történetét.*

A magyar református egyház a 17. században lesz az európai protestantizmus szerves és színvonaltartó alkotó része. Alig van nevesebb teológiai iskola vagy szellemi irány, mely idehaza a maga képviselőit meg nem találná. A magyar egyháztörténetirodalomnak ebben a tekintetben adva van tehát az út, amelyen e korszakot feltárnia kell, a kérdés csak az, vajjon fel tudja-e kutatni azokat a szálakat, melyek a külfölddel összekapcsolták és meg tudja-e találni bennük azt, ami jellegzetesen magyar érték, így a magyar szellemiség önálló terméke? Ez még jórészt a jövő feladata, az alábbi két munka szerzője is igyekezett belőle már a maga részét kivenni.

•

Bodonhelyi könyve az angol puritánizmus lelkiségének tartalmi vizsgálatával és a magyar egyházi életre gyakorolt irodalmi hatásával foglalkozik. Első sorban tehát teológiatörténeti mű a puritánus teológia értelmében, amelynek éppen ezért érdemes lett volna jellemvonásait külön taglalni, egyben egyetemes teológiatörténeti viszonylatban beállítani. A szerző maga is elismeri ezt könyve bevezetésében, ahol a tárgy terjedelmét jelöli meg e szempont elmaradásának okául. Holott nem egyszer utal ezekre a puritánus jellegzetességekre teológiai szempontból is, szolt róla tehát bőven, — csak éppen nem rendszerezte mondanivalóit. Kissé nagyobb bátorság és behatóbb vizsgálat kétségtelenül meghozta volna a maga gyümölcsét. A német irodalomból *Goeters* úttörő munkájának ered-

ményeit pl. jól lehetett volna itt használni, mert *Amesius* talán a legjellegzetesebb szisztematikus közülök. *Amesius* teológiájának azonkívül még ma is a legjobb feldolgozásával rendelkezünk az egyszerű kovácsinasból a maga erejéből nagynevű és híró utrechti egyetemi tanárrá lett *Visscher Hugó* legelső munkájában, doktori értekezésében.¹ Kár, hogy ezt a könyvét közelebről nem láthatta.

A másik oldalon minket, magyarokat, elsősorban az érdekelne, milyen szempontok vezették fordítóinkat a puritánus irodalom termékeinek kiválasztásában és áttünetésében? Amit erről a 31. oldalon elsőrangú forrásból merít, — hasonló esetet később is említ —, amely szerint „egyéni tetszés“ vagy „hasonló lelki helyzet“ indította volna őket e művek kiadására, meggyőződésem szerint csak kivétel lehet. (V. ö. különben még a 17. old.) *Csepregi Turkovics Mihály*, a kolozsvári kereskedő, éppúgy kívánt ilyen irodalmi művek kiadásával is szolgálni a magyar hívek lelki szükségeinek, mint a Jansson-féle magyar bibliák eladásával. Nem is volt belőle mindig megfelelő anyagi haszna. Legalább is nem maradt volna az utóbbinak árával évekig adós, amint azt tudjuk.² A Bayly-féle „*Praxis pietatis*“ sem azért ért annyi kiadást, a legkülönbözőbb oldalról az egész évszázadon keresztül, mert azt a nagy közönség — a magyar protestánsok tömegei —, éppen nem vásárolták. Élelmes és nem élelmes nyomdászaink és könyvkereskedőink egyaránt megnézték, mit adnak ki, — minket, a magyar mult kutatóit, nagyon érdekelne tehát a „miért“ kérdése. Erre pedig nagyon értelmes feleletet nyújtana e könyvek tartalma, a fordításoknak az a természetszerű létalapja, mely a hazai irodalomnak az illetékes pontokon meglevő hiányait mindenkor pontosan megmutatja. A hiányérzet szüli a szükségét, illetve a beteljesülést. Ez a hiányérzet pedig csak onnan elemezhető ki, amit e fordítások tartalomban nyújtanak a hazai irodalomtól eltérően. Jól érezte ezt Bodonhelyi, amikor könyve második részében az angol puritánus lelkiség taglalásában részben segítségül vette e fordításokat is. Még egyetlen lépés, néhány lappal több írás és tiszta képet nyernénk arról, mivel járult hozzá a hazai puritánus irodalom a magyar protestáns, főleg református egyházunk belső tartalmának kiépítéséhez a 17. században.

E sorok írója Bodonhelyi e tanulmánya alapján leszűrte végül azt a tanulságot, amelyről fentebb tett említést, hogy a magyar reformáció nem a 16. században, hanem a 17.-ben fejeződött be. Lelkileg ekkor erősödött meg, mert a kálvinista ortodoxia ekkor telt meg azzal az élettel

¹ H. Visscher: *Guilielmus Amesius. (Zijn leven en werken.)* Haarlem, 1894. Itt említem meg, hogy Zoványi alaposan tévedett, amikor a „Kisebb dolgozatok“ előszavában azt írta róla, hogy V. sohasem foglalkozott szakszerűleg egyháztörténettel. Ez nem áll, mert eredetileg éppen történéssnek készült, amint fenti doktori értekezése is igazolja. Később ugyan vallástörténész (*Die Religion der Naturvölker* c. nagy munka szerzője), majd kiváló dogmatikus és etikus lett. Egyháztörténetírói készségét *Amesius*-ról írt munkája eléggé igazolja.

² *Het Boek* c. holland könyvészeti folyóirat. 1918. évf. 114. és 336. lap.

és erővel, amit a puritánusok egyházpolitikai és kegyességi viszonylatban egyaránt nyújtottak. A magyar református egyházi élet olyan új színnel gazdagodott általa, ami belőle eddig hiányzott s került ezáltal az európai kálvinizmus igazi színvonalára nemcsak az értelmiségnek, hanem papjaink által kétségtelenül a népünknek alsóbb rétegeiben is. Hogy mindez azután mit jelent a magyar művelődéstörténet multjában és alapvetésében, kellőképpen még fel sem mérhetjük.

Nem foglalkozott Bodonhelyi közelebből azzal a kérdéssel sem, mennyiben függ össze a magyar puritánus irodalom, illetve angol fordításainak megjelenése a magyar irodalomban, teológus diákjaink holland, illetve angol peregrinálásával? Holott témájánál az eredet vizsgálatának ez az egyik eleme lenne. (V. ö. 18. old.) Elismerem, hogy irodalmilag nem dolgoztuk még fel e munkaterületet, mert diákjaink hollandiai és angliai tanulmányainak kérdése mindannak ellenére, ami e tekintetben az utolsó húsz esztendőben napvilágot látott, még nagyon homályos. Amit azonban e kérdésben mégis tudunk, az, hogy diákjaink hollandiai peregrinálásának döntő szerepe volt az angol puritánus mozgalom és irodalom megismerése körül. A 17. századon át Hollandiában tanult magyarok jelentős része ment át a csatornán az angol egyházi élet megismerése céljából. Elsőrenden bizonyosan nem az a teméntelen holland fordítás készítette őket erre, melyekben az angol puritánizmus termékei a könyvesboltokban a szemükbe ötlöttek. Hanem jelentős szerep jutott ebben azoknak a holland tanáraiknak, akik figyelmüket Angliára és az ottani egyházi életre irányították. Nem kell éppen *Amesiusra* sem gondolnunk, akinek a londoni ligások közül csak éppen *Tolnai Dali János* lehetett egészen rövid ideig a tanítványa. Hiszen még 1632. ápr. 9-én meghívták Amesiuszt Rotterdamba angol papnak, alig néhány héttel Tolnainak franekeri beiratkozása után. A többi ligás pedig zömében leideni diák volt. Magyar puritánus fordító éppen nem is akad *Amesius* franekeri magyar tanítványai között. Egészen másként áll a dolog ellenben Utrechttel, benne *Voetiusszal*, ízig-vérig hollandussal, aki negyven esztendeig volt ott pap és tanár, egyben az angol egyházi élet nagy, bár nem mindenben velük egyetértő, barátja. *Bayly* „Praxis pietatis“-át pl. jegyzetekkel ellátni vélte szükségesnek, amikor azt *Schuttenius*, különben szintén lelkész, hollandra fordította. A holland „precizitás“ eme híres vezérének viszont *Komáromi Szerváción István*, *Mikolai Hegedűs János*, *Felsőbányai S. Mihály*, *Somosi Petkó János*, *Bökényi Filep János*, *Kézdivásárhelyi Matkó István*, *Csuzi Cseh Jakab*, *Martonfalvi Tóth György*, *Komáromi Csipkés György*, — ez utóbbi különösen kitüntetett diákja, akit még munkájában is megnevezett —, puritánus fordítóink valamennyien tanítványai voltak. A puritánus mozgalom egyik hazai vezéregyéniségével, *Medgyesi Pállal*, pedig olyan behatoló levelezést folytatott, hogy egyik névtelen munkájának szerzői voltát éppen *Voetius* munkája őrizte volt meg. *Maresius Szatmári Baka Péter* ismeretes puritánus vitairatát egyenesen *Voetius*nak tulajdonította és közöttük, *Maresius* és *Voetius* között, lefolyt harc egyik láncszemeként érté-

kelte, még évek múltán is. Diákjaink részt kértek holland tanáraik szellemi életéből és ők nem fukarkodtak velük megosztani. Amikor az angol puritánizmus irodalmi termékeinek magyar fordításait tartalmi szempontból vizsgáljuk, meglehetősen nagy bizonyossággal kereshetünk holland kálvinista hatásokat is, amelyeket e tanárok az angol puritánizmus eszmévilágából merítettek és adtak tovább magyar tanítványaiknak, ezek azután idehaza gyakorlatilag érvényesítették őket a magyar egyházi és kegyességi élet kiépítésében.

Nem kis szerepe lehet e magyar puritánus irodalom előállításában a londoni holland gyülekezetnek sem, mely diákjainkat angliai tanulmányútjaik folyamán nem egyszer segítette. Nincs a kezem között jelenleg az a nagy kiadvány, melyet ennek az egyháznak levéltári emlékeiből adtak közre (Hessels: *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, négy kötet), de úgy rémlik, mintha angol-magyar fordítóink némelyikének neve segélyezettjeik között lenne. Mindenesetre érdemes volna utánanézni Bodonhelyinek, aki azt nálam jobban tudná felhasználni és értékesíteni, ezúton is keresve a hazai puritánus irodalom előállításának tényezőit.

Egyébként minden, a hazai egyháztörténelmi mult iránt érdeklődőnek tanulmányozásra kell ajánlanunk ezt a könyvet. A bevezetésben meghatározza tárgyát, az angol—magyar teológiai kapcsolatokat, sajnos, csak egészen röviden érintve tüzi ki a célt, melyet elérni kívánt. *Perkins, Amesius, Bayly, Grosse, Dyke, Hildersham, Rogers, Cameron* stb. angol puritánus írók s tőlük fordított magyar művek rövid ismertetése után vázolja az angol puritánus lelki élet jellemző vonásait. A lelki élet bensőségéről szóló, utolsó, fejezetben elemzi a bűnbánat, megtérés, az Istennel megbékélés (*unio mystica*) és predestináció (üdvbizonyosság) tényezőit. A lelki élet megnyilvánulásának a megszentelődés, a lelkiismeret gyakorlása és az istenes élet azok a kegyességi jelei, melyeket bővebben megvilágít. Ugyanezek a főtémái a hazai puritánus irodalomnak, legfeljebb, megfigyelésünk szerint, a hazai egyházi nevelés különleges kíváncsi itt-ott előtérbe lépnek. Így többször olvasunk a gyermeknevelés, a kereset, családi élet, beteglátogatás, a halálra való előkészületről, mint a magyar vallásos lelkiséget közelebbről érdeklő témákról.

*

A magyar protestáns egyháztörténelem írói gárdájának egyik fiatal tagja, *Szabó Géza*, viszont a *hazai református ortodoxiát* kívánta tanulmánya tárgyává tenni abban a művében, melyet alább ismertetünk. Nem első munkája ez már a szerzőnek, tehát nem tájékozatlan sem a kutatásban, még kevésbé a feldolgozás technikájában. Kétségkívül sok benne a jóakarat, amellyel témájához nyult, de mindjárt előljáróban meg kell állapítanunk, hogy műve még csak bevezetés a magyar ref. ortodoxia irodalmába, a tárgy egészen alapos és részletes feldolgozásának ezután kell következnie.

Kifogásolnunk kell mindenekelőtt azt az előszavában kifejtett fel-

fogását, amely szerint egy kor belső tartalmát és egy kiemelkedő egyéniség gondolkodását leghűbben az eredeti forrásművek közzététele tükröztetné vissza. Szó sincs róla, mert akkor a történetírás helyett sokkal egyszerűbb lenne a régi műveket kiadni. Az a megszorítása pedig, amely szerint ehhez a megismeréshez még a „betűhű“ közzététel is szükséges lenne, egészen téves álláspont. A betűhűség csupán ortográfiaiilag lehet fontos, tehát legfeljebb nyelvtörténeti, esetleg nyomdatörténeti szempontból, mely a történetírást nem mindig foglalkoztatja. A 17. század irodalmából semmiesetre sem szolgál útmutatással olyan történelmi vagy szellemtudományi igazságok megállapítására, melyek az egyháztörténetészeket érdeklik. Egyébként mind a hazai, mind a külföldi forráspublikáció szabályai szerint a 17. századból származó szöveget „szöveghűen“, de a mai ortográfiával kell visszaadni. Olvasása és felhasználása könnyebb, miután a szöveg többi részeihez megfelelőbben simulhat.

Általában kissé túlmegy a munka címe a feldolgozott anyagon. A magyar református ortodox tanítások összefoglalását óhajtaná adni a század teológiai irodalmának keretében, de a német alcim voltaképpen még többet igényel: a magyarországi református teológia történetét szeretné megrajzolni ebből a korból. Erről azonban nincs szó. Sokat beszélünk arról, hogy ebben vagy abban a kérdésben az előtanulmányok hiányoznak. Bizonyos, hogy monográfiát írni előtanulmányok nélkül igen nehéz, kezdőember ne is vállalkozzék rá. Ha mégis megteszi, akkor számoljon azzal, hogy ezeket neki kell elvégeznie, legalább is fővonalaiban. A felvetett témához azonban hazai viszonyaink között aránylag álltak rendelkezésére előtanulmányok, amint a felemlített irodalmi művek és tanulmányok is igazolják. Ennél sokkal rejtélyesebb és nehezebb kérdései is vannak a hazai egyháztörténelem tudományának.

Művének I. fejezetében ismerteti az ortodoxia fogalmát és történetét az ősegyház, a keleti egyház, a római egyház, a protestáns ortodoxia, végül a református (holland, francia, svájci és német) ortodoxia történetének felvázolásával. Mindenki megállapíthatja e felsorolásból, hogy még sürgönystilusban vagy madártávlatból is kevés volt a felhasznált 14 oldal arra, hogy könyvének alapvetése legyen. A II. fejezet szól a magyar református ortodoxia eredetéről, továbbá kifejlődéséről és megszilárdulásáról, ami a század negyvenes éveinek táján következett volna el.

Könyvének 31—133. oldalai alkotják a munka derekas részét, ebben négy fejezetre osztva tárgyalja a *hazai ortodoxiának a puritánizmus, a presbiteriánizmus, coccejánizmus és a cartesizánizmushoz való viszonyát*. Mindegyikben felsorolja annak nevesebb képviselőit munkáikból vett bő szemelvényekkel, hiven az előszóban kifejtett munkamódszeréhez. A puritánizmus irodalmi ellenfelei között említi *Geleji Katona Istvánt, Laskai Matkó Jánost, Komáromi Csipkés Györgyöt, Váci Andrást és Gyöngyösi Lászlót*, a puritánizmus és az ortodoxia között közvetítők gyanánt pedig *Páriz Pápai Imrét és Nagyari Benedeket*. Már itt kiütözik nehézkes módszerének hátránya, mellyel mondanivalóit az egyes személyek irodalmi

munkássága körül csoportosítja, mert egyrészt általában mellőzte a puritánizmus stb. irodalmi képviselőinek ismertetését, másrészt ebben a fejezetben vette fel *Komáromi Csipkés Györgyöt*, mint ortodox teológust, aki pedig egy percig sem volt a puritánizmus irodalmi ellenfele. Sőt Bodonhelyi fentismertetett tanulmánya már irodalmi munkássága révén is megfelelő részt juttatott neki a magyar puritánusok szellemi munkásságából.

Jóval sikerültebb ennél a *presbiteriánizmussal* kapcsolatosan vívott küzdelmekről szóló fejezet. Nem áll azonban az, mintha a magyar presbiteriánizmus az első időkben nem vallná meg nyíltan célkitűzéseit, hanem „megelégszik azzal, hogy a püspöki méltóságot támadja.“ *Szilvásujfalvi* mozgolódása ugyanis nem volt országos mozgalom, a magyar presbiteriánusokkal semmi kapcsolata nincsen, mert egyszerűen csak belkörüleg kifogásolta a saját püspökének eljárását, amiből Hodászi közérdeket csinált. A rendelkezésre álló adatokból részben helyesen szűrte le még *Zoványi* azt az igazságot, hogy olyanfélét akart ő Tiszántúlon is, mint amilyen a tiszáninneni berendezkedés vala, vagyis lényegileg a magyar reformáció pár évtized alatt elfajult alkotmányát kívánta volna restaurálni. A magyar puritánusok viszont presbiteriánus célkitűzéseiknél eleitől fogva nyílt kártyával játszottak, egyáltalán nem titkolták programjukat.

Lenne néhány megjegyzésünk ahhoz az elterjedt nézethez is, mintha a *Kanizsai-féle kánonok* által elrendelt presbitériumok a dunántúli részekben csakugyan mindenfelé felállítottak volna. *Nagymaráci Balázs* ismeretes levelének túlzott jelentőséget tulajdonítottak itt a kutatók. Szó sem lehet arról, mintha a dunántúli ekkleziák nagyrésze 1650 tájára felállította volna már a maga presbitériumát. Kiskomárom, Pápa és Németújváron kívül, amely helyeken, úgy látszik, az ott szolgált Kanizsai maga szervezte őket, egyébképpen nincs erről egyelőre tudomásunk. Hivatalos működésének a dunántúli *falvakban* semmi nyoma. Ellenben van annak, hogy a faluk előljárói, a „bírák és esküdtek“ egyházi ügyekben tevékenykedtek, s ezek voltaképpen községi szervek voltak. Ezeknek a „külső presbitereknek“ egyházi működését vélte-e Nagymaráci olyannak, mint ami lényegében megfelelt a nyugati mintájú presbiteriuménak, — egyelőre nyílt kérdés. A községi szervek egyházi szerepe pedig még korábbi keletű, nem tartjuk kizártnak, hogy esetleg még falusi viszonylatban is középkori, — mindenesetre *Sztárai Mihály* a török hódoltságban feladatkörükbe sorolta a papválasztást is. A valódi presbitériumokat a dunántúli részekben is sokkal később állították fel.

A presbiteriánizmus diadaláról szólva azt állítja a szerző, hogy a presbiteriánus eszméknek lenne következménye a világi elem egyházi szerepének intézményes rendezése már a 17. század végén. Nem gondolnánk, hiszen ennek az egyházalkotmányi fejlődésnek szintén megvoltak a presbiteriánizmustól teljesen független korábbi alapjai. Egyébként is jellemző, hogy a presbiteriánusok a világi elemnek a presbitérium felállításával kívántak helyet biztosítani, viszont a világiak éppen a kormányzat meglevő felső fokozatainak kérték bebecsáttatást az egyház falai közé.

A *coccejánizmus* ortodox ellenfelei közé sorolja Szabó *Drégelypalánki Jánost* és *Nagyszöllősi Mihályt*. Az általa közölt szemelvényekből azonban nem tűnik ki, mintha műveik valóban ellenük irányultak volna. Nem tartozik közéjük *Eszéki István* sem, mert ő csak respondensként szerepelt Voetiusnak a megigazulásról írt értekezései egyikének tárgyalásánál. *Zoványi* a coccejánizmusról szóló művében részletesen tárgyalta ugyan ezt az Eszékinéki tulajdonított munkát, de csak azért, mert hazai egyháztörténelmi tudásunk akkori színvonalán még nem volt tisztában azzal, vajjon a respondenseknek milyen szerepük volt az ilyen disputációkban? Az egész Eszékinéki tulajdonított tanulmánynak Voetius a szerzője, olvasható ennél fogva a *Disputationes selectae* c. nagy műve 5. kötetében a 301–331. lapokon, melyből bőségesen van példány szerte az országban mindenfelé.

Az utolsó, legnagyobb fejezetben tárgyalja szerzőnk az *ortodoxia* és a *cartesianizmus* viszonyát, valójában pedig tárgyalási módszerével általában a 17. századi teológiának a filozófiával szemben elfoglalt álláspontját világította meg. Jónéhány ortodox, sőt puritánus teológus munkája került itt megbeszélésre, akiknek a cartesianizmushoz semmi köze. Kétségtől ez a fejezet lenne a legszínesebb valamennyi között, nagy anyag és sok probléma van itt felhalmozva, csak egy részük éppen a tárgyra nem tartozik. Sokkal jobban tette volna, ha ezt az anyagot esetleg két fejezetre bontja, ezek közül egyikben a *Descartes*-elleneseket tárgyalja, a másikban pedig idevonja a többi fejezethez sem tartozókat, megvilágítva az ortodoxiának azt az arculatát, mely nem polemikus, hanem elsősorban önmagát adja. Így lenne tiszta képünk a sajátosan magyar ortodoxia igazi tartalmáról.

Ahogy átlapoztuk a könyvet, általában az volt a benyomásunk, hogy a magyar ortodoxiának a század folyamán korszakait, sőt bennük regionális eltéréseket lehetne megkülönböztetni. Szellemi áramlatok általában nehezen skatulyázhatók egyes írók ismertetéseinek kereteibe, — lévén ezek mindig történelmi életjelenségek, melyek fejlődnek, alakulnak, módosulnak, végül állandósulnak vagy felszívódnak, ezt a folyamatot leírni a történetírónak igazi feladata. Elismerjük a nehézségeket, mellyel Szabó Gézának témájában küzdenie kellett, de kissé túlgyorsan akart rajtuk diadalmaskodni.

Miklós Ödön.

Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I. 1556–1575. és II. 1576–1586. Közrebocsátja Veress Endre. Erdélyi Tudományos Intézet kiadása. Kolozsvár, 1944.

Báthory István, a 16. század legnagyobb formátumú magyarja napjainkig sem foglalhatta el az őt megillető helyet történetírásunkban. Ennek oka részben az, hogy Báthory érdeklődése és tevékenysége élete utolsó évtizedében megoszlott a magyar és lengyel ügyek között, s noha Erdély irányítását mindvégig kezében tartotta, magyar politikája az orosz há-

borúk miatt nem bontakozhatott ki valósággá nagyszabású terveiből. Másrészt azonban hiányzott eddig a rávonatkozó — sajnos meggyérült — forrásanyagnak áttekinthető, rendszeres gyűjteménye, melynek alapján egyéniségről helyes képet lehetett volna rajzolni. Ennek a hiánynak pótlására tette meg az első lépést a két vaskos kötet kiadásával Veress Endre, aki már előbb is évtizedek során, igen sok Báthoryra vonatkozó forrást tett közzé publikációiban. A kiadvány címe nem fedi teljesen tartalmát, mert nemcsak a király tulajdonképpeni levelezését adja, mégcsak nem is kizárólag legtagább értelemben vett missiliákat (leveleken kívül bírói, közigazgatási rendeleteket) foglal magában, hanem beszédeket, adományleveleket és egyéb, a levelezéssel műfajilag össze nem illő darabokat is. Ez önmagában még nem volna baj, hiszen csak a forrásanyagot gazdagítja, de meglepetéssel értesülünk a közlő előszavából és jegyzeteiből, hogy a nem-missilis jellegű iratok kedvéért igen értékes missilis anyag maradt ki a kiadványból, így pl. Báthory és Zamoyski kancellár nagyérdékű levélváltása és Báthory erdélyi kancelláriájának leveles könyve. Kérdés, hogy nem lett volna-e helyesebb ezeket is beleolvasztani ebbe a kiadványba, az ide nem tartozó iratokat viszont kihagyni, illetőleg máshol közzétenni? A közlő eljárásának mindenesetre az a következménye, hogy van most már egy Báthory István levelezésének címét viselő kiadvány, de még mindig nem ismerjük ezt a levelezést a maga teljességében. Mi több: azok az iratok, melyek ebben a kiadványban szerepelnek, nagy többségükben már előzőleg megjelentek nyomtatásban, ezzel szemben éppen a kimaradt anyag zöme ismeretlen s részben a magyar kutatók számára hozzáférhetetlen is. Ha már a közlő mindenképpen az anyag széttördelése mellett döntött — amit, ismételjük, nem tartunk szerencsés megoldásnak, — hasznosabb munkát végzett volna a kiadatlan források előrebocsátásával. Mindezeket azonban szívesen megbocsátanók, ha ez a kiadvány valóban önállóan használható gyűjteménye lenne Báthory levelezéséből legalább azoknak a daraboknak, melyekre kiterjeszkedik. Sajnos, a közlő igen sok esetben csak regesztákat, néha szűkszavú tartalmi utalásokat ad, megjelölve azt a helyet, ahol az irat egész terjedelmében már megjelent, tehát a kutatónak csak könynyitést, de nem végleges szövegeket nyújt. Ezt a fogyatkozást viszont nem a közlő szándékának, hanem az anyagi lehetőségek korlátozottságának rovására kell írunk.

Mégis készséggel, sőt örömmel ismerjük el, hogy Veress Endre érdemekben gazdag forrásközlő munkásságának ez az újabb teljesítménye jelentős gazdagodása történettudományunknak. Az egymást követő iratokból sokkal teljesebb, méltányosabb Báthory-arckép bontakozik ki, mint bármelyik eddigi életírójának soraiból. A szétszórt forrásokat így együttlátva, az olvasó minden különösebb kalauzolás nélkül is ráébred arra, hogy Báthory jelentősége nemcsak a lengyel, hanem a magyar történelem számára is jóval nagyobb, mint ezt mostanig érzékeltetni tudták. Messze vezetne, ha minden vonatkozásban ki akarnók mutatni, hogy ez a forrásanyag mennyiben változtatja meg a Báthoryról alkotott felfogást

(megkísérelte ezt vázlatosan e sorok írója „Erdély története“ című 1945-ben megjelent könyvében), ezúttal csak *folyóiratunk tárgykörének megfelelően Báthory valláspolitikáját próbáljuk meg jellemezni.*

Ebben a viszonylatban Báthoryt a magyar ellenreformáció úttörői közt szokták emlegetni; protestáns oldalon különösen Dávid Ferenc vértanúságát rótták fel neki s némi szkepszissel idézték a lelkiismeretről ejtett híres szavait a nélkül, hogy a látszólagos ellentmondás háttérét boncolgatták volna. Kétségtelen, hogy Báthory buzgó római katolikus volt, s buzgóságát csak növelhette az a körülmény, hogy politikai ellenfele, Bekes Gáspár unitárius volt. A felekezeti és politikai sérelem egyszerre szólal meg benne, mikor uralkodása kezdetén, 1572-ben ellenfeleiről (nyilván Bekesről és társairól) ír, akik őt a császárnál hamis vádakkal igyekeznek befeketíteni. „Nem kell csudálni senkinek ezeknek erkölcsöket, mert nem csak emberek közt, de menyei dolgokban is ilyen acutások ezek és ugyan ez az ő professiojuk: azkit akarnak priválnak, azkit akarnak eregbetnek. Az Christus Jesust istenségétől, az szent lelket essentialul fosztották meg, az gyermekeket keresztség nélkül is üdvezítik és az embert minden büntől meg szabadéjták úgy, hogy Isten az kit predesztinált, üdvezül, az kit nem kárhozik, mert szabad az fazekas a sárral. Azért valamit az ember cselekszik, vagy jót, vagy gonoszt, Istentől vagyon, sem szabadsága, sem ereje nincs embernek etc. De csudálkozom ezen, mirt hát ilyen szorgalmatosok, curiosusok az más ember dolgába, hogy nem várják el, ha predestinatások, talám még ő reájok is keről az uraság, vagy ha nem predestinatús, azt is el veszti az mi vagyon.“ (I. 183. l.)

Talán szándékosan, gúnyos célzattal kever itt össze unitárius és református hittételeket, talán a római katolikus ember ösztönös ellenérzésével nem is akar különböztetni eretnkség és eretnkség között, de mindenesetre lehetetlen ki nem érezni szavaiból a felháborodást és megvetést a római egyház ideális egységének megbontóival szemben. Ő is, mint kortársai, a magyarság külső és belső bajait elsősorban a hitbeli tévelygések következményeinek tartja. Már lengyel földről 1581-ben írja az Erdély sorsáért aggódó Kovacsóczy kancellárnak, hogy sem a török, sem a német nem jelent igazi veszedelmet, „de ha verum dicere fas est, engem mindennél inkább rettentett az sok rettenetes eretnkség és abban való vakmerőség. Akár csak egynehány volna köztetek, kiben vitae pietas et religio vigeálna, az sodomiták romlását evitálnátok.“ (II. 166. l.). Cenzura-rendeletében megbotrántkozással emlegeti a tévtanokat hirdető könyveket, melyeknek megjelenése „toti nationi apud ceteras nationes infamiam parit.“ (I. 142. l.). Istentől büntetést és az emberektől (természetesen a római katolikus európai közvéleményre gondol itt) gyalázatot érdemel tehát szerinte a magyar nemzet azért, mert tűri az eretnkségek terjedését. Kötelességének érzi, hogy világi hatalmát az igaz hit védelmére felhasználja, „quia vero magistratus omnes omnium ordinum et graduum sciant se divinitus edoctos esse, non tantum ut corpora hominum

tueantur, aut divitiis cumulandis inhient, sed ut.. prohibeant publico edicto falsa dognata, blasphemias horrendas adversus Deum unum et trinum, arceant ab ovili Christi lupos, aut si furore non desinant et poenis corporalibus affectos tollant e vivis, ut sit pax ecclesiis Dei et scandala quibus Dei ira provocatur, cessent. (I. 200. l.) Uralkodásának kezdetétől fogva állandóan küldözgeti kérő leveleit a pápához és a jezsuita rendhez, hogy küldjenek Erdélybe térítőket, s bizonyára igen fájdalmasan érintette a Szentszék részéről tapasztalt s a Habsburg-intrikának tulajdonítható kezdeti bizalmatlanság, melynek következtében csak 1576-ban jelenhettek meg Erdélyben Szántó István és társai. Kétségtelen, hogy mindent megtett az erdélyi ellenreformáció sikeréért, s végrendeletében első helyen köti szívére utódjának, Báthory Zsigmondnak a jezsuita iskolák ügyét, *szorongó szívvel sajnálkozva, hogy nem volt módjában a kor romlottsága miatt elegendő számú hithű róm. kat. tanácsost adni melléje.* (II. 302. l.) *Ezt a megjegyzést azonban kihagyta a végrendelet végleges szövegéből* s ha kissé alaposabban megvizsgáljuk a vallásügyben tanúsított magatartását, rájövünk, hogy nem véletlenül.

1574-ben azt írja a pápának, hogy „conatum nostrum in reprimendis sensim Arianae sectae praestigiis... Deus Sanctus Spiritus gratia mirandum in modum adiuvat. Super est igitur tantum confessionis Augustanae secta, quae inter alias ut minus mali sapit, ita etiam magis toleranda videbatur. Eius quoque sinon it totum, in parte saltem extirpandae bona nobis spes est.“ (I. 299. l.). Ellentétben elsőnek idézett levelével, itt már különbséget tesz a protestáns felekezetek közt. A valóságban nem is történt uralkodása alatt komoly sérelme az unitárius felekezeten kívül egyetlen más vallásnak sem, s míg sohasem csinált titkot unitárius-ellenes érzelmeiből, a nyilvánosságnak szánt kijelentéseiben és leveleiben nem találunk semmi bántó megjegyzést a többi protestáns felekezetre. Ellenkezőleg, a szász papok 1572-es püspökválasztási zsinatára kiküldött hivatalos megbízottjának, Alesius Dénesnek (a magyar luteránusok és reformátusok püspökének!) adott utasításában sajátos módon úgy beszél az evangélikusokról, mint akik a katolikus egyház tagjai. Megköveteli a zsinattól, hogy tegyen vallást hitéről a niceai formula alapján, „ut posteritas agnoscat et intelligat fidem Catholicae Ecclesiae Christi et discernat eam ab omnibus fanaticis opinionibus“, majd alább: „anathemata sunt feriendi... de Jesu Christo et Spritu Sancto ab ecclesia catholica dissentientes.“ A zsinat határozatait megerősítő oklevelében „vera et sacrosancta atque cum puro verbo Dei consentiens“ ágostai hitvallásról beszél, sőt az utasításokban még a liturgikus egységre is kitér: „quemadmodum in ecclesia Jesu Christi, Domini nostri una est fides, ita etiam uniformis debet esse externarum cerimoniarum cultus... ut se unitate illorum, quae sunt visibilia ad eorum, quae sunt invisibilia ad agnitionem scilicet Dei, unius fidei, baptismi, secundum Apostolorum dictum homines producantur.“ (I. 199—200, 209. l.). Nem kétséges, hogy Báthory teljes tudatában volt azoknak a dogmatikai különbségeknek, melyek a római kato-

likus és az ágostai felekezeteket elválasztották, de éppen úgy tisztában volt a római és görögkeleti egyházak ellentétének mibenlétével is, mégis ő az a magyar uralkodó, aki elsőnek nevez ki országában ortodox román püspököt s ezt a sajátságos címet adja neki: „*episcopus Valachorum presbyterorum transsilvanensium romanam videlicet seu graecam religionem profitentium*.” (I. 289. l.).

Felmerülhet az a magyarázat, hogy mindez Báthory ellenreformációs hadjáratának taktikájához tartozik: mindenekelőtt letörni a vele politikailag is szembenálló, veszedelmesnek tartott unitárizmust, ehhez felhasználni a többi protestáns felekezetet és az ortodoxiát, hogy ezután majd ezekre is sor kerüljön. Ebben az esetben a protestánsok és ortodoxok „katolikus” hitűségéről kiállított hivatalos bizonyítványok csak a gyanakvás elaltatására szolgáltak volna. Ezt a magyarázatot azonban nem tartjuk meggyőzőnek. Sokkal egyszerűbb eszközöket is találhatott volna Báthory a kiszemelt áldozatok aggodalmának eloszlatására. Itt volt mindenekelőtt a négy bevett felekezet szabad vallásgyakorlatát és politikai egyenrangúságát biztosító 1572. évi országgyűlési határozat, mely magában is elegendő garanciát nyújtott a fejedelmi erőszak ellen. *De félreismeri Báthory erkölcsi és vallási komolyságát az, aki feltételezi, hogy belső meggyőződés nélkül, feleltetlen szójátékot űzött ezekben a nyilatkozataiban.* Báthory maga adja kezünkbe a kérdés kulcsát, mikor az egyetemes keresztyén hitvalláshoz való ragaszkodást követeli meg a törvényesnek elismert felekezetektől. Mind a római, mind a keleti, mind az evangélikus és református felekezetek ezeknek a hitvallásoknak az alapján állottak s ez különböztette meg őket egyetemenlegesen az unitarizmustól. *Az ököménikus gondolat halvány előképét kell látnunk Báthory valláspolitikájában,* mely a közös hitvallások alapján harci egységbe akarta tömöríteni a különböző felekezeteket az arianus eretnekség és a mohamedán pogányság ellen. Ez a gondolkozás pontosan beleillik a kor szellemiségébe. Kelet-Európát az egyházi únió és a törökellenes keresztes hadjárat ügye tartja lázban. Lengyel földön éppen Báthory segítségével indul meg az a propaganda, mely a század végén a rutén úniót eredményezi, s amely ugyancsak Báthory személyén keresztül kapcsolódik a keresztes háború eszméjéhez is. *Báthorynak és kancellárjának, Zomoyskinak agyában születik meg az a nagy terv, hogy a vallásilag és politikailag egyesült Lengyel- és Oroszország a magyarsággal az oldalán törje meg a félhold uralmát.* Nem tudjuk, hogy milyen formák közt képzelte el a fejedelem az erdélyi vallási úniót; lehetséges, hogy nem is jutott el az intézményes megvalósítás konkrét megfogalmazásáig, mert későbbi éveiben már nem találkozunk olyan nyilatkozataival, melyek „ököménikus” gondolatát ismételnék. Józan realizmusával valószínűleg rájött arra, hogy a felekezeti ellentétek közös formulákkal nem hidalhatók át, de valláspolitikájában kimondhatatlanul is tovább érvényesítette ugyanezt a szellemiséget, valahányszor finom diplomáciával elhárította a jezsuiták erőszakos térítő fellépésre való buzdításait (pl. II. 260), vagy mikor felekezetre való különb-

ség nélkül válogatta meg legbelsőbb környezetét. Nyilván nem volt könnyű dolga saját római katolikus lelkiismeretével sem, hiszen őszintén kívánta saját felekezete diadalát, de „*ökuménikus*“ *keresztyén* *lelkülete* *mindig visszatartotta az erőszakos lépésektől*. Klasszikusan fogalmazta meg álláspontját 1581-ben a vilnai sztarosztához intézett rendeletében: „Azokban az országokban, ahol a hitet erőszakkal, tűzzel-vassal és nem tanítással és jó erkölcsökkel akarják megalapozni, nagy vérontás és szerencsétlenség következik be. Szívesen látnók ugyan, hogy minden rendű-rangú polgárok az Istent dicsérve, az egy régi katolikus hitet vallanak, de senkit sem akarunk kényszerrel hajtani a hitre, sőt inkább eskünkhöz híven, melyet a lengyel korona és a litván nagyfejedelemség rendjeinek kezébe koronázásunk alkalmával letettünk: *pacem inter dissidentes de religione tueri et manutenerere*, fenn akarjuk tartani a hitben meghasonlottak között a békét.“ *Erdélyben is ezt a békét akarta fenntartani, ezért törölte végrendeletéből a többségében protestáns ország protestáns vezetőit, az ő hűségét munkatársait sértő mondatot*. Ez a kitörölt mondat a maga negatívumával pozitívabb végrendelet volt minden bőbeszédű tanításnál. Talán első hallásra különösnek hat, de történelmi valóság, hogy az erdélyi türelmi rendszer igazi megalapozója és első gyermeki lépéseinek gondos őre Báthory István volt.

Makkai László.

Tolnai, Gabriel: *La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki*. — Bibliothèque de la Revue d'histoire comparée I., Budapest—Párizs, 1943., Teleki Pál Intézet — Párizsi Magyar Intézet, 8°, 216 l.

A XVIII. század magyar szellemi életének egyik legkiválóbb alakja Teleki József gróf volt (1738—1796). Rendkívüli műveltséggel, nagy írói és szónoki készséget párosított, s tehetségének legjavát mindig szívesen állította a nemzeti művelődés és a református egyház szolgálatába. (Irodalmi jelentőségét pompás tömörséggel méltatja Kazinczy „*Orthologus és neologus nálunk és más nemzeteknél*“ c. híres tanulmányában. Tudományos Gyűjtemény, 1819.). Ifjúkori utazásairól készült naplójegyzetei mindmáig kiadatlanok voltak, pedig a magyar szellem külföldi kapcsolatának történetében is előkelő hely illeti Teleki Józsefet, *Voltaire* és *Rousseau* személyes ismerését. A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában lévő naplója közzétételére vállalkozott Tolnai Gábor. A kinyomott ívek el is hagyták a sajtót Kolozsvárott 1944-ben, de a történelmi események a könyv megjelenését mindmáig megakadályozták. Megjelent azonban Tolnai Gábor kitűnő francia kiadásában az útnapló franciaországi részlete a „Revue d'histoire comparée“ könyvtárának első köteteként. Így azután előállott az a különös helyzet, hogy Teleki József ízes magyarságú naplójának legérdekesebb részletei idegen nyelven állanak a tudományos kutatás rendelkezésére, hiszen a rajnai városokban tett útjának beszámolója is *Mészöly Gedeon* német fordításában olvashatók (Nép és Nyelv. 1943 évf. Kolozsvár). Igaz ugyan, hogy svájci és hollandiai benyomásai még e kiadványok ellenére is ismeretlenek maradnak az érdeklődő előtt, de a jelen francia kiadás

bevezetésében Tolnai szemléletes módon foglalja össze Teleki József *egész utazásának* történetét és a fiatal gróf legérdekesebb megfigyeléseit.

A magyar protestáns egyháztörténetírást közelről kell, hogy érdekelje Teleki József alakja. Teleki László és Ráday Eszter fia, *Ráday Pál unokája* buzgó és öntudatos református volt. Útinaplójában éppen az az érdekes, hogy puritán református felfogása hogyan láttatja vele az ő ideáljaitól merőben eltérő francia életet. *Bod Péter* tanítványa egy percig sem tagadja meg magát, józan magyar egyénisége lépten-nyomon felültesnek, frivolnak érzi a francia szellemet nemcsak erkölcsi, hanem vallási tekintetben is. Megütközve olvassa XIV. Lajosnak a Place des Victoires-on álló híres szobrán, hogy a nagy király dicső tettei között tartják számon az „eretnekek” kiűzését (51. l.). A királyi éremgyűjteményben olyan érmet talál, amelyet a strassburgi székesegyház visszavételének emlékére vertek. Vajjon — mondja szomorúan — olyan nagy dicsőség egy templomnak a protestánsoktól való visszavétele, hogy erre érmet kell verni? „Hány érmet verhetnének a pápa buzgó magyar követői!” — árad ki belőle az ellenreformációs erőszaktól meggyötört magyar protestáns keserősége (105. l.).

Párizsba érkezve, legelsőnek *Du Voissin*-t, a holland követség francia református lelkészét keresi fel, s ez a kitűnő prédikátor franciaországi tartózkodása alatt, de később is egészen haláláig Teleki legmeghittebb barátja marad. Hosszú éveken keresztül tartó levelezésük e barátság szép emléke. A levelek legfontosabb tárgya a magyar és francia protestáns egyházi ügyek alakulásának megbeszélése. Teleki azonnal észreveszi Párizsban, hogy a protestánsok száma jóval nagyobb, mint gondolta volna (50. l.), egyesek nyíltan, sokan titokban protestánsok. A holland követség francia istentiszteletén 5—600-an vesznek részt (u. ott). Teleki buzgó látogatójuk, úgyszintén a svéd és dán követség protestáns istentiszteleteinek is. Szívesen hallgat katolikus prédikációt is (117. l.), de misére nem jár, mert le kellene térdelnie és ezt nem akarja megtenni (82. l.). Az ereklyékre mosolygó fölénnyel tekint, s elégedetten állapítja meg, hogy az őt kalauzoló szerzetesek sem hisznek bennük (127. l.). Élénken sajnálkozik, hogy a kitűnő *Diderot*, az „*Encyclopédie*” szerkesztője deista s vallástalanságában még türelmetlen is (109. l.).

Teleki nyugateurópai tanulmányainak egyik legfontosabb eredménye *Essai sur la foiblesse des esprits forts* című apologetikus irata. Ez a mű svájci, holland, francia protestáns, de katolikus irodalmi körökben is méltó feltűnést keltett, s nem kisebb szellemek érdeklődtek iránta, mint *Bernouilli Dániel* és *Rousseau*. Mária Terézia is szívesen lapozgatta e hitvédő munkácskát, a felvilágosodás vallásfilozófiájának e harcra cáfolatát. Három év alatt három kiadást ért meg (Leyden 1760, Amsterdam 1761, Augsburg 1762), a másodikat a szerző *Du Voissin* segítségével alaposan átdolgozta (v. ö. pl. 71. l.). Mindezek nem ismeretlen adalékok, a kutatás eddig is tisztában volt velük, de igen érdekesek így közvetlen forrásból merítve. A munka tervezett, de soha meg nem jelent negyedik kiadásának gondozására maga Rousseau vállalkozott, s e tárgyban írta hozzá Teleki 1778-ban híres levelét, amelyben 17 évvel előbb tett ígéretére emlékezteti a „genfi polgárt” (185. l.). A február végén kelt levélre Rousseau persze

már nem válaszolt, mert még ez év júliusában meghalt. (Rousseau és Teleki viszonyára nézve l. *Rácz Lajos*: Rousseau élete és művei 1928, I. 270—273.). Nem kétséges, hogy az „esprits forts“ képviselői közül legelőször Voltaire-re kell gondolnunk, s bizonyára Rousseau is nem kis részben a „nagy ellenfél“ címére intézett támadások miatt érdeklődött Teleki munkája iránt. Tolnai különösnek, sőt kómikusnak tartja, hogy egy ismeretlen magyar ifjú ellenfelet lásson a világhírű Voltaire-ben, akivel konzervatív eszméinek védelmében kell megküzdenie. (15. l.). Teleki vállalkozásában nem látunk semminő kómikus vonást, *a hívő ember szent bátorsága ez*, s magatartásában nem a konzervatív hajlandóságot, hanem a komolyan hívő lelket hangsúlyoznók. Hitének szilárdságáról, egyháza iránti áldozatkészségéről egész életével tett tanulságot. Másfelől jegyezzük meg, hogy Voltaire-nek inkább a *művész eszközei*, mintsem *filozófiai* eszméi voltak ragyogók, s Teleki Józsefet izmos tehetsége és nagy műveltsége komolyan számbavehető ellenfélle tette.

A kötet egyháztörténeti vonatkozásait növeli Teleki és Du Voissin függelékként csatolt levelezése is. Valamennyi levél ismert és kiadott ugyan, összegyűjtésük mégis helyes és indokolt, mert legnagyobb részük nehezen hozzáférhető francia protestáns egyháztörténeti folyóiratban jelent meg (Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme français 1931. évf.).

Gazdag tárháza e napló egy élénk és határozott szellem egyéb megjegyzéseinek is (a francia társadalmi, művészi, irodalmi élet köréből), de ezekről beszámolni nem folyóiratunk munkaterületéhez tartozik, feldolgozásukat el is végezte már az irodalomtudomány (V. ö. *Fuhrmann Kamilla*: Gróf Teleki József és a magyar—francia szellemi kapcsolatok, 1929). A napló különben Tolnai Gábor francia kiadásában igen alkalmas olvasmány, szinte azt mondhatná az ember, könnyebben olvassuk, mint az eredetit. A kiadvány bizonyára a francia irodalmi körök érdeklődésének felkeltésére készült, ezért nem ártott volna részletesebb magyarázó jegyzetekkel ellátni. Jók volnának e jegyzetek a magyar olvasó számára is, aki viszont francia részletekről szeretne tájékozódni. Csak egy példát ragadunk ki: a párizsi topográfiai adatokat. Azt még csak tudja a bennszülött párizsi és a Párizs-rajongó magyar, hogy a hajdani *Place Royale* ma *Place des Vosges*, vagy hogy a *Sainte Étienne-templom* a *Sainte Étienne du Mont* értendő, de a *Saint André des Arts*, vagy az *Église des Célestins* helyét jó lett volna megjelölni, mert ha nem tévedünk, napjainkban már egyik templom sem áll. A régi *Hôpital général* ma közismert nevén *la Salpêtrière*. Szeretné tudni azt is az érdeklődő olvasó, hol volt az *Hôtel de Saxe* és az *Hôtel d'Espagne*, Teleki két párizsi szállodája. Jegyzetet kíván Telekinek az a tévedése is, hogy nincs „Vieux Louvre“ és „Nouveau Louvre“ (53. l.). Igenis van: a XIV. Lajos által építtetett új részeket különböztették meg így a régi renaissance-részletektől. E jelentéktelen apróságokat csak azért említjük, hogy a készülő végleges magyar kiadás jegyzet-anyagában helyet kapjanak. Bár Teleki is így írja, *M-me Denis* nem nővére, hanem unokahúga volt a „ferney-i patriarchának“.

Teleki József naplójának kiadása nyeresége történelmi irodalmunknak, mint rámutattunk, a protestáns egyháztörténész is hasznát fogja venni.

Bán Imre.

Zichy István gr.: Lórántfy Zsuzsánna állítólagos arcképe. Budapest, 1943. Magyar Történeti Múzeum, 26. l., 15 t. 8°. (Művelődéstörténeti füzetek, 2.)

A szóbanforgó ikonográfiai téma alkalmat ad a szerzőnek, — kire a magyar viselettörténetnek, e társadalom-, gazdaság- és művészet-történeti szempontból oly fontos fejlődésnek korszerű összefoglalása vár —, hogy a 16. század végétől a 17. század végéig tartó magyar női viselet alakulását részletesen tárgyalja. Munkáját viselettörténeti szempontból más helyen (Századok) méltattuk, itt a magyar protestáns egyháztörténeti érdekű ikonográfiai konklúzióját ismertetjük, mellyel egy százéves, elterjedt és begyökerezett tévedésnek vet véget és így a magyar közönség fokozott figyelmére érdemes.

A magyar protestáns nagyhatalmak legkiválóbbja, Lórántfy Zsuzsánna „képmása“ a magyar Pantheon közismert képei közé tartozik és reprodukciókban gyakran találkozunk vele. Eredetije, melyet Jankovich Miklósnak, a nagynevű műgyűjtőnek özvegye, Hauck Róza ajándékozott 1846-ban a Magyar Nemzeti Múzeumnak, 1884 óta a Magyar Történelmi Képesarnok festményanyagában van. A Képesarnok kiállításainak katalógusaiban 1894-ben mint a 18. században, 1907-ben és 1922-ben mint a 17. században készült kép szerepelt. A Peregriny János szerkesztette nagy nyomtatott leltár, valószínűleg Pulszky Károlynak, a Képesarnok első igazgatójának meghatározása szerint, 18. századnak tartja. Az arckép népszerűségének jele, hogy 1860-ban a pesti Rohn-féle litográfiai intézetben körkép készült róla, melynek reprodukcióját a Szalay—Baróti-féle Magyar Nemzet Történetében mint „egykorú festmény után“ készültet közölték. A Rákócziak korának kiváló kutatója, Szilágyi Sándor azonban a Magyar Történeti Életrajzoknak sem I., sem II. Rákóczi Györgyről írott kötetében, sem a tőle szerkesztett millenniumi Magyar Nemzet Történetében nem közölte. A képpel szemben keletkezében lévő kritikai állásfoglalást mutatja, hogy a Képesarnok említett 1922-i katalógusában mint „állítólagos arckép“ szerepelt. De míg a tudományos körökben csökkent az ikonográfiai értéke, addig a közönség, különösen a protestánság tudatában változatlanul e kép alakjának arca élt mint Lórántfy Zsuzsánna és e portré szolgált mintául a művészi képzetnek, forrásul az irodalmi ihletnek, sőt alapul a történeti egyéniség-fogalom rekonstrukciójának is.

A szerző kutatásai itt kapcsolódnak be a kép sorsába. A stílus-kritikai és technikai vizsgálat szerint a 60×47 cm. méretű fára festett olajfestmény a 19. század elején készült, így az ábrázolt életénél későbbi korú, legfeljebb egykorú kép másolata vagy változata lehetne. Azonban a minta XVI. századi stílusú volt, így az ábrázolt életénél korábbi időbe vezet vissza. A viselettörténeti kutatás megerősíti a művészetit. A viselet XVI. századi német népi-polgári öltözet, mely sem Magyarországon, sem Erdélyben nem élt tovább és semmiesetre sem hordta a fejedelemszögy, kinek társadalmi helyzetéhez illő, élete különböző szakáiban a divatok szerint változó viseletét egészen egyszerű özvegyi öltözetéig a szerző szem-

léltetően állította össze. De a címertani vizsgálat is további bizonyítékkal szolgál. A címer hárslevelének fekete színe még lehetne tévedés a helyes aranszín helyett, azonban a sisakdísz korona helyett tekercesen nyugszik, mely már semmiesetre sem felel meg a Lórántfy-címernek. E különböző irányból a híres kép felé közeledő vizsgálatok meggyőző következtetései összevetésekkel támogatott szilárd alapokra helyezkednek. E megállapítások a csak százéves hagyományra visszavezethető meghatározást véglegesen megdöntik. *A kép nem Lórántfy Zsuzsanna arcképe, hanem egy ismeretlen XVI. századi, valószínűleg német polgárosszony portréjának 19. századi rekonstrukciója.*

Igy búcsút kell vennünk a népszerűvé vált és kétségtelenül nemes vonású női arcotól. A nagyasszonyt az írott források és viselettörténeti emlékek segítségével kell magunk elé állítanunk, testi mivoltát lelkiségének ismeretében kell elképzelnünk. Hasonló ikonográfiai tévedések tisztázásának a negatívon kívül pozitív eredménye is van: megszűnván az egykorúnak vélt képmás birtoklásából adódó helyzet, a magyar Pantheonban keletkezett üres hely a valóban egykorú és hiteles képmások utáni kutatásra ösztönöz.

Vayer Lajos.

Dr. Varga Zsigmond: A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége. Debrecen, 1945. 378 old. 96 műmelléklettel.

Nem lehet meghatottság nélkül szemlélni a fenti műben Varga Zsigmondnak azt a magamészítő szerelmét, rajongását, entuziazmusát a debreceni kollégiumi könyvtár iránt, amely harminc esztendősz könyvtárigazgatósága alatt valósággal faszcinálta és amellyel elévülhetetlen érdemei vannak nemcsak a kollégiumi könyvtár, de a magyar magasabb szellemi kultúra ápolása terén is. Elismerésünket tehát az ő személye iránt semmiképpen sem csökkenheti, amidőn meg kell állapítanunk, hogy szerzőnek ez a szubjektívizmusa viszont egy tudományos igényű műben szokatlan s nagyérdekű, értékes művének mondanivalóit elmosódottá teszi. Így külön szellemi munkába kerül kihámozni magának a könyvtárnak tulajdonképeni történetét, sőt az általánosságokban mozgó művelődéstörténeti korszakok helyett nem olvashatjuk a műben a könyv és a könyvtár koronkénti kultúrtörténeti helyének s a nagykönyvtár azokhoz való koronkénti viszonyának kijelölését sem. Ugyancsak szubjektívizmusából következik, hogy vizsgálódásainak uralkodó szempontja: vajjon a bibliofil ritkaságok s értékek mennyiben növekedtek koronként a könyvtárban, ami nem megvetendő szempont, de viszont túlhajtása meglehetősen szűkkörű, bizonyos mértékig anyagiassnak s önkényesnek számító mérleg is. De anakronizmusba is hajtja a szerzőt, mert csupán mai szemmel s így is nagyon exklúzívan szemléli a könyvtár fejlődését: sokszor bántó dicsekedéssel valósággal hajszol, számonkér a multtól olyasmiket, melyek beszerzésében a mult nem lehetett hibás, szerte Magyarországon sem, nemhogy Debrecenben.

Bár szerző sem térhetett ki a tény elől, mégis nem talál elismerésre méltót abban, hogy a kollégiumi könyvtár is úgy indult el útjára, mint szerte a hazában több mai „nagy” könyvtár: szegény, tudni vágyó iskolai tanulók szíve vérén táplált iskolai tankönyvtárként. A coetusé volt mindenestől fogva. Az első ismert katalógusok, 1706, 1714 s 1738-ból jórészt azokat a műveket tartalmazzák, melyek egy lelkes bibliofil igényeit ma nem nagyon elégíthetik ugyan ki, de épen debreceni Kollégiumunk leglelkére, szellemére, arra, hogy mi érdekelte akkor a tógátust s vele szinte egész hazabeli református intelligenciánkat: csálhatatlan bizonyítékokat nyújt. De a pusztá dicsőségből is maradt elég az öreg coetus számára, mert a következő 1749-iki katalógus szerint a diákok kezén, az 1706-iki katalógus 1689 darabja 2500-ra szökken úgy, hogy a coetus megvásárolja a maga fillérein a Maróthy György könyvtárát. Ezzel indul el s válik a tankönyvtár „nagy”-könyvtárrá, miután a szerző boldog megelégedésére is, ezzel jutnak a könyvtárba az első ösnyomtatványok is. De a könyvkultúra egyetemes haladásával is szorosan lépést tartva, valaminek felhasználva a magyar égbolt alatt az első erre alkalmas idöket is, ugyancsak Maróthy korától vannak számontartva az első nagy magán könyvhagyományok is, holott a XVI—XVII. századokból csupán kettő darab a gyarapodás e nemből, — bizonyára nem a coetus okából. A város is a XVIII. sz. kezdetén jut oda, hogy nagyarányú vásárlásokba bocsátkozék, bár még mindig a könyvtár eredeti hivatása szerint, tankönyvek vásárlásába. Végül ugyancsak 1744-től kezdve áll a könyvtár élén a külön erre hivatott professzor, mint könyvtárigazgató, noha az eredeti viszony a diáksággal nem szűnik meg, mert a tulajdonképeni könyvtárkezelő továbbra is egy-egy eminens deák. Tehát az első ismert korszak e téren a Maróthyval zárul, öelötte pedig többet, nagyobbbat várni mai szemmel: korszerűtlen naivitás. Mint az előző századok egyszerű tankönyvtára, nem lebecsülendő. A helyett, hogy az egykorú szegény hadakozó hazába hazakerült szegény deákoktól elsőben is Elzevireket vagy Aldinákat kérnének számon ma, az 1706-iki katalógusból nagyszerű jelei olvashatók ki a XVI—XVII. sz. könyvállomány tanszerű értékének, a kollégiumi s egykorú külföldi nevelés szintjének, a kor minimális, legelemibb érdeklődése határának s értékének, de persze nem egy mai műgyűjtő sasszemével, hanem az egykorú hazai iskolák s könyvtárak szintjének egybevetésével.

Azután mindjárt az első professzor-igazgató nem kisebb férfiú, mint Piskárosi Szilágyi Sámuel, majd a könyvtár életében is gyorsan elkövetkezik a Hatvani—Sinai—Budai trio kora. Ezek áldozatos keze nyomán gyorsan halad a könyvtár az elévülhetetlen dicsőség útján. Maga a Kollégium is anyagiakban-szellemiekben virágkorát éli, szintúgy a hazai könyvkultúra, a könyv szellemi értékelése is. De ami fő, a könyvtár mindenkor pontosan az egyidejű kultúrfejlődéssel tart lépést, tehát előbb az auflklärta racionalizmus vágányain halad, amikor nemzeti eszmét anticipálni s számonkérni (44. old.), enyhén szólva, nem való. Ellenben csak természetes, hogy végre elsőnek ez a korszak kielégíti szerző igényeit is a műgyűjtés terén. A barokk könyvgyűjtő szenvedély áldásait nemcsak

az egyetemes magyar könyvkultúra, de kollégiumi könyvtárunk is élvezte, sőt mai dicsekedésünk bőséges s mély alapjai is ezeitől származnak, ami azonban a régebbi, egyszerű coetus tankönyvtár lekicsinylését semmiképen sem involválja. Épen az a dicsekedésünk, hogy sem az egykori coetus-könyvtár, sem a későbbi professzor-igazgatók nagykönyvtára, sohasem volt korszerűtlen, stagnáló. Így a könyvtár életében ez időben egy Sinai Miklós áll a szellemi élet terén, igazi korszakalkotó e téren is, sőt nagyságát épen az mutatja, hogy miben s hogyan alakult a könyvtár sorsa az ő keze alatt. Számban is egyszerre 130%-os az állomány növekedése ő alatta (mint ugyanakkor szerte a hazában is), — még pedig bőkezű főurak s főpapok áldozata nélkül. Ő szerzi meg Bod Péter könyvtárát, fundálja az anyagi alapokat s felkelti a magánhagyományozás s ajándékozás valóságos eldorádóját, miközben számon tart s felhasznál minden valamire való aukciót, árverést, melynek híre csak eljut őhozzá. Behozta az elmúlt „öldöklő századok“ kényszerű mulasztásait 30 éves könyvtárigazgatói szolgálatával s arra is szigorú gondja volt, hogy a könyvkölcsönzőket megeskesse a kölcsönzött könyvek kíméléséről s visszaadása felől.

Am a fejlődés távolról sem lankad Sinai után sem. Utána Budai Ésaías könyvtárigazgató szerzi meg a Kazai-gyűjteményt, ami egypárra országos jelentőségűvé teszi a könyvtárat — 1796-ban, bár egy maradandó értékű műben felesleges jóakarat mai forintértékben értékelni könyveket, sőt mosolyra készít. Budai ez egyetlen cselekedete is örök emlékeztetre méltót alkotott kollégiumunk történetében, de egyetemes kultúrtörténetünkben is. Szeretnénk azonban többet tudni magáról Patikárius Kazai Sámuelről is, hiszen egész Európa műgyűjtői között is előkelő helyet foglal el neve. Világviszonylatban is számottévvó ritkaságok, sőt unikumok, kódexek egész csapata került így könyvtárunkba.

Végre is a könyvtár a XIX. sz. küszöbét már húszezer kötettel érte meg, amit kivált tartalmi s bibliografiai szempontból jó lenne összevetni más egykorú hazai könyvtárakkal is, — pedig a felfelé vezető útnak még mindig nincs vége, még ezután szerzi meg Péczely József igazgató a Fáy János s a Récesy János-féle gyűjteményt, majd Kallós Mózes igazgató a Vitéz-félét, hogy csak a nevezetesebbeket említsük. De mindezekfelett még ezekután következett el a könyvtár utolsó nagynevű klaszikus igazgatójának, Lugossy Józsefnek a kora 1851—1862. években. Lugossy végetvetett a változó deákkönyvtárnokságnak s ettől kezdve állandó könyvtárnokok szolgálnak. Ugyanakkor azonban két kézzel ragadta meg — ugyancsak korszerűen — a könyvtár eddigi legnagyobb hiányának pótlását, a Bach-korszakban jórészt ide menekült magyar irodalmi produktumok, vagy letűnt hazafiak gyűjteményeinek felfedezésével s besorozásával. Az ő keze alatt következik el a magánhagyományozásoknak még mindig emelkedő aranykora, úgyhogy Lugossy idején az állomány számában is majdnem megkétszereződik, de sajátos nemzeti szint is kap. Azonkívül ő az a ritka, sőt szinte példanélküli könyvtárigazgató, aki egyben a könyvtár egyik legnagyobb mecénása is, aki valóban mindenét odaadta a könyvtárnak, még pedig jórészt életében. Mennyiség s minőség dolgában csak a Kazay-féle hagyomány vetekszik az övéivel.

Az 1870-es évektől a Kollégium, az 1900-as évektől az állam, 1912-től Debrecen városa dotálja költségvetésileg a könyvtárat, amely a XX-ik századba százezres állománnyal lép, míglen a Géresi Kálmán 27 s Ferenczy Gyula 13 éves igazgatása után elkövetkezik Varga Zsigmond harmincéves igazgatói szolgálata. Neve érenél maradandóbban be van írva a könyvtár történetébe. Abban a harminc esztendőben szolgálta a könyvtárat, amikor a könyvtárfejlesztés igényei legmagasabbra hágtak világszerte és amikor ez igények kielégítésének lehetősége a legalacsonyabbra süllyedt. De nem hátrált. Valóságos hősi elszántsággal, élete legjavának örömmel való odaáldozásával megbirkózott a könyvtárnak azzal a mindenkor épségben maradt hagyománya biztosításával, hogy egyetlen percre se álljon meg fejlődésében, hanem szigorúan lépést tartson a korkívánta követelményekkel. Valóban mindent megtett, amit az utóbbi harminc éves világháborúk korában is megkövetelhetett tőle a töretlen fejlődés elodázhatatlan menetrendje.

Varga a könyvtárról kizárólag bibliográfiai s bibliofil szempontokat érvényesítő művet írt már és voltaképp ez a mű csupán amannak bővített kiadása. Voltaképpen nem áll egyébből a mű, mint az 1706-tól ismert katalogusok tartalmának felsorolásából — bibliofil szemszögből, de úgy, hogy a még ismert többi kilenc katalogusnak, a felállított kategóriák szerinti tartalmi felsorolását, minden egyes katalogusnál újakezdi, ami hozzászámítva szubjektív beállítottságát is: zavarossá teszi az egész képet s ismétléseket szül. A szűk ívelésű mérleg erőltetése helyett szeretünk volna a könyvtár szellemének, mint a Kollégium szellemének fejlődését latra vetni összehasonlító módszerrel, így jó lett volna nemcsak a híres könyvtárlátogatók statisztikáját ismertetni, hanem népünk szélesebb rétegeinek érdeklődését is felmérni, továbbá az ex libris tulajdonosokat szeretnénk ismerni ugyanezen okból, nem is említve, hogy pusztán bibliográfiai s bibliofil vizsgálódás azért sem lehet teljes a könyvtárban, mert még mindig vannak olyan szakaszai is a könyvtárnak, melyek ezután várnak katalogizálásra.

Azonban Varga entuziazmusából, szolgálatának produktív lelkesedéséből mindez semmit sem von le, a mű nyomdatechnikai kiállítása pedig a mai viszonyok között egyenesen pazarnak mondható, a nagy vállalat előző köteteitől miben sem különbözik és az ember kétszer is elolvassa, mert alig hisz a szemének: 1945-ben Magyarországon, Debrecenben adták ki!

Tóth Dezső.

Czakó Jenő: A janzenizmus. Cegléd, 1943, 8°, 222. l.

Czakó Jenő református lelkész kötete „egyetemes egyháztörténeti tanulmány” alcímet visel s mint ilyen méltán tarthat számot érdeklődésünkre, hiszen az egyetemes egyháztörténet meglehetősen elhanyagolt munkamező nálunk. Igen jellemző, hogy a *Warga—Zoványi*-féle nagy, a maga idejében színvonalas összefoglaláson kívül nincs komoly kézikönyvünk, s még azt sem tettük meg, hogy legalább egy modern angol, francia vagy német református egyháztörténeti szakmunkát lefordítottunk volna. Ilyen körülmények között minden egyetemes egyháztörténeti téma magyar fel-

dolgozása bizonyos mértékig hézagpótló irodalmunkban. Igaz ugyan, hogy a janzenizmus igen távol esik a magyar szellemi élettől, s komolyabb hatása egyedül II. Rákóczi Ferenc lelki arcképén mutatkozik, mindez azonban mit sem von le a szerző kezdeményező érdeméből. A franciául nem olvasó magyar protestáns szakközösség Czakó munkájából fog tájékozódni a janzenizmus kérdésében, ha e tájékozódás szüksége felmerül.

Czakó művét a janzenizmus legnagyobb magyar szakértője, *Zolnai Béla* alapos bírálatban részesítette (Századok, 78. évf., 1944, 124. l.), s ez a tény az „Egyháztörténet” kritikusanak bizonyos mértékig megköti a kezét; nem szeretne ugyanis abba a látszatba kerülni, mintha nézetét e bírálat nyomán alakította volna ki. Mindamellet megjegyzései nem egy ponton egyezni fognak *Zolnai* megállapításaival, ez azonban a dolgok természetéből folyik.

Czakó Jenőnek tökéletesen igaza van abban, hogy a protestáns teológus méltán érdeklődik a janzenizmus tiszteletre méltó mozgalma iránt. hiszen igen nagy eszmei hasonlóság van *Jansenius* és *Kálvin* kegyelem-tana között, abban azonban téved, hogy a katolikus egyház az *Unigenitus*-bullával magára nézve lezárta a janzenizmus kérdését, és katolikus teológus „szíve szerint” nem érdeklődhetik iránta. Ennek az ellenkezőjére *Zolnai* nyomós példákat idéz. A magunk részéről csak arra mutatunk rá, hogy a francia regényirodalom nagyjainak tanúsága szerint a janzenizmusnak jelentős hatása van még a XIX. században is a francia katolikus papság körében. Gondolunk itt például *Julien Sorel*nek, a „Le Rouge et le Noir” (1831) főhősének szemináriumi élményeire (*Pirard* abbé alakja!), vagy azokra a gunyos megjegyzésekre, amelyeket *Anatole France* az „Histoire contemporaine” c. regényciklusának (1896–1901) janzenista gondolkodású papjairól tesz. Nyomatékkal jegyezhetjük meg, hogy a modern „janzenizmus” nem annyira dogmatikai, mint erkölcsi magatartás, s, véleményünk szerint, a moralista-intellektuális francia lélek lázadása a jezsuita laxizmus, majd a kongregációk és rózsafüzér-társulatok politikával átszótt édeskés katolicizmusa ellen. Nem tartanók értelmetlen vállalkozásnak azt sem, ha valaki a legmodernebb katolikus ébredés nagy íróinak (*L. Bloy*, *Ch. Péguy*, *Fr. Mauriac*, *Ch. Bernanos*) eszmevilágában igyekeznék janzenista csírákat találni. Jómagunk *Bernanos*: „*Sous l'oeil de Satan*” c. regényében határozott janzenista atmoszférát érzünk.

Igaza van tehát Czakónak, hogy eszmei hasonlóság található a protestáns és janzenista kegyelem-tan és erkölcsi magatartás között (bár ezt a hasonlóságot mindig protestáns oldalról állapítják meg, és a janzenisták nem egyszer tiltakoztak ellene), mégis legyünk óvatosak a janzenizmus protestáns beállítással kapcsolatban, mert nézeteink könnyen összeütközésbe kerülhetnek a kötelező tudományos tárgyilagossággal. Éppen ezért nem tartjuk szükségesnek, hogy a szerző a janzenizmus elnyomásának előjátékaul a francia protestáns-üldözések részletes rajzát adja. Az összefüggés a kettő között csak annyi, hogy mindkettőt a türelmetlen központi hatalom irtotta ki inkább politikai és tekintélyi okokból, mintsem vallásos meggyőződésből. E megjegyzésünkkel azonban távolról sem akarjuk azt mondani, hogy Czakó műve a legesekélyebb mértékben is felekezetieskedő szellemű volna, sőt dicsérettel emeljük ki finom tartózkodását és

komoly tárgyalagosságát. Református teologus voltát nem titkolja, tesz is néha bíráló megjegyzéseket, így például *Saint Cyran* abbé tanítására vonatkozólag (46. l.), vagy a janzenizmus összefoglaló kritikájában (137—140. l.), de mindig megfontoltan és nem felekezetieskedő színezettel. Éppen ezért csak elírásnak vesszük az alábbi, a *Port-Royal* reformjára vonatkozó megjegyzését: „Ez a reform természetesen római katolikus értelemben értendő.” (42. l.) Egy szerzetes-rendet „protestáns értelemben” nem lehet megreformálni, hanem csak eltörölni. Minden rendi reformnak csak katolikus értelme van.

Egyébként a szerző a janzenizmus történetét a legjobb francia források (Jansenius, A. Arnauld, R. Rapin, J. Racine, B. Pascal, Au. Gazier, Sainte-Beuve, H. Brémond) alapján adja áttekinthető, világos rendszerezéssel, minden lényeges mozzanatra kiterjeszkedve, dogmatörténeti szempontból pedig egyenesen részletező alapossággal. Látszik az egész munkán, hogy a szerzőt ez utóbbi, a dogmatörténeti szempont érdekelte a legjobban. Behatóbb tárgyalást érdemelt volna *II. Rákóczi Ferenc* janzenizmusának kérdése, s e téren hiányként kell megállapítanunk, hogy a szerző nem használta fel Zolnai Bélának Rákócziról írott legújabb könyvét (1943).

Czakó munkája magyar olvasóközönség számára készült érdemes összefoglalás, ezért felötlőnek tartjuk, hogy a magyar mellett még három idegen nyelvű (angol, francia, német) tartalomjegyzéke is van, de nincs név- és tárgymutatója. Külföldi olvasó aligha veszi kézbe Czakó művét, de ha igen, csak bosszankodni fog azon a sajtóhiba-tömegén, amellyel a vidéki nyomda az idegen szövegeket kiszedte. Különösen bántó a sok francia hiba, pedig a mű második, francia nyelvű címlapja arra látszik mutatni, hogy a szerző Pascal honfitársainak esetleges érdeklődésére is számít. Közli a mű *Jansenius Augustinusának* (1640) teljes tartalomjegyzékét is (148—194. l.), nézetünk szerint nem haszontalanul, mert az ýpres-i püspök e könyve ritka és nehezen hozzáférhető.

Legyen szabad végül néhány filologiai-bibliográfiai apróságot szóvá tennünk; elkerülésük a helyes módszer kérdése. *Voltaire* nem idézhető így: „Siècle de Louis XIV, 25. l.”, hiszen e műnek nagyszámú kiadása van (11. l.). Honnan idézi a szerző a *Declaratio cleri gallicani* szövegét? (16. l.). Nem kielégítő bibliográfiai utalás a következő: „Histoire de la littérature française illustrée 241. l.” (43. l.). Ez a Larousse-kiadású hatalmas díszmű a szerkesztők: *Joseph Bédier* és *Paul Hazard* neve alatt ismeretes. *Rapin* kézírata nem lehet a párizsi *Bibliothèque Impériale*-ban, mert ilyen *ma* nincs; persze volt III. Napoleon idejében, amikor *Rapin* kéziratát kiadták; ma *Bibliothèque Nationale*, mint ahogy 1789 előtt és a restauratio alatt *Bibliothèque Royale* volt. A felhasznált művek jegyzékét helyesebb lett volna betűrendben közölni, így ahogyan kapjuk, szinte áttekinthetetlen.

Czakó Jenő művét, felsorolt kritikai megjegyzéseink ellenére is, komoly, tartalmas munkának ismertük meg, s a szerzőtől szívesen olvasnánk más tanulmányokat is az egyetemes egyháztörténet munkamezejéről. E feladatra dogmatikai készsége és alapos nyelvtudása is alkalmassá teszi.

Bán Imre.

1.) I. D. Suciú: *Nicolae Tincu Velia (1816—1867). Viața și opera lui.* (T. V. Miklós élete és művei). București, 1945, Institutul de Istorie Națională, 532. l. + 9 tb.; 2.) Cornelia C. Bodea: *Moise Nicoară (1784—1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a Românilor din Banat și Crișana.* (Nicoară Mózes és szerepe a bánsági és körösvidéki románok nemzeti-vallási felszabadításáért folytatott küzdelemben.) I. rész (— 1825). Arad, 1943, Tip. Diecezană, 8°, 450 l. + 7 tb.

A román történettudomány az utóbbi években nagy érdeklődéssel foglalkozik a bánsági románság multjával. Egyház és nemzet a főtárgya érdeklődésének, még pedig a kettő legszorosabb összefüggésében. A Bánság példátlanul kevert nemzetiségi viszonyai közepette a vallás sokszor nemzetiségi jelentőséggel bír. A következőkben két egyháztörténeti és nemzetiségtörténeti szempontból egyaránt figyelemreméltó életrajzról óhajtunk beszámolni.

1.) A bánsági románság középkori egyházi viszonyairól úgyszólván semmit sem tudunk. A török hódítás a bánsági hegyvidéket megkímélte, s ez 1540-től 1659-ig az erdélyi fejedelemség tartozéka volt. Értethető tehát, hogy a lugosi és karánsebesi kerület ortodox románjai a gyulafehérvári román püspöknek voltak alárendelve. Mikor azonban a török Baresai Ákos fejedelem idejében rátette a kezét a bánsági hegyvidékre is, megszakadt az összeköttetés Erdéllyel; a török kiűzése után beköltöző szerbség pedig hamarosan egyházi fennhatósága alá vonta az ottani román lakosságot. A szerb hierarkia magasabb műveltsége, szilárd megszervezettsége és határozott nemzeti öntudata egyfelől és a románság művelletlensége, szervezetlensége, szegénysége és öntudatlansága másfelől eleve is meghatározta a két nép egyházi és nemzetiségi viszonyulását, melynek fő jellemvonása a szerbség elnyomó és kizsákmányoló magatartása volt. Elnyomást csak öncélú és közösségi öntudattal rendelkező nép érez; így a bánsági román nép csak attól kezdve érzékelt valójában a szerb elnyomást, amikor nemzeti öntudata a 18. század vége felé felébredt. A közös ortodox vallás adta természetes harmónia helyett erőteljes gazdasági kizsákmányolás és szellemi elnyomás érvényesült, amit a nyelvek különbözősége még jobban aláhúzott. Amint az osztrák központi művelődéspolitikai (iskolaügy, határőrség) következtében a románság műveltsége és öntudata emelkedett, szükségképpen nemzetiségi harcra került a sor az egyházi önállóságra törekvő románok és a felsőbbiséget megőrizni kívánó szerbek közt. A román mozgalom elején 1779-től kezdve szerény előkészítőként *Roșu Mihály*, a temesvári ortodox teológiai iskola román szakosztályának tanára áll, szellemi utódai közül pedig *Tichindeal Demeter*, *Diaconovici Loga Konstantin* és *Nicoară Mózes* a legjelentősebbek. Ezek óles küzdelmet folytatnak az egyházi függetlenülésért és különösen az aradi román püspökség román jellegéért. Ez a harc csak 1865-ben ér el végleges sikert a magyarországi ortodox román érsekség felállításával. Kivívásában T. V.-nak is nagy része volt.

Tincu Velia buzgó igyekezetű, nagyszorgalmú esperes, működvelő

nyelvész, irodalmár és történetíró. Tehetsége középszerű, egész lényé igyekvő, becsületes és tipikusan provinciális. Jelentősége alapján nem érdemelt volna ekkora monográfiát, ha élete szorosan össze nem függött volna a korabeli bánági román étellel. Suciú alapos és aprólékos könyvének legértékesebb részét az a 227 melléklet (főként levelezés és egyházi levéltári anyag 179—485. l.) képezi, amelyből a kortársak és Tincu Velia egyházra, nemzetre, kultúrára vonatkozó véleményéről nagyon sokat megtudhatunk. A szerb—román egyházi elválás történetének nélkülözhetetlen adalékait tartalmazza ez a könyv. Figyelemreméltó nemzetiségtörténeti tanulságokkal is szolgál a közölt anyag, mert cáfolatát nyújtja annak a nagyon is elterjedt és külföldön mesterségesen táplált véleménynek, mintha a történelmi Magyarország területén csak a magyar lett volna az „elnyomó faj“, a többi együttélő nemzet pedig mind a szánandó elnyomott szerepét játszotta volna. Az elmúlt évtizedek heves nemzetiségi törekvései közegett ez a beállítás, ha nem is volt üdvös és igazságos, de legalább érthető volt. Ma már tudjuk, hogy a dunamenti népek egyjellegű nacionalizmus hívei és megszállottjai voltak, lényeg szerint különbség nem volt köztük, legfőljebb szerepük és hatalmi helyzetük különbözött egymástól. A nagyobb hatalom birtokosai a maguk célkitűzései érdekében elnyomták a gyengébbeket, ami nem akadályozta meg ezeket abban, hogy hatalomra kapva éppen úgy el ne nyomják a náluk gyengébbeket. Suciú könyve cáfolatát nyújtja annak, mintha minden magyarországi nemzetiséget csak a magyarok nyomtak volna el. A bánági szerb—román ellentét a legklasszikusabb formában mutatja be azt a nacionalizmust, amelynek kíméletlen alkalmazása annyi bajt okozott a 19—20. század folyamán. A szerb kisebbség nagy-szerű nemzeti privilégiumaira és kitűnően megszervezett egyházi gépezetére támaszkodva óriási fölényben volt a szervezetlen és műveletlen román többséggel szemben. Az egész monarchia 2340 ortodox egyházközségéből 1734 román, 20 görög, 2 montenegrói volt és csak 584 szerb. Mégis a szerbség nyolc püspökséggel rendelkezett, míg a románság csak egygyel, az erdélyivel, melynek hatásköre nem terjedt ki sem a partiumi, sem a bánági ortodox románokra. A szerb elnyomás az egyházin kívül anyagi, művelődési és nyelvi természetű volt. Suciú megállapítása szerint a szerbek célja a Bánágban „kompakt szerb tömeget érni el, hogy a külön nemzeti területre irányuló törekvésük az osztrák monarchia keretei közt etnikai igazolást találjon“ (14.). A nyomás különösen a XIX. század második harmadában nehezedett nagy súllyal a bánági románokra, nem esoda, ha a kortársak elkeseredett hangon panaszkodnak miatta. *Bariñu György* író és *Pop Gábor* kanonok „szellemi rabszolgaságnak“ nevezik a visszaszorított nép állapotát, de megállapította ezt bánági utazása alkalmával már 1773-ban maga II. József császár is. A román—szerb ellentét a Bánágban éppoly természetes jelenség volt, mint a román—magyar ellentét Erdélyben, a román—görög ellentét Havasalfján és a román—osztrák ellentét Bukovinában. Valamennyi az érdekek és törekvések különbözőségén alapult. Az érdekelentétek kiküszöbölése s a törekvések összehango-

lása után az ellenségeskedésnek természetszerűleg el kell tűnnie. erre jó példa a bánsági román—szerb ellentét elcsitulása az 1865-ben végbement egyházi szétválasztás következtében. Az 1867 utáni liberális korszakban a román—szerb viszony fokozatosan javult, s ha tökéletes összhangra nem is jutott, érdekesebb összetűzésekre, szenvedélyes gyűlölködésekre 1918-ig többé nem került sor. Néhány példa tanulságosan megvilágítja a román—szerb ellentét természetét. A szerb egyházi főhatóság minden faluban 3—4, főként szerb nemzetiségű papot helyezett el, akik tehetségük szerint igyekeztek kizsákmányolni a népet. A karlovici, bácsi, károlyvárosi, budai és pakráci egyházmegyék jórészt szerbekből álló 581.442 lelke 50 képviselőt küld az ortodox nemzeti kongresszusra, mialatt az aradi, temesvári és verseci egyházmegyék 1,314.351, nagy többségében román lelke csak 25-öt, tehát a több, mint kétszerre számosabb román tömeg, mely az anyagi terhek javát hordozza, erős jogfosztást szenved. T. V. egy *Barițiu*hoz intézett levelében (1864 április 10.) írja: „irántunk való gyűlöletük és törekvésük, hogy a tudatlanság és a butaság ködében tartsák a románokat a maguk hasznára“, gyűlöletet fakaszt az öntudatos románokban a „kép-mutató és ravasz szerbek ellen“. Román többségű községekben és városokban 2—3 szerb gyermek kedvéért a román gyermekeknek még a katekizmust is szerbül kell tanulniok (248—9.). *Stratimirović* karlovici érsek, aki-nek romángyűlölete közismert volt, nem volt hajlandó felvenni a szerzetességbe a román *Bojănca Damaschint*. „Látom célotat — mondotta —, de megmondom neked, hogy klérusomban sohasem fogok megtűrni olyan tudós oláhokat, mint amilyen te vagy (11.)“. A fehértemplomi szerbek 1848 tavaszán kidobálják a templomból a románnyelvű egyházi könyveket (21.). Igaz, hogy ugyanezt tették az aradi, lippai és lugosi románok már 1847-ben a szláv nyelvű egyházi könyvekkel (271.). Érthető, hogy a bánsági románok jórésze 1848-ban a magyar szabadságharcosok pártját fogja, amit a reakció győzelme után újabb szerb elnyomási hullám követ. A nemzetiségi elnyomás tipikus elfajulása, az erőszakos névszerbesítés is megjelenik. A szerbek ugyanis a papjelöltek nevét rendszeresen elszerbesítik, de 1848-ban a szabadság friss légkörében sokan újra felveszik régi román nevüket. *Zivković Pantelimon* temesvári szerb püspök körlevelében felfüggesztés terhe alatt elrendeli a szerb nevek továbbviselését (31.). Ugyancsak a temesvári püspök elrendelte a gyárvárosi román tanulók nevének elszerbesítését, amint erről Tincu Velia román egyháztörténete (Istoriearâ Bisericească Politico-Națională a Românilor preste tot. Sibiu, 1865. 281.) értesít. „A szerbek, különösen a nép élén állók törekvése a román nemzet elnemzetietlenítésére és megsemmisítésére több, mint letagadhatatlan tény, valóság, melyet nem lehet megtűrni“ — írja ugyanitt (280.). Ezek a kiragadott és szaporítható példák mutatják, hogy alapjában véve ugyanazon túlzó nacionalizmus ellen panaszkodik Tincu Velia, mint amely ellen a szerbség maga is tiltakozik, amikor az a magyarság felől érvényesül, s amelyet a maga lehetősége idején mind a magyar, mind a szerb, mind a román egyforma buzgalommal gyakorol. Szakítani kell azzal a

babonával is, amely szerint a románok minden körülmények közt és feltétel nélkül magyarelleneseek, amint ez a vélemény a túlzó nacionalizmus elharapózása miatt szinte dogmaszerűen elterjedt. Suciú könyve jónéhány példát hozott fel arra, hogy az aradi, temesvári, lugosi stb. románság 1848-ban, éppen a románság érdekeit keresve, magyarbarát álláspontot foglalt el, amiért azután mind az osztrák, mind a szerb reakció részéről keservesen lakolnia kellett. A magyarok által kinevezett temesvári román főesperest például a szerb püspök a Dómtéren ácsolt emelvényen nagy tömeg előtt szemenköpdöste, hajzatát lenyírta, ruháját körülvágta és így fosztotta meg papi jellegétől. Nagy kár volna ezeket az adatokat gyűlölség szítására felhasználni, amire rendkívül alkalmasak volnának. Ellenkezőleg, ezek az adatok arra kell, hogy figyelmeztessék a kutatót, hogy eltávoztatva magát a nemzetiségi elfogultság kísértését, úgy mérlegelje a nemzetiségi elnyomás jelenségeit, hogy azok nem egyik, vagy másik, hanem valamennyi dunai kisép nacionalizmusának sajátságai és ezek — ha kellő hatalommal rendelkeztek — valamennyien gátlás nélkül alkalmazták is őket. E szempont, bármily nehéz is alkalmazása, hatalmas lépéssel vinné előre a nemzetiségkutatásnak az elfogultság kátyújába sajnálatosan beleragadt szekerét. Suciú a kényes anyagot higgadtan alkalmazhatta, mert a vallási elnyomáson alapuló szerb—román ellentét méregfoga régen kihullt. Kíváncsinos volna, hogy ilyen tárgyilagos és derűs hang uralkodjék a többi nemzetiségi viszonyulás (magyar—román, magyar—szlovák, stb.) vonalán is.

A Tincu Velia-életrajzhoz csatolt mellékletek az egyház- és nemzetiség-történeti anyagon kívül sok érdekes anyagot szolgáltatnak a bánági—havasaljai és a bánági—erdélyi román kulturális érintkezések történetéhez is, amelyek sokkal bensőségebbeknek és gyakoribbaknak bizonyultak, mint amilyeneknek eddig ismertük őket. Különösen gazdag a szerb—román egyházi szétválásra vonatkozó anyag (331—96), melyet a kérdéssel foglalkozó egyetlen kutató sem nélkülözhet.

Mint már hangsúlyoztuk, a bánági ortodoxia vallási és nemzeti-ségi problémái a legszorosabb összefüggésben vannak egymással. Suciú könyve egyforma érdeklődéssel fordul a két alaptényező: a vallás és a nemzetiség felé. Túlmenve az életrajz megszokott keretein, a bevezető fejezetekben a bánági románságnak valóságos rendszeres egyháztörténetét nyújtja.

Tincu Velia mint egyháztörténetíró 1865-ben jelentette meg Szebenben *Politikái—nemzeti egyháztörténetecske* c. könyvét. Erőteljes bánági lokálpatriotizmus (Bănăţenism), a román—szerb ellentét kiemelése és egyetemes román néptudat jellemzi a kortársakra nagy hatást tevő, de ma már természetesen elavult munkáját.

2.) A nemzetiség kérdésének tájproblémái a több állam területére eső nemzetiségek életében sokkal jelentősebbek, mint az egyetlen szuverénitás alatt kifejlődőkében. Minthogy a román az először említett kategóriába tartozik, elvárható volna, hogy a román történetírás különös fi-

gyelmet fordítson a nemzetiség tájproblémáinak vizsgálatára. A szakirodalom már két nemzedék óta törekszik arra, hogy e fontos problémák vizsgálatához anyagot szolgáltatson. Az anyagközlő tevékenység mellett azonban a nemzetiségi kérdés elvi vizsgálata, a szellemi összefüggések és hatások kikutatása és a tájproblémák feltárása sajnálatosan háttérbe szorult. A tájak közül Erdély részesült aránylag a legnagyobb figyelemben, mellette a bánsági és a körösvidéki táj románságának kérdése csak későn és szórványosan talált szószólóra. *Bodea Cornelia* bukaresti doktori értekezése nem emelkedik felül azon a szinten, amelyet az előző pozitivisták nemzedék anyagközlésre törekedő munkássága elért és alatta marad például egy *Bogdan-Duică* finom szellemtörténeti szempontjainak és szubtilis módszereinek, aki a 19. század első felének egy erdélyi (G. Lazár) és egy bánsági kiemelkedő román egyéniségéről (E. Murgu) írt nagyobb-szabású munkát. Részletes, sőt hosszadalmas életrajzi vázlatot kapunk, amelyen erősen hiányoljuk kialakult módszer alkalmazását és az eseményközlésen túlmenő szempontok jelenlétét. A fejezetek diszpozíciójában, a hős belső fejlődésének elemzésében nyomai vannak szerző törekvésének, hogy az iskolás pedantériától megszabaduljon, de ez gyakran nem sikerül neki. Bizonyos kifejezésbeli könnyedség, itt-ott sikerült lélektani megfigyelés, jólértesültség és szorgalom válnak dícséretére. Könyvének mégis igen nagy értékét azonban nem a tanulmány, hanem a közölt nagyterjedelmű és nagyérdekességű anyag adja meg, melynek már futólagos áttekintése is meggyőz róla, hogy szerző nagy mulasztást követett el ennek a gazdag értesülésanyagnak szemponttalan és hiányos feldolgozásával. A nemzetiség táji problémáit komoly formában fel sem veti, aminek az a következménye, hogy nem tudja megállapítani hősének helyét az egyetemes román, de még a magyarországi román nemzetiségfejlődés folyamatában sem. Igen nagy kár ez, mert a Nicoară kezétől a Román Akadémia kéziratárában fennmaradt, mennyiségileg és minőségileg jelentős irományanyag kellő elemzése lehetővé teszi a bánsági és körösmelléki románság politikai, nemzetiségi és egyházi fejlődésének sokoldalú megismerését. Tanulmányának hiányait gazdagon kárpótolja a könyv nagyrészt kitévő, 1803 és 1847 közt keletkezett (de csak az 1825. esztendőig terjedő időre vonatkozó) 141 melléklet (134—422. l.). Ezeket a nemzetiségtörténész és az egyháztörténész igen nagy haszonnal fogja forgathatni.

Itt a részletekre természetesen nem terjeszkedhetünk ki bővebben, a legfontosabb kérdésekre azonban fel kell hívunk a figyelmet. M. Nicoară irományai alapján elég nagy pontossággal esztévalaszthatjuk a román nemzetiségi eszme magyarországi, erdélyi és munténiai vonatkozásait. Változatos élete Nicoarának bő alkalmat nyújtott arra, hogy a különböző politikai fennsőségek alatt élő románság kérdéseiben konkrét élményanyag alapján állást foglaljon és véleményt nyilvánítson. Gyulán, Váradon, Aradon és Pozsonyban (a híres evangélikus gimnáziumban) tanul és ugyanítt végezi el a jogakadémiát, saját nyilatkozata szerint a monarchia ortodoxai közül legelsőnek. Kiművelt, olvasott, költészetre, történelmi és

nyelvészeti érdeklődésre hajlamos, nyugtalan elme, melynek nagy élményei: az ortodoxia és a nemzetiségi eszme. Életfeladata a románokat pártoló és mindig szerb nemzetiségi egyházfőkkel betöltött aradi püspöki székre született románokat ültetni, mely törekvésében *Tichiendal Demeter* volt sikertelen elődje. Nacionalizmusának táplálói a dáko-román gondolat, melyről szép nyilatkozatokat olvashatunk tőle, és a szerb—román egyházi és nemzetiségi ellentét. Kortársai pezsgő, nyugtalan, nyüzsgő nacionalizmusának részese, mint ilyen versel, nyelvészeti gondolatokat fűz, a nyelvet az idegen szavaktól purifikálja és mindenütt fáradhatatlanul agít a nemzetiség fejlesztése és biztosítása érdekében. A szerző számára szép feladat lett volna Nicoară nacionalizmusának forrásait, ösztönző elemeit kikutatni. Pozsonyi akadémiai tanulmányainak és évekre terjedő bécsi tartózkodásának hatását is le kellett volna mérnie, ezzel bizonyára fényt vetített volna Nicoară elvi megállapításainak forrására a nemzetiségi kérdésben, így például megismerhettük volna természetjogi felfogásának forrását is. A helyi román előzmények és a magyar nemzetiségi gondolat összefüggéseinek kikutatása rávezette volna a magyarországi románság nemzetiségi alakulásának fontos szellemi jelenségeire, és hasonló mondhatunk szerb-román összefüggésben is. Nicoară erősen felfűtött nacionalizmusa megközelíti az elvakult sovinizmus fokát. „A legrosszabb román is jobb a románok számára, mint a legjobb szerb“ — írja 1816-ban. Erdélyi útja alatt tudatossá válik benne a magyarországi és az erdélyi románok közti különbség, majd hosszas bukaresti tartózkodása a fejedelemségekbeli fejlődéssel hozza kapcsolatba a nemzetiségi fejlődés szempontjából éppen a legdöntőbb korszakban. A jövőendő kutatás Nicoară példáján keresztül sok oldalát fel fogja deríteni a magyar korona alatti és a fejedelemségekbeli románság szellemi interdependenciájának. A tájankint külön fejlődött és a 19. század első felében szintézisnek induló román nacionalizmusok legizgatőbb kérdései kínálkoztak megoldásra szerző számára és csak a legnagyobb sajnálkozással állapíthatjuk meg, hogy ezeket a lehetőségeket figyelemre sem méltatta. Reméljük, hogy műve második kötetében kipótolja ezeket a hiányokat. Nicoară személyén keresztül minden eddiginél sokkal nagyobb lehetőséget nyerhetünk a századelő homályos fejlődésének felderítésére.

A mellékletek közül alig találni lapot, mely meglepetéssel ne szolgálna a történeti események regisztrálásán túlhaladni igyekvő történész számára. A legfontosabb kérdésekről Nicoară hosszas, elmélyült, elvi alapon álló és gyakorlati megismerésen alapuló véleményt nyilvánít. Figyelemreméltó megállapításait e futó ismertetés során természetesen még fel sem sorolhatjuk. A legfontosabbak között ott van az ortodox és unitus románok közti ellentét; mindkét réteg a maga keretei közt véli a románságot felemelhetni és nemzetté kiépíteni. Az unitus románság kiemelkedő képviselője *Vulcan Sámuel* váradi püspök, az ortodox románságé előbb *Tichindeal*, azután *Nicoară*. Míg *Tichindeal* nacionalizmusa az únióhoz való közeledésre teszi hajlamossá, *Nicoară* mindvégig kitart a legintran-

zigenesebb ortodox álláspont mellett, sőt az unió iránti nagy ellenszenvében a hihetetlenül éles szerb—román vitában is a szintén ortodox szerbséghez közeledik. Szemléletében ezek szerint az ortodoxia a román nacionalizmus döntő összetevője. Érdekes átalakulás történt Nicoară szemléletében az „*édes és kegyes császárról*“ aki mellett 1809-ben, mint magyar nemes, lelkesen résztvesz az általános nemesi felkelésben, a „*franciák zsarnoka, Bonaparte*“ ellen, akinek „telhetetlenségét“ hosszú versben ostorozza; míg az aradi román püspökért folytatott sikertelen harcok után 1819-ben ezt írja folyamodványában ugyanannak az *I. Ferenc császárnak*: „rútabbul bántál velem, mint a latrok és a haraniák“. Ezzel az átalakulással egy időben történt egy másik is. 1815 előtt a szerb—román ellentét uralkodott a kedélyeken. A szerbség „vallási“ buzgalma „nemzetiségi érdeket takar, „populo suo Rascianico nos aggregare, imo rascianisare conantur ut obtentu nostri, conreligionarum (ab omni sinistra intentione alienorum) palliata Rascianorum paucitas non pateat, formidabilisque illic, ubi minime decet, putetur“ (220.). A magyarokról viszont kedvező nyilatkozatok hangzanak el. Mikor az aradi román tanítóképzőintézetben, melyet a császár 1812-ben alapított, a szerbek a szerb tanítási nyelvet erőszakolják, az aradi egyházmegye espereseinek és papjainak kívánsága szerint (205—6. l.) Nicoară ezt írja felségfolyamodványában (1816): „Quanto esset utilior et magis necessaria studii linguae Patriae id est Hungaricae introductio in Instituto Aradiensi, non est opus multis probare. Hoc omnes agnoscunt et desiderant, imo et ipsi Juvenes“ (237.). 1819-ben azonban már úgy látja, hogy a katolicizmus be akarja olvasztani az egész román népet a magyarságba és a németiségbe. Bécsi sikertelen küzdelmei folyamán az aradi román püspökért a románság legnagyobb ellenségét a katolicizmusban ismerte fel, melynek főmozgatója a császár a maga divide et impera elvével, eszközei pedig a magyarok és a németek. Nicoarának ezekben az években lassankint elborul az elméje, bécsi deputatusi tisztsége végzetes adóságokba kergeti, miközben missziójának román megbízói is cserbenhagyják. Hosszú és vakmerő kérvényekkel zaklatja a császárt és a szegény embernek az aradi román püspök ügye és a román nemzetiség kérdése mániájává lesz. 1825-ben végleg elhagyja a monarchia területét és részben Konstantinápolyban, részben Bukarestben tölti el hátralevő évtizedeit. Mániája végigkíséri életét, úgy hiszi, hogy sötét erők titokban elgáncsolják érvényesülését, a háttérben *Metternich* személyi bosszúját látja lapangani. Elborult lelke hatalmas küzdelmet folytat a császárral, s ennyiben a döblingi *Széchenyi* nagy magyar szatirájával lehetne összehasonlítani Nicoară terjedelmes beadványait, amelyeket a Portához és a konstantinápolyi orosz követhez nyújtott be. Igen nagy figyelmet érdemel egy valószínűleg 1819-ben keletkezett történelmi tanulmánya a Habsburgok „divide et impera“ politikájáról a nemzetiségek feletti uralkodás és ezek katolizálása céljából (354—372. l.). Ebben a román nemzetiségi kérdés minden lényegesebb kérdését letárgyalja. Igen fontos kritikai feladat lett volna szerző részéről megállapítani, hogy mennyi fogadható el hiteles for-

rásul Nicoară irományaiból és mennyi az, ami lelkibaja számlájára írandó; elvégzésében szerzőt lírai nacionalizmusa akadályozta meg.

E rövid utalások eléggé meggyőzhetik az olvasót, hogy a Bodea által nyilvánosságra hozott irományok a nemzetiségtörténész és az egyháztörténész figyelmét egyaránt a legnagyobb mértékben megérdemlik, ezért kíváncsian várjuk a beígért második kötet megjelenését.

I. Tóth Zoltán.

Berki Feriz: Az 1868: IX. tc. kánonjogi megvilágításban. (Adalék a keleti orthodox egyházak autokephalitásának történetéhez.) Budapest, 1944, Egyetemi Nyomda, 8°, 52 l. (A budapesti görög keleti hittudományi főiskola kiadványai IX.)

Berki Feriz: A keleti orthodox egyház elnevezéséről. Budapest, 1944, Egyetemi Nyomda, 8°, 8 l. (A budapesti görög keleti hittudományi főiskola kiadványai XIV.)

A címben szereplő törvénycikk a görög keleti vallású románok részére felállított önálló, a szerbekével egyenrangú metropolitát és az erdélyi görög keleti püspökségnek érsekségre emelését iktatta törvénybe. Berki megállapítja, hogy a törvénycikk megalkotásában elsősorban a nemzeti-ségi és az anyagi kérdésen volt a hangsúly, a kánonjogi szempont pedig teljesen háttérbe szorult. A keleti orthodox egyház kánonjogi felfogása ugyanis ellentétben van azzal, hogy „egy politikai egységen belül két, vagy több egymástól szervezeten és joghatóságilag teljesen független (autokephal) és egymással egyenrangú, azonos dogmájú és csak nyelvben különböző egyház álljon fenn és hogy vegyes nyelvű és nemzetiségű vidékeken esetleg két keleti orthodox püspök gyakoroljon egymástól teljesen függetlenül egyházi joghatóságot“ (3–4.). A szerző felsorolja az autokephalitás pozitív és negatív tényezőit (4.), majd bő forrásanyag alapján részletesen szól az autokephalitás fejlődésének három korszakáról: 1. az egyetemes zsinatok, 2. az új államalakulások és 3. a nacionalizmus koráról.

1. Az egyetemes zsinatok korában az autokephalitás főkritériuma a főpüspöki székhely politikai jelentősége, ami felette áll a népi-nemzeti elvnek. (Pl. az alexandriai érsek nem Egyiptomról, hanem Alexandriáról nevezi magát.) A megszervezés tekintetében az egyház a már meglévő állami szervezetet tartotta szem előtt. A területi elv döntő volta mellett a nemzetiségi és a nyelvi szempont figyelmen kívül maradt. A római és a bizánci birodalomban az egyháztartomány határai a politikai tartomány határaival estek egybe. Egy egyházmegyén belül tehát két, vagy több autokephal egyház nem létesülhetett. Két vagy több keleti orthodox püspök ugyanazon terület felett egyházi joghatóságot nem gyakorolhatott. Különálló nemzeti egyházak ebben a korszakban csak eretnokség, vagy schisma árán alakulhattak (örmény, kopt, szír-jakobita, szír-malabár, stb. „eretnek“ egyházak).

2. Új problémát vetett fel az a tény, hogy a bizánci birodalom

határain túl is létesültek keleti keresztyén államok (bolgár, szerb, orosz). Ezek a konstantinápolyi pátriárkátussal szemben autokephaliát vívtak ki. Ebben az esetben az új államok határai a régi római birodalmi határok funkcióit vették át, teljesen a keleti egyház felfogásának megfelelően az állam és az egyház szoros együttélését illetően. Amennyiben ezek az államok más nemzetiségű lakossággal rendelkező területekre is kiterjesztették hatalmukat, az államterület elve volt a döntő a népi-nemzeti elv felett (bolgár—szerb, bolgár—görög, bolgár—román, orosz egyházszervezet).

3. A modern nacionalizmus korában a nemzetiségi elv több új nemzetállamot hívott életre. Ezek többé-kevésbbé valóban nemzeti államok, s ilyenformán egyházaik is nemzeti jellegűt mutatnak, de nem elvileg és nem szükségképpen, hanem csak esetlegesen, amennyiben az egyház területi megszervezésének alapelve lényegében az állam marad. Mihelyt a nemzeti államok területbővüléssel más nemzetiségű és nyelvű hívőkhöz jutottak hozzá, nem a nemzetiségi, hanem a területi elv érvényesült (pl. az utódállamokban).

Az egyházszervezet kánonjogi alapelvei tehát mind a mai napig érvényben vannak. Mégis, a nacionalizmus hatása a gyakorlatban lényeges változtatásokat okozott a keleti ortodoxok gondolkodásában és magatartásában, amit röviden úgy fejezhetünk ki, hogy *a nacionalizmus látásmódja elhomályosította az ortodox elvet és az egyházszervezést a nemzeti érdekeké a maga feltétlen szolgálatába állította*. A szerző ezt a jelenséget élesen megvilágította az 1868: IX. tc.-kel kapcsolatban, melynek tulajdonképpeni megalkotása a magyarországi szerb és román nemzetiség vezetőinek és különösen *Şaguna András* román egyházfőnek volt tulajdonítható. Annál könnyebb volt sikert elérniük, mert a magyar politikusokat ugyanaz a nacionalista szemlélet hatotta át. Minthogy a kánonjogi szempont a törvények létrehozásakor fel sem merült, teljesen *kánonellenesen egy államban egyazon területen két egymástól független keleti ortodox egyházat hozott létre*. Ezzel az egyházszervezésben az *egy állam — egy egyház* kánonjogi elvével szemben, mely a 17. század végétől (a szerbek Dél-Magyarországba való költözésétől) kezdve érvényben volt, a gyakorlatban az *egy nemzetiség — egy egyház* nacionalista elvét segítette uralomra. A szerző idézi *Székács József* 1868 május 9-i képviselőházi felszólalását, aki szerint a hazai keleti ortodoxok egyházának nyelvek szerint való feldarabolása precedensül szolgálhat majd a magyar államiság feldarabolásához. Igazat kell adnunk a szerzőnek, hogy az 1868: IX. tc. értelmében a szerb és a román nemzetiség a nemzeti-egyházi kongresszus intézményében valóságos nemzeti parlamenthez jutott, amilyennel szoros értelemben maga a magyar nemzetiség sem rendelkezett, mert országgyűlésén a többi nemzetiségek is képviselve voltak.

*

A keresztyén egyház magát, az eretnekektől való megkülönböztetés céljából, hol ortodoxnak, hol katolikusnak nevezte. A nagy egyházszá-

kadás (1054) után az elsőt a keleti, a másodikat a nyugati egyház sajátította ki. „A kettő közt a különbség az, hogy *míg az orthodox* tisztán csak a dogma szempontjából különbözteti meg az igazi keresztyént az eretnektől — aminek az egyházszerkezeti elszakadás csak következménye —, addig a *katholikos* megkülönböztetőül szolgál az igazi keresztyén egyház kebelében maradt ortodox hívek és az eretnekek, illetve szakadárrok között, melyek közül az utóbbiak nem is dogmatikai különbség miatt váltak külön a hivatalos egyháztól, hanem csak egyházszerkezeti, szakadás, schisma útján. Az első tehát dogmatikai jellegű, míg a második inkább kánonjogi természetű elnevezés.” (4.) A szerző ismerteti a keleti keresztyénség elnevezése körül mutatkozó kétségtelen zűrzavart és a rengeteg változat (óhit, keleti hit, görög hit, schizmatikus, pravoszláv, görög egyesült és nem egyesült szertartású, görög katolikus, görög keleti) helyett a fogalmilag leghelyesebbnek tartott „keleti ortodox” elnevezést ajánlja a görög keleti egyház jelölésére.

I. Tóth Zoltán.

Popovits István: A pápák kapcsolatai Magyarországgal az Árpádok alatt. Budapest, 1944, Egyetemi Nyomda, 8°, 56 l. (A budapesti görög keleti hittudományi főiskola kiadványai XI.)

„A magyarság érzelmileg a keresztyénség *keleti* formájához áll közelebb — véli a szerző — s a keresztyénség a magyarok között a keleti Egyház tevékenysége révén hódította meg keletről jött őseink tömegeit” (3.), de a politikai érdek a nyugati keresztyénség győzelmét segítette elő. A pápák törekvése Magyarországgal kapcsolatban két célra irányul. Az első a II. Szilveszter pápa által Szent Istvánnak adott apostoli jogok maradéktalan visszaszerzése, a második pedig a pápai világalom eszméjének szolgálata, Magyarországnak pápai hűbérré való átalakítása által. Az első célt teljes sikerrel eléri a pápa 1169-ben, amikor III. István teljesen és véglegesen lemond a főkegyúri jogról. Ez a siker megkönnyíti a pápaság hatalmi beavatkozását a magyar állam életébe, ami IV. László korától kezdve mind nagyobb méreteket ölt és az Anjouknak a magyar trónra való juttatásában éri el csúcspontját. Popovits munkája nem nagy igényű, inkább csak a források összeszedésére és összeillesztésére szorítkozik. Érthetetlen, hogy a tárgyra vonatkozó gazdag irodalmat teljes egészében mellőzi és így még a problémák igazi felismeréséig sem jut el.

I. Tóth Zoltán.

In memoriam Dr. SOÓS BÉLA

1896—1945

Emberek értékét ezen a földön nem mi földi emberek, nem is a végzett munkánk határozza meg. Az első ritkán lenne igazságos, a második pedig nem tőlünk függ. Értékünket Isten állapítja meg akkor, amikor életet ad nekünk, amikor bensőnket megformálja. Tőlünk csak annyi függ, hogy a kapott talentumokat hűséggel forgassuk.

Ezek a gondolatok jutnak eszünkbe, amikor Soós Béla korán megásott sírjára tekintünk. Csak nekünk embereknek volt korai az ő hazamenetele, de Isten elvégezte benne és általa azt a munkát, amire őt elrendelte.

Soós Béla a lélek embere volt, a szolgálaté és a tudományé.

A *léleké* azért, mert mindig izzott, forrt benne a dolgozni akarás, az alkotni vágyás. Nem hiába Pál apostol levelei voltak prédikációinak kedvelt fundamentumai, mindig szorongatta őt az egyházért, a közért való felelősség, az hogy a Lélek áradjon szerte mindenhol és végezze a maga áldásos munkáját.

Ezért volt a *szolgálat* embere is. Mindent el akart végezni, amit csak lehetett. Még többet is, mint amit lehetett. Ezért gyújtotta meg élete fáklyáját annak mindkét végén egyszerre, mert mindenütt ott akart lenni, ahol úgy látta, hogy szolgálni tudna. Ezért volt az, hogy többször változtatta szolgálatának helyeit. Lelkészből tanár, tanárból megint lelkész, majd újra tanár lesz, mindig azért, mert új meg új őrhelyre állhatott, ahol úgy érezte, hogy új szolgálat, új feladatok várnak rá, amelyeket csak ő tud elvégezni. Nagy elméleti theologiai tudása mellett erős gyakorlati érzéke, helyes meglátásai voltak, amelyeknek számtalan templomi, konferenciai és alkalmi beszédben adott hangot, amelyek mind-mind szolgálat voltak, lelkének egy fényes darabja, amelyen az Isten Lelke tükröződött vissza.

De a *tudomány* embere is volt Soós Béla. Megnyugodni valamennyire csak akkor tudott, amikor tisztán a tudomány-

nak szentelhette életét, az egyetemi tanári katedrán. De még innen is elvitte — nagyon helyesen — igen sokszor a Lélek, szolgálni másoknak. Az egyháztörténetet nagyon szerette. A história életté és lélekké vált benne. A synthesisek kevésbé érdekelték. Az újat, az eddig meg nem látottat kereste mindig. És a történések mögött a történelem Urát. Különösen Zwingli-kutatásai voltak tudományos szempontból nagyon értékesek. Erre még Svájc is szívesen felfigyelt. Egészen bizonyos, hogy nyugodtabb időkben zavartalan kutatási lehetőségek közepette — amire épen az ő életében kevés volt az alkalom — Soós Béla nagyobb tudott volna alkotni a magyar református egyház-történetírásban külföldi viszonylatban is. De Isten előtt nincsenek torso-életek. Soós Béla is elvégezte, ami rábízott. Talentumait mindvégig hűséggel forgatta.

Emlékét őrzik a lélek, a szolgálat és a tudomány.

És még egy: a szeretet azok szívében, akiknek szolgált.

Kállay Kálmán.

NAGY LAJOS

1897. MÁRC. 15. — 1946. DEC. 10.

A római régészet nagy magyar mestere a csúcson, alkotó erejének teljességében, 49 éves korában köszönt el tőlünk. Akik elomló tetemei mellett állottak — barátai és tudóstársai — mindnyájan szívből megsírárták, mert nagy tudóst és bölcs embert veszítettünk el korai halálával. Mi is megilletődve idézzük föl emlékét, hiszen közel állott hozzánk: hű fia volt egyházunknak és a hazai keresztyénség legrégibb multjának lelkes kutatója.

Tudományos teljesítménye és tudós egyénisége egyaránt feledhetetlenné teszik korán tovatűnő alakját. Sokkal többet tudott a középdunatáji római életről, mint amennyi ismeretet tárgyi tudással, módszeres felkészültséggel és rendszeres kutató munkával meg lehet szerezni egy csaknem kétezer év óta halott világról. Kései magyar mágus volt, a látás, a megélés és a felidézés rendkívüli készségével; látta a föld mélyén rejtve levő kincset s avatott kézzel emelte fel a tudományos ismeret világosságába. Holt kövek és tört cserépedények minden mondani valójukat föltárták néki, mintha élő követei s nem élettelen tárgyi maradványai volnának a multnak. Az archeologia száraz tudományába teremő fantáziája életet öntött s a tudós buzgalma folytán napfényre került leletek leírása és magyarázása során feltámasztotta a multat, a pannóniai római embert. Munkája egyben szenvedélye is volt, annyira azonosulni tudott vele, hogy szinte már élte is a római világot.

Tudományos eredménye, két nagyszerű fölfedezése: az *aquincumi orgona* és az óbudai *cella trichora* a nemzetközi tudományos világban is tiszteltté és ismertté tették munkásságát. Számunkra különösen kedvesek és értékesek a rómaiság és a keresztyénség határ területén végzett kutatásai. *Pannonia Sacra* című nagy tanulmánya a magyar ó-keresztyén archeologia mesterműve, szerencsés ötvözete a tudós intuíciónak és a kérdés minden mozzanatára kiterjedő szakszerűségnek. Első vázлата (*A dunaszekcsői keresztyén-római pohár*) református

folyóiratban, a *Theologiai Szemle* hasábjain (1929.) látott napvilágot.

Egyháza iránt érzett gyöngéd szeretetének bizonyosságát őrizzük e tanulmányában. Bihari prédikátor ősök ivadéka volt, származására büszke református. Benne is kiütközött a magyar ember genealogizáló hajlama, ismerni őseit, kiktől éber hivatástudatát, a mult iránt való meleg érdeklődését és lenyűgöző kedvességét örökölte. A magyar tudományos élet előkelő posztján állott, igazgatója volt a székesfővárosi központi múzeumnak, nagy tudós hírnév birtokosa volt, mégis mindig szerény, egyszerű és szíves ember maradt, méltó folytatója a patriarchális atyai hagyományoknak. Az emberi történet változásait szemlélve és magyarázva az igazi tudós alázatosságát és bölcsességét gyakorolta. Egyéni tartalommal telítette meg az avult deáki bölcseséget: *historia est magistra vitae*; a történelem több volt számára, mint kedves stúdium, valóban mestere volt, sorsát döntően formáló egyéni élmény.

Esze Tamás.

RÉSUMÉ.

Elemér Mályusz (professeur d'université en retraite, Budapest):
L'ordre des eremites de Saint Paul à la fin du moyen-âge.

L'ordre des eremites de Saint Paul, l'unique ordre monastique d'origine hongroise, se constitua au cours d'une lente évolution. Comme premiers membres, peuvent être considérés les eremites qui furent réunis en un cloître par Ensèbe, chanoine d'Esztergom vers l'an 1250. Quand, avec la fondation de nouveaux cloîtres, l'organisation fit du progrès, le légat pontifical leur accorda en 1308 les règles de Saint Augustin et en 1328, le pape Jean XXII leur permit l'élection d'un prieur général. L'approbation définitive fut octroyée par Urbain VII en 1367. Au XIV-e siècle des cloîtres allemands et polonais, au cours du XV-e siècle même des cloîtres espagnols et portugais envoyaient leur représentants au chapitre général. Celui-ci eut lieu chaque année dans leur couvent le plus considérable près de Bude. À la fin du XV-e siècle, les membres de l'ordre étaient toujours des eremites retirés du monde. Ils observèrent minutieusement „les heures“, et au temps libre ils s'occupaient de travail manuel qu'ils poussèrent, surtout dans la sculpture, à un haut degré de la perfection. Leur pratique de prière était la plus simple. En dehors des offices, ils récitaient comme oraisons le Pater noster et l'Ave Maria. Ils ne se souciaient guère d'études, d'éducation scientifique. Ils ne possédaient d'école supérieure, les novices étaient élevés par les cloîtres mêmes. Les eremites n'avaient qu'une culture élémentaire, excepté naturellement ceux qui étaient entrés en ordre après l'ordination. La réforme de cette situation archaïque qui, dans l'histoire de la vie monacale, correspondait exactement à la phase avant les ordres mendiants, fut tentée par Grégoire Gyöngyösi dans le premier quart du XVI-e siècle. De 1512 à 1519 il fut prieur du couvent de Rome, puis en 1520—22 prieur général. Les idées réformatrices furent habilement détaillées par lui dans ses trois ouvrages imprimés et dans son histoire d'ordre manuscrite. Ses ouvrages imprimés qui ne se conservaient qu'en un seul exemple chacun, sont „Epitoma“, „Directorium singulorum fratrum officialium“, „Declarationes constitutionum“. Son ouvrage historique, la „Vitae fratrum“ donne la biographie et l'analyse du caractère des prieurs généraux, ses prédécesseurs. Gyöngyösi ne voulait point introduire dans son ordre l'éducation scientifique, mais il essayait de réformer la pratique de prière. Au lieu de la récitation mécanique

des oraisons, il voulait implanter la méditation personnelle et rendre ainsi ses confrères des personnages religieux. Les sujets de ces méditations proposées et d'autres correspondances d'idées avec l'„Imitation du Christ“ permettent à supposer que Gyöngyösi se proposa une réforme dans l'esprit de la „devotio moderna“.

Thomas Esze (pasteur réformé, Budapest): *La destruction de la bibliothèque du Collège de Debrecen.*

En automne de l'an 1705, la ville de Debrecen fut évacuée par l'armée „kouroutz“. La population de la ville espérait jusqu'au dernier moment qu'elle pourrait rester et quand Rákóczi se montra inflexible, l'évacuation devint une fuite désordonnée et désastreuse. Les biens publics, les collections, les bibliothèques furent confiés à leur sort et ils devaient ossuyer des pertes et des dégâts irréparables. La précieuse bibliothèque du collège réformé fut dispersée et en grande partie détériorée par les mercenaires saouls du général Herbeville. Le bourgmestre Étienne Dobozi voulait rappeler l'attention de l'opinion publique protestante internationale à ce barbarisme de l'armée impériale. Il est impossible de dire quelle était la perte numérique, mais la majeure et la meilleure partie de la célèbre bibliothèque périt victime des furies de la guerre. Un nouveau catalogue de la bibliothèque fut dressé par. É. Naszályi en 1706. Mais à la fin de cette année la population devait de nouveau prendre la fuite et cette fois-ci le général Rabutin posséda la ville pendant plus d'un mois et ses soldats alimentèrent leur feu de bivouac avec les livres „hérétiques“ du Collège. Ce qui est encore plus intéressant, une partie considérable de la bibliothèque, plus de 50 volumes, furent transportés à Bude et ces livres, offerts aux Jésuites, furent brûlés.

On voit ainsi que l'ancienne bibliothèque du Collège fut presque complètement anéantie et ce ne sont que ses fragments qui se sont maintenus jusqu' à nos jours. L'auteur de l'article fait des réflexions critiques concernant l'ouvrage du professeur S. Varga qui traite l'histoire de la bibliothèque de Debrecen, mais ne connaît point ces données d'une importance capitale.

Louis Szimonidesz (pasteur luthérien en retraite, Budapest): *Les vicissitudes et la suppression de la „Bible de Debrecen“.*

Le sort de cette célèbre traduction de la Bible, faite par le savant théologien réformé, Georges Komáromi Csipkés vers 1670, a été déjà sujet de différentes recherches scientifiques, mais son histoire resta tout de même incomplètement connue, étant donné que les documents les plus importants se tenaient cachés jusqu'ici aux Archives Nationales. M. Szimonidesz a eu la bonne chance de les retrouver. Cette layette contenant tous les écrits de censure, nous donne des renseignements fort précieux sur les vicissitudes des ouvrages scientifiques protestants au XVIII-e siècle. La ville de Debrecen fit imprimer cette traduction de Bible aux

Pays-Bas, et les 12 caisses contenant plusieurs milliers de Bibles, furent expédiées en 1719, et arrivèrent bientôt sur la frontière hungaro-polonaise. Mais les autorités fiscaux frappèrent de saisie l'envoi et toute la livraison fut transportée à Kassa (Cassovie) et soumise à la censure ecclésiastique de l'évêque d'Eger, le comte Gabriel Erdődy. La procédure ecclésiastique contre cette remarquable et belle traduction protestante était pleine de mauvaise foi. Les censeurs jésuites dressèrent une longue liste des „errata“ et des „différences“, à la rigueur il n'y avait qu'une seule dans la formule du baptême. L'évêque d'Eger proposa naturellement au roi la confiscation et l'anéantissement de cette Bible protestante. Mais le monarque, Charles VI, ne se laissa pas tromper et ordonna le dessaisissement sous la seule condition de faire corriger la formule de baptême en question. Mais malgré la bienveillance royale et malgré ses différentes démarches, la ville de Debrecen n'entra jamais en possession de ces livres précieux. L'évêque et le clergé catholique trouvèrent moyen de ne pas obéir le roi et les Bibles furent clandestinement brûlées et anéanties à Kassa et à Eger. Mais cet événement donna occasion au monarque d'établir la censure d'Etat et la révision des livres passa ainsi aux mains des autorités laïques. Il est intéressant de mentionner qu'une partie considérable des Bibles de Komáromi Csipkés resta en Varsovie et la ville de Debrecen les obtint en 1789.

Notices. *Eugène Zoványi* (professeur d'université en retraite): *Quelques données à la vie de Michel Simándi Bodó — Un surintendant inconnu de la région ecclésiastique de Baranya — Données à la liste des doyens de Bereg et de Szatmár.*

Dans son premier article M. Zoványi éclaircit une période de la vie de Michel Simándi Bodó qui ayant quitté en 1631 sa surintendance danubienne se fixa dans la région transtibiscine et devint probablement chef du doyenné réformé de Bereg. Dans son second article l'auteur prouve que Jean Szanki était surintendant („episcopus“) de Baranya vers le milieu du XVIIe siècle. La dernière notice apporte quelques modifications à la liste des doyens réformés de Bereg et de Szatmár.

Publications. *Joseph Gulyás* (directeur de la bibliothèque de l'Académie à Sárospatak): Les étudiants de l'Académie de Sárospatak VI.

Archives ecclésiastiques. *Géza Illés* (professeur de théologie à Nagyenyed): *L'histoire des archives du doyenné réformé de Küküllő.*

Quoique le doyenné se constituât en 1564, ses plus anciens registres ne datent que de 1640. Les registres de visitations commencent en 1648. Les registres du XVIIe siècle éclairent bien la vie intérieure du doyenné. En 1712 on commença trois nouveaux registres et on les continua jusqu'en

1871. La première pièce séparée et destinée aux archives fut construite au presbytère de Vámosgálfalva. Outre la riche matière des archives, les écrits les plus précieux de chaque communauté réformée y furent aussi conservés. Le doyen François Kónya, le premier registrateur des archives rassembla en un seul volume les décrets de 80 synodes généraux et la richesse de cette collection assure aux archives de Küküllő une place distinguée. En 1818 les archives furent méthodiquement reclassées, puis, à la fin du siècle elles furent transportées à Dicsőszentmárton dans les localités du doyenné. À partir de cette date, on ne fit aucun travail d'enregistrement et actuellement beaucoup de choses sont à faire. Les archivistes des XVIII-e et XIX-e siècles faisaient aussi un sérieux travail scientifique: nous possédons la liste de tous les doyens et celle de tous les pasteurs du doyenné à partir de la Réforme, la liste des synodes généraux et partiels et l'histoire abrégée du doyenné aussi.

Littérature de l'historiographie ecclésiastique (Entre autres).
Edmond Miklós (pasteur réformé, Nagycsepely): *Critique des livres de MM. Joseph Bodonhelyi (Le puritanisme anglais et ses influences en Hongrie) et Géza Szabó (L'orthodoxie dans l'Eglise réformée hongroise au XVII-e siècle).*

L'auteur de cet article constate que le XVII-e siècle est une époque décisive dans l'histoire de l'Eglise réformée hongroise. C'est dans cette période qu'elle se constitue définitivement en ce qui concerne ses dogmes et son organisation. Le puritanisme, le présbytérisme, l'influence de Cocceus et celle de Descartes, c'est à dire tous les courants d'idées dans la théologie du protestantisme universel, ont leur représentants dans la vie intellectuelle hongroise. M. Miklós souligne que l'influence du puritanisme anglais se faisait surtout par l'intermédiaire des étudiants hongrois qui fréquentaient les universités des Pays-Bas (Leyde, Franeker). C'étaient ces étudiants en théologie hongrois, élèves d'Amesius et de Voetius qui, la plupart du temps, faisaient un séjour plus ou moins considérable en Angleterre aussi et étaient souvent subventionnés par la communauté réformée hollandaise de Londres. C'est tout naturel que ces anciens élèves d'universités hollandaises devenaient propagateurs des idées puritaines et traduisaient en hongrois une longue série d'ouvrages anglais et hollandais. M. Miklós fait le grief que M. Bodonhelyi ne donne pas une analyse assez détaillée de la théologie des puritains anglais et qu'il néglige à faire des recherches concernant l'influence hollandaise en question. — Le livre de M. Géza Szabó traite le problème de l'orthodoxie calviniste hongroise au XVII-e siècle qui avait à lutter avec tous les courants d'idées modernes (le puritanisme etc.) et il fait connaître les adversaires les plus éminents de ces luttes théologiques.

Nécrologues. — In memoriam Adalberti Soós et Ludovici Nagy.

Résumés en français.

TARTALOM.

Mályusz Elemér: A pálosrend a középkor végén.

Esze Tamás: A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása.

Szimonidesz Lajos: A „debreceni biblia“ viszontagságai és elnyomása.

Kisebb közlemények: *Zoványi Jenő:* Simándi Bodó Mihály sorsa püspöksége után. — Ismeretlen püspöke a baranyai egyházkerületnek. — A beregi és szatmári református egyházmegyék espereseinek névsorához.

Adattár: *Gulyás József:* A sárospataki református főiskola diákjai. VI.

Egyházi levéltárak: *Illyés Géza:* A kükküllői református egyházmegye levéltárának története.

Egyháztörténeti irodalom: *Miklós Ödön:* A hazai teológia a 17. században. Bodonhelyi József és Szabó Géza könyve. — *Veress Endre:* Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levlezése. (Ism. Makkai László.) — *Tolnai, Gabriel:* La cour de Louis XV. Journal de voyage du comte Joseph Teleki (Ism. Bán Imre.) — *Zichy István gr.:* Lórántfy Zsuzsánna állítólagos arcképe. (Ism. Vayer Lajos.) — *Varga Zsigmond:* A kollégiumi nagykönyvtár és vele kapcsolatos múzeum kialakulási története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége. (Ism. Tóth Dezső.) — *Czakó Jenő:* A janzenizmus. (Ism. Bán Imre.) — *I. D. Suciú:* Tineu Velia (1816—1867.) Viața și opera lui. (Ism. I. Tóth Zoltán.) — *Cornelia C. Bodea:* Moise Nicoră (1784—1861) și rolul său în lupta pentru emanciparea național-religioasă a Rumânilor din Banat și Crisana. (Ism. I. Tóth Zoltán.) — *Popovits István:* A pápák kapcsolatai Magyarországgal az Árpádok alatt. (Ism. I. Tóth Zoltán.)

Nekrológ: *Kállay Kálmán:* In memoriam Dr. Soós Béla. 1890—1945. — *Esze Tamás:* Nagy Lajos (1897—1946).

Résumé.

E szám munkatársai:

BÁN IMRE állami gimnáziumi
tanár Gyöngyös. * **ESZE TAMÁS**
református lelkész Budapest. * **GU-**
LYÁS JÓZSEF c. református gimnáziumi
igazgató, könyvtárigazgató Sárospatak. *
ILLYÉS GEZA református teológiai akadémiai
tanár Nagyenyed. * **KÁLLAY KÁLMÁN** egyetemi
ny. r. tanár Debrecen. * **MAKKAI LÁSZLÓ** a Teleki
Pál Tudományos Intézet tanára, egyetemi magántanár
Budapest. * **MÁLYUSZ ELEMÉR** ny. egyetemi tanár
Budapest. * **MIKLÓS ÖDÖN** református lelki-
pásztor, egyetemi magántanár Nagycsepely. *
TÓTH DEZSŐ református lekipásztor Tiszakürt.
* **I. TÓTH ZOLTÁN** a Teleki Pál Tudomá-
nyos Intézet tanára Budapest. * **SZIMONI-**
DESZ LAJOS ny. evangélikus lelkész. *
VAYER LAJOS a Magyar Történeti
Múzeum osztályvezetője, egyetemi ma-
gántanár Budapest. * **ZOVÁNYI**
JENŐ ny. egyetemi tanár Budapest.

HISTOIRE DE L'ÉGLISE

Périodique trimestriel.

Dirigé

avec le concours d'Eméric Révész, évêque de l'Église réformée (Debrecen)
par

Thomas Esze et Michel Bucsay.

Rédaction: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala“ Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33.

Prix de l'abonnement pour l'étranger: 4 dollars, ou 15 francs suisses par an.

Les collaborateurs étrangers reçoivent gratuitement 25 tirages à part de leurs articles.

Chaque auteur doit assumer la responsabilité scientifique de son article.

La rédaction décline toute responsabilité en ce qui concerne les exemplaires de recension non demandés.

Sommaire de chaque numéro: Études — Notices — Publications de sources — Archives ecclésiastiques — Comptes rendus critiques. — Résumés en langue française.

KIRCHENGESCHICHTE

Eine Vierteljahrsschrift.

Herausgegeben

unter Mitwirkung

von

Bischof Prof. D. Dr. Emmerich Révész

von

Thomas Esze und Michael Bucsay.

Schriftleitung: „Egyháztörténet szerkesztősége és kiadóhivatala“, Budapest, XIV., Ajtósi Dürer-sor 33.

Abonnementspreis jährlich 4 Dollar, oder 16 schw. Fr.

Ausländische Mitarbeiter erhalten 25 Sonderabzüge der Originalarbeiten unberechnet.

Die wissenschaftliche Verantwortung für die einzelnen Beiträge tragen ausschliesslich die Verfasser.

Für unverlangte Rezensionsexemplare wird keine Haftung übernommen.

Inhalt in jeder Nummer: Studien — Kleinere Mitteilungen — Quellenpublikationen — Kirchliche Archive — Kirchengeschichtliche Literatur — Inhaltsangabe in französischer Sprache.

Sylvester Rt., Budapest. — Felelős nyomdavezető: Schlitt H.